

Проф. д-р ЛЕВ РЕБЕТ

ТЕОРІЯ НАЦІЇ

В-во „Сучасна Україна“
Мюнхен 1955
diasporiana.org.ua

Проф. др ЛЕВ РЕБЕТ

ТЕОРІЯ НАЦІЇ

**В-во „Сучасна Україна“
Мюнхен 1955**

ВСТУПНІ ЗАВВАГИ

Традиційна наука про державу, розглядаючи поодинокі її елементи (територію, населення, владу), спиняється тільки побіжно на двох перших і всю увагу звертає на третій елемент, на владу. Поза дослівно кількома сторінками, присвяченими питанню території і населення, під яким звичайно розуміють «загал громадян», увесь виклад предмету зосереджений на питанні влади. У наслідку плекана на юридичних факультетах наука про державу могла б з більшим правом називатися «наукою про владу».

На це вже звернуло увагу декілька авторів, між іншим, і підписаний, що в своїй габілітаційній праці (неопублікованій) п. н. «Нація і держава» (1949) вказував на подібності і різниці між явищем держави й нації. В німецькій літературі про державу, наприкл., питання нації заторкнуло відносно небагато авторів, і то тільки посередньо. До них належать: Горнеффер Райнгольд — «Постання держави» (1933), Тюбінген; Шіндлер Дітріх — «Конституційне право і соціальна структура» (1944), Цюріх; Сменд Рудольф — «Конституція і конституційне право» (1928), Мюнхен-Ляйпціг; Шмітт Карл — «Наука про конституцію» (1928)*), Мюнхен-Ляйпціг.

Це були б усі автори, які, стоячи на юридичному ґрунті, зайнялися, з'ясовуючи свою спеціальну проблему, посередньо й питанням нації: Горнеффер — ставляючи теорію постання держави, Шіндлер — розглядаючи значення соціальної структури для держави, Сменд — з'ясовуючи процес головно психологічної інтеграції держави, Шмітт — представляючи політичну функцію народу. Одначе ці автори зачіпали питання нації тільки настільки, наскільки їхня безпосередня тема їх на це наводила, даючи зрештою, кожний зокрема, поважний причинок до нашої теми.

Інші німецькі автори юристи, Шмітт Ріхард («Основи наукової політики або наука про державу», 1938, Штутгарт), Гельфріц Ганс («Народ і держава», 1938)**), розглядають частково пляново

*) Homeffer Reinhold: Die Entstehung des Staates (1933), Tübingen. Schindler Dietrich: Verfassungsrecht und soziale Struktur (1944), Zürich. Smend Rudolf: Verfassung und Verfassungsrecht (1928), München-Leipzig. Schmitt Carl: Verfassungslehre (1928), München-Leipzig.

**) Smidt Richard: Grundriss der wissenschaftlichen Politik oder Staatslehre (1938), Stuttgart. Helfritz Hans: Volk und Staat (1938).

питання ролі нації в державі. Одначе вони ввели в свої виклади про державу окремі розділи про націю на домагання тодішньої гітлерівської влади, що вимагала, замість дотеперішнього викладу про саму державу, виклади про державу і націю. Тому зовнішній поштовх уведення питання нації до науки про державу помітний у їхньому викладі. Проблема нації заторкнена у ньому зовнішньо і прихапцем. Вона і своїм розміром і способом викладу робить враження додатку, пізнішої вставки. Сам виклад про державу не просякнутий думкою, що кожна держава — це насамперед національна держава і що політичним підметом в кожній державі є нація, яка легітимує державу.

Із старших авторів питання нації в державі принагідно заторкали ще Еллінек Георг («Загальна наука про державу», 1914, Берлін) та Ганс Кельзен («Соціологічне і юридичне поняття держави», 1922, Тюбінген); останній — відкидаючи можливість досліду питання нації в межах науки про державу. Остаточного систематичного викладу про націю в межах теорії держави в німецькій науковій літературі немає, хоч під впливом заведеної ще гітлерівцями практики деякі автори присвячують питанню нації дещо місця, часом навіть окремі розділи: Гельфріц Ганс — «Загальне державне право», 1949; Ляви Рудольф — «Загальна наука про державу», 1947, Гамбург (цей автор зрештою ще 1933 р. приєднав до міжнародний конкурс до Барсельони нагороджений описля твір на нашу тему п. н. «Зміна ідей про державу і народ», Барсельона, 1933), Апелт Віллібальд — «Загальна наука про державу», Мюнхен, 1950.*)

З українських авторів про націю написав науково повновартісну і досі актуальну працю проф. Володимир Старосольський п. н. «Теорія нації» (1922) Відень. Крім цього ще цілий ряд авторів опублікував більші і менші праці до нашої теми. Насамперед треба згадати «Вступ до націології» О. І. Бочковського виданої на правах рукопису УТГІ в 1934 р., а далі дві брошурки цього автора п. н. «Народження нації» і «Життя нації» видані в 1939 р. у Львові. Тему нації заторкали теж: С. Рудницький в розділі п. н. «До основ нашого націоналізму», Воля (1920) Відень; С. Дністрянський — «Загальна наука права і політики» (1923); Вячеслав Липинський — «Листи до братів хліборобів», Хліборобська Україна

*) Georg Jellinek: Allgemeine Staatslehre (1914), Berlin. Hans Kelsen: Der soziologische und der juristische Staatsbegriff (1922), Tübingen. Helfritz Hans: Allgemeines Staatsrecht (1949). Laun Rudolf: Allgemeine Staatslehre (1947), Hamburg. Laun Rudolf: Der Wandel der Ideen von Staat und Volk (1933), Barcelona. Apelt Willibald: Allgemeine Staatslehre (1950), München.

(1920) Відень; В. Старосольський — «Держава і політичне право» (1924) Подебради; Матвій Стахів — «Вплив Хмельницького на формування української нації», Записки НТШ (1948) Мюнхен.

Пропонована праця автора — це монографічне опрацювання явища нації, наука якої, на думку автора, повинна доповнити чи заступити загально практикований у викладах теорії держави короткий і побіжний виклад про «населення», що здебільшого обмежується з'ясуванням історії і суті «громадянських прав» та становища громадянина в державі. Своім закроєм ця праця виходить далеко поза межі стисло юридичної науки, поскільки взагалі теорія держави в засаді не юридична наука, і основоположні думки про державу покладені філософами, соціологами, політиками й істориками, згадати тільки Арістотеля, Руссо, Монтеск'є, Лока, і т. д., без яких ледве чи можна було б собі уявити сьогоднішню науку про державу.

З цієї причини не можна уйняти в юридичні формули розгляд підставового елемента держави — населення, поскільки воно не проста сума громадян держави, а як правило окрема етнічна одиниця з окремою історією, культурою, традицією, з окремими традиційними державними установами, одним словом, окрема соціальна індивідуальність, що як цілість становить в найширшому розумінні джерело державної влади. Політично зорганізований народ — це одна з дефініцій держави, і з цього погляду розуміння суті народу-нації вирішальне для розуміння явища держави.

Центральними пунктами в оцінці явища нації є держава і культура, а з психологічного боку — свідомість і воля.

Держава це найбільш значний і вловний показник життя нації. В Західній Європі, де вплив держави на національне формування найсильніший, слово національність стало навіть синонімом державної приналежності. В Середній і Східній Європі, де розвиток націй ішов, з історичних причин, поза рамками держави, культура була головним показником національної окремішності, і її визначали більше межі мови чи релігії, ніж державні кордони.

Однаке, коли мова йде про саму найістотнішу суть нації, то вона, не дивлячись на величезну роль окремої держави і культури в житті нації, цими двома чинниками не вичерпується. Держава і культура як такі не визначають суті нації. Вони тільки найбільш яскраві та вловні показники її.

Суть нації вияснює соціальна психологія, згідно з якою нація — це форма збірної сугестії, що по своїй природі не інша від сугестії, якій піддається будь-який натопт чи маса, з тією різни-

цею, що сугестія, яка остаточно організує націю, в протилежність до хвиливої сугестії натовпу, тривка (від колиски до гробової дошки), і вона виховується не принагідно, а всіма шарами соціального життя на тлі тривких, традиційних, поколіннями дідичених вартостей. Це — разом з ритмом поколінь, створює своєрідну систему безсмертності, здібної переборювати обмеженість часу і простору.

Взаємовідносини між зовнішніми і внутрішніми видами національного життя визначаються коловоротом між буттям, що народило ідею, та ідеєю, що творить буття. Людина родиться і живе в системі цих взаємин однаково з природного примусу (родиться в своєму середовищі) і з власного вибору (формує в ньому свою індивідуальність і здійснює свої амбіції). Нація бо як спільнота має найбільшу інтенсивність впливу, і людина належить до неї усім своїм еством і всіма сторінками свого життя.

З цієї причини нації це тривкі форми людського життя, і історично витворена соціальна і соціально-психологічна структура кожної нації має безпосереднє відношення до структури держави, в якій відзеркалюється її характер. Держави бо існують в засаді як національні держави, а держава і нація пов'язані між собою так, як пов'язана форма із змістом.

Грудень, 1952.

д-р Лев Ребет

I. ІСТОРІЯ СЛОВА «НАЦІЯ»

1. Походження слова „нація“ та його значення за старих часів. 2. Історія поняття „нація“ за середньовіччя. 3. Кристалізація понять „нація“ і „народ“ за нових часів.

1. Походження слова «нація» та його значення за старих часів. В історії слова «нація» лежить частинно й історія змісту цього поняття. Значення слова «нація» мінялося. Бувши в ужитку побіч іншого, спорідненого слова «народ» (латинське *populus*, французьке *peuple*, англійське *people*, германське *folk*), воно чергувалось з ним та міняло при тому своє значення. Зміни ці мали й певне відношення до історії його змісту, хоч вони не являють собою простої рівнобіжної до неї. Тому розгляд явища нації слід почати від представлення історії слова «нація».

Слово «нація» етимологічно значить родження, отже властиво значить те саме, що рід, народ, тобто первісно означає спільноту кровного походження. Походить воно від латинського слова «*nasci*» — родитися. В цьому розумінні Ціцерон говорить про богиню родження — «*dea natio*». Слово «*natio*» стосувалося в латинській мові однаково до людей і тварин та значило те саме, що й *раса*, *порода*, *плем'я*. Вживали його також іронічно до груп людей однакового роду. Ціцерон наприклад, вживає звороти: «*candidatorum natio*», «*optimacium natio*», «*epicureorum natio*» і т. п.

В цьому широкому розумінні слово «нація» перейшло й до романських мов, а далі до німецької. У французькій мові, наприклад, зустрічаються такі звороти, як «нація поетів», «нація монахів», «нація педантів». Монтеск'є пише про «націю новелістів», Вольтер говорить про гугенотів і католиків, як про дві окремі нації. В іншому місці говорить знову про альбіносів, як про націю¹. В давнішій німецькій мові зустрічаємо звороти: дівчата — це дивна (*вундерліхе*) нація, або: чоловіки — це погана нація (*Гете*). Таке значення слова

¹ Eva Hoffman-Linke: Zwischen Nationalismus und Demokratie (1927), München, с. 273 (25).

«нація» в німецькій мові назагал завмерло. Тільки в деяких німецьких околицях вживається воно в цьому первісному значенні. Так де-не-де «нацією» називають вуличний елемент, а в Бранденбурґії пастухи називають «нацією» свиней і худобу².

Це були б новіші сліди найпервіснішого значення латинського слова «націо». Римляни одначе вживали теж слово «націо» і в іншому, ширшому розумінні. Саме «націями» називали вони далекі варварські племена, і це слово значило тоді щось в розумінні — тубільці. Саллюст, наприклад, говорить про нації скитів. Більші і знатніші племена римляни називали словом «генс», себе ж називали «популюс». Останнє слово прикладалося спершу особливо до панівної верстви, до патриціїв у протилежність до плебеїв, опісля й до них, а далі до загалу громадян — в протилежність до сенату.

Як з цього видно, в загальному у римлян слова «нація» та «популюс» були між собою в такому відношенні, як тепер слова «народ» і «нація».

Дальший розвиток слова «нація» зв'язаний з церковним життям. Так латинський текст біблії надав слову «нація» свого відтінку. Ідучи за розрізненням грецького тексту євангелія, де слово «ляос» означає жидівський або християнський народ, в протизвагу до слова «етнос», під яким розумівся народ невірний, поганський, латинський текст вживає відповідники: «популюс» — для християн, і «націо» — для поган. Аналогічно церковно-слов'янський текст віддає поняття «християни» словом «людіє», а поняття погани — словом «язики».

Цим способом латинське розуміння слова «нації» як породи, знайшло в євангеліях своє закріплення. Під цим впливом в ранньому середновіччі слово «нація» прикладалося на Заході до малокультурних племен. Папа Стефан IV, наприклад, нарікаючи в листі до Карла Великого на — як він каже — «смердячих лонгобардів», називає їх нацією. Чи

² J. Fels: Nation, Staatslexikon, III. (1929), Freiburg, s. 1482.

Mitscherlich Waldemar: Volk und Nation, Handwörterbuch der Soziologie (1931), Stuttgart, s. 647.

Ziegler Heinz: Die moderne Nation (1931), Tübingen, s. 20.

Fr. J. Neumann: Volk und Nation (1888), s. 115.

Friedrich Herz: Wesen und Werden der Nation, Jahrbuch für Soziologie, Erster Ergänzungsband (1927), Leipzig, s. 3.

не під впливом такого розуміння слова «нація», тобто в розумінні породи, приклалася опісля назва «римської держави німецької нації» до системи німецького цїсарства? На всякий випадок зовсім певно тоді німецької нації в нашому теперішньому розумінні не було.

Цікавим відгомонам біблійного значення слова «нація», тобто в значенні поганського народу, є осуд модерного явища нації віденським собором тому сто років. Пастирський лист цього синоду від 1849 року, часу Весни Народів, називає націю «рештками поганства», а різноманітність мов «наслідком гріха відступлення від Бога»³. Варто теж згадати, що старовинне і середньовічне значення слова «нація» зустрічаємо в Німеччині ще в другій половині 19 сторіччя. Так Блюнцлі в третьому виданні свого підручника загального державного права твердить, що нація, тобто родження, вказує на природний зв'язок, на расу. Народ (популюс, поліс) вказує на місто і державу⁴.

Однак розвиток поняття «нація» не пішов по лінії його біблійного розуміння. Побіч його етимологічного значення (нащі — родитися) і побіч вживання слова «націю» на означення якоїсь групи людей, слово «нація» знайшло застосування на означення поняття «земляки», тобто особи, що походять з тієї самої місцевости, міста чи країни. В цьому значенні слово «нація» вживалося вже рано в Італії і зустрічається, наприклад, в мові Данте.

2. Історія поняття «нація» за середньовіччя. Це, вже більше політичне, значення слова «нація» закріпилося через практику на середньовічних університетах, цехах і орденах. Так в німецьких містах купецькі корпорації називалися націями тих країн, з якими вони вели торгівлю. У Брюсселі нацією звалися цехи в протилежність до патриціїв. Так само мальтанський орден і пізніше єзуїти були організовані за «націями».

Переходом до новітнього значення цього слова було його стосування в університетських відносинах. Там слово «нація» отримало дещо новіший зміст, що його згодом університети прищепили широким колам населення.

³ Gumpłowicz Ludwik: Recht der Nationalitäten und Sprachen in Österreich (1879), с. 8.

⁴ Blunzli J. C.: Allgemeines Staatsrecht (1863), с. 81.

Спершу «нацією» звалася корпорація чужоземних студентів. Її завданням було відстоювати їхні інтереси перед університетом. Так, наприклад, у Болонії студенти поділилися в 13 сторіччі на два університети або «нації»: на цитрамонтанців (італійців) та ультрамонтанців (чужинців), з яких кожна вибирала одного ректора. Університет ультрамонтанців своєю чергою ділився на 13 провінцій і чужинний ректор вибирався в певній послідовності з «національних» груп.

Подібно до Болонії і в інших університетах цього часу, в Павії, Парижі, Празі, Відні, Ляйпцігу і т. д., студенти були поділені на «нації». Однак ці «нації», були зовсім щось інше, ніж теперішні нації. Наприклад, в Болонії французи ділилися на 8 корпорацій і деякі з них при виборах ректора голосували часом разом з німцями. В самому Парижі французи ділилися на факультеті мистців на французів, пікардійців і нормандців. На віденському університеті німці ділилися на австрійську, райнську і сакську «нації», в Празі на баварську і сакську, що існували побіч нації чехів і поляків. В Павії німці ділилися на дві нації: на багатих та родовитих юристів та мистців.

Отже етнічна приналежність в цей час не була викристалізована і вирішальна. «Нація» часто значила те саме, що об'єднання, товариство, група. Так до французької нації в той час не належали нормандці і пікардійці, зате до неї зараховувалися різні народи Південної Європи і навіть Сходу. Англійська, пізніше німецька, нація складалася з англійців, німців, скандинавців, нідерландців, мадярів, слов'ян. Менші групи студентів прилучалися до більших, саме тих, з якими вони мали будь-який зв'язок або просто були сусідами.

Побіч цього, з теперішнього погляду досить мряковинного стану, існував і виразний поділ на етнічні групи в сучасному розумінні. Так в Павії поляки відділилися від німців, а чехи створили в межах німецької «нації» автономний відділ з власним зверхником. Цей поділ набирив з часом щораз більшого значення. Між «націями» доходило деколи до гострих конфліктів. Відомий випадок такого конфлікту між німецькими і чеськими студентами і професорами в Празі закінчився еміграцією німецьких студентів і професорів з Праги та заснуванням нового університету в Ляйпцігу, 1409 року.

Цікавий був випадок, коли дві «нації», французька і пікардійська сперечалися між собою за приналежність одного студента. Навіть рішення короля не могло поладити справу. Шойно розпорядження кардинала, який постановив, що в подібному спорі вирішує заява студента, розв'язало складне питання.

Випадок цей можна б вважати першим застосуванням принципу самовизначення і першим слідом трактування явища нації, як явища суб'єктивного, так само, як в прязькому конфлікті можна бачити слід національної диференціації на базі культури, що побіч держави стала найбільш яскравим показником національної окремішності.

Подібного значення, як в університетах, набрало слово «нація» і в церковних відносинах. Національні собори були скликувані не за мовним чи етнічним принципом, а за політичною приналежністю країн. Говорилося про германську, гальську, італійську, англійську націю. Вже на соборі в Ліоні 1274 року папа римський вів переговори з кардиналами за національними групами (пер націонес), побудованими на чисто адміністративній базі. Було це наслідком намагань монархій, здобути вплив на церкви на своїх територіях. Собор в Констанці (1414—1418), на якому учасники голосували не індивідуально, так як цього вимагало б панівне за середньовіччя переконання про універсальність християнського світу, а за критерієм націй, визначно це утвердив.

В Констанці голоси поділялися на окремі «нації»: на Англію, Німеччину, Італію, Іспанію, Францію. Німецька «нація» вміщала в собі й малярський, польський, а англійська — скандинавський клір. Нації ці були властиво певного роду представництвом інтересів, парламентарною фракцією, географічною групою, зорганізованою з уваги на тодішній опір церков поодиноких народів і монархій проти папського універсалізму та римського централізму⁵.

І незалежно від цього собор в Констанці був теж видовищем національних конфліктів. Так 1417 р. французи заперечили право англійців творити власну націю. Англійці, протестуючи, посилалися на мову, як на вирішальний чинник. Тоді як французька нація, казали вони, має одну загально

⁵ Heinrich Finke: Die Nation in den spätmittelalterlichen Allgemeinen Konzilien, Historisches Jahrbuch der Görres Gesellschaft, Köln (1937), Bd. LVII, Nr. 23.

вживану мову, англійська має їх п'ять. Отже, на їхню думку, вони могли б творити аж п'ять окремих націй.

Як бачимо, вже в той час мову висували як показник етнічного розмежування, яке, щоправда, було більше стійким фактом, ніж політичним фактором.

3. Кристалізація понять «нація» і «народ» за нових часів.

Дальша історія слова «нація» зв'язана з кристалізацією держав новітньої доби. При тому існувала загальна тенденція відносити це слово до політично активної частини населення, до вищих верств, як носіїв сили і слави. Нижчі верстви, силою обставин політично пасивні, називалися народом. Тільки в протиставленні до інших народів, населення даної держави виступало як суцільна одиниця, при чому, очевидно стосовано засаду, що справжнім репрезентантом народу є монархи і дворянство.

Тому, що модерний тип держави розвинувся спершу в Англії і Франції, наперед там виринають поняття нації й народу в новітньому застосуванні, і то в поодиноких випадках вже за середньовіччя. Слово «нація» зустрічається в Англії вже в 13. сторіччі, у Франції з патріотичним забарвленням уживають його в 14. сторіччі, в Німеччині воно появляється в 16. сторіччі. Слово «нація» вживається часто на означення держави, народу (особливо його вищих верств) і країни водночас. При тому поняття «нація» щораз більше уточнюється і міняє дещо своє значення, маркуючи в своїй еволюції розвиток національної ідеології, що помалу формулюється. Поняття нації міняється спершу в доземому пляні та кристалізується у внутрішній сфері народу і щойно в другому пляні кристалізується в конфліктах назовні.

В Англії поняття нації кристалізувалося трохи інакше, ніж у Франції. В Англії, наприклад, слово «народ» мало довго перевагу над словом «нація». Термінологія йшла спершу за давніми римськими традиціями і слово: *populus*, піпл, мало перевагу над словом нація.

Завоювання Англії нормандцями дало в наслідку дві верстви народу: завойовників і переможених. В документах Вільгельма Завойовника виразно говорить про підданих в Англії. Річард Левове Серце навіть говорив: «Чи ви маєте мене за англійця?» Одначе впродовж 100 років централізація управління довела до поєднання з підбитими і до перетоплення мешканців в один народ. В Англії теж скоро зни-

кло февдальне роздіблення. Цілість держави називається «цілим королівством», «всі вільні люди», а король складає присягу «народові Англії». Англійський парлаємент говорить іменем народу.

Так отже слово «народ» на островах не набуло такого підрядного значення, як пізніше на континенті. В Англії воно не значило тільки сам простий народ, а стосувалося й до провідних верств. З часом щойно увійшло в життя слово «нація». Так вже Бекен⁶ розумів під нацією активну частину народу, носія сили й величі.

В час революції Кромвела⁷ слово «нація» отримало новий аспект і, уживане побіч народу, набрало революційного значення. Представники народу в парлаєменті вважають себе найвищим авторитетом нації. Проте в ухвалі, якою Кромвел став фактичним диктатором, одностайний народ, зібраний в парлаєменті, був протиставлений трьом націям: Англії, Шкотії та Ірландії. В подібному значенні говорила королева 1707 року при нагоді об'єднання Англії і Шкотії, висловлюючи надію, що обидві нації зіллються в один народ. Слово «нація» набрало ще раз значення, коли Вільгельм Оранський, покликаний на короля, обіцяв нації мир, добробут і славу. В дальшій історії одначе, як побачимо, у Великобританії бере все таки верх слово «народ» над словом «нація», хоч і останне теж не втрачає права громадянства⁸.

Більш радикальною і однозначною була еволюція слова «нація» у Франції. У Франції національна єдність виробилася шляхом перетоплення різних етнічних елементів через централізуючу політику королів і бюрократії, далі через антагонізм із закордоном, особливо через визвольні війни проти Англії (Жанна д'Арк). Генеральні Стани (французький парлаємент) і Парляємент (французький суд) спричинилися до вироблення національної єдности, а повз це й до кристалізації поняття «нація».

Поняття це кристалізувалося в боротьбі між абсолютною монархією та станами. В історичному змаганні між обидвома сторонами і монархи і речники станів уважали себе за втілення нації, бодай представляли себе як її речники. Головно

⁶ Bacon Francis (1561—1626).

⁷ Cromwell Oliver (1599—1658).

⁸ Friedrich Herz: Wesen und Werden der Nation, Jahrbuch für Soziologie, Erster Ergänzungsband (1927), Leipzig, с. 8, 9, 10.

дворянство виступало як нація в боротьбі проти абсолютизму. Врешті в добу революції слово це перейняв третій стан.

В мові парламентав, тобто французьких судів, слово «нація» вживалось від середини 18. сторіччя як знак пробудження політичної свідомості французької шляхти на державній службі. Французькі суди, намагаючись обмежити абсолютизм королів, використовували право роблення застережень (ремонтранцій) при вписуванні в реєстр нових королівських законів тим робом, що висували претенсію «нації» на участь у законодавстві. За теорією парламентав, спершу ще за часів франконських, «нація», зібрана в місяці травні, давала свою згоду на закони. Тепер, говорила теорія французьких судів, нація не виступає безпосередньо на зборах — її репрезентують Генеральні Стани. Але тому, що єдино Генеральні Стани репрезентують націю, стають вони самі нацією. «Тільки нація, об'єднана в Генеральних Станах» може ухвалювати податки, говорять парламенти⁹. Зрештою і самі парламенти виводили себе з тих самих травневих франконських віч, що й Генеральні Стани, і вони вважали себе теж речниками нації. В ремонтранціях можна зустріти твердження, що «нація (тобто парламент) мусить бути консультована» або що «згода нації надає законіві кінцевого доповнення»¹⁰.

Це станове значення слова «нація» було в передреволюційній Франції панівне. Монтеस्क'є в своїм «Духу прав» говорить, що за перших двох династій часто збиралася «нація», тобто пани і єпископи, бо про стани ще не було мови. Характеристичний був голос з-поміж шляхти, що, будучи в опозиції до абсолютизму, посилалася на походження французької нації від франконських завойовників, потомками яких була французька шляхта. Підбиті галліїці стали підданими, отже — за цією думкою — не зараховувалися до нації, в склад якої почали входити щойно згодом, в наслідок звільнення і різних надуживань.

Таким способом фєвдальний дух, спираючися на расово-племінний принцип, боронився проти назриваючої модерної ідеї нації. Ще Монтеस्क'є говорить про шляхетську і міщан-

⁹ Hermann Raschhofer: Der politische Volksbegriff im modernen Italien, Berlin (1936), с. 36.

¹⁰ Martin Göhring: Weg und Sieg der modernen Staatsidee in Frankreich, Tübingen (1946), с. 165, 166.

ську націю. З тим духом велася завзята боротьба протягом цілого сторіччя і довела до того, що багато французької шляхти заплатило своєю головою за попередню неуступливість. Не диво, що в час революції внесено в конвент проект скасувати ім'я «французи», бо воно нагадує панування однієї раси над другою¹¹.

Модерному розумінню поняття «нація» чинили опір і монархи. Людовік XIV говорить ще про чужі нації, але французів називає «мої народи» або просто «народ». За тодішньою дворянською теорією король репрезентує всю націю. Нація не творить окремої соціологічної групи, вона концентрується виключно в особі короля.

Інакше, ніж в Англії і Франції, розвинулося значення слова «нація» в Німеччині. В протилежність до Франції і Англії, Німеччина не мала поштовхів, щоб оформитися в єдність. За середньовіччя Німеччина не була завойована ззовні, як Франція і Англія. Не була вона і втягнена у всенародну затяжну боротьбу проти чужого наїздника, що деінде (наприклад у Франції) зцементувала населення. Експансія німецьких цесарів в бік Італії та конфлікт з папою заважили нещасливо на долі Німеччини. Церква, що в інших країнах усуцільнювала націю, в Німеччині спричинилася до децентралізації, яку реформація завершила. Попри територіальний і релігійний поділ, ще й станові різниці розчленовували Німеччину. Тому остаточне формування німецької нації відбулося щойно за новішого часу.

Проте слово «нація» було вже раніше відоме. Одначе спочатку стосувалося воно, подібно як і в Франції, до дворянства і церковних достойників. Значить, висловлювало поняття «родовитість» і мало станове зафарблення. Під німецькою нацією розумілася в 15. сторіччі цілість світських та духовних князів і представників головних міст. За тим розумінням слова «нація» постала формула «святої римської держави німецької нації» (ще 962 р.). Лютер закликав «християнську шляхту німецької нації» проти Риму. Він взивав німецьку націю — єпископів і князів — обороняти народ (в іншому місці «народ німецької нації») перед Римом. Довго втрималося переконання, що народ чи націю творять самі тільки дворяни, серед поляків і угорців. В Угорщині піддані ніколи не зараховувалися до нації. В Польщі всю владу

¹¹ Friedrich Herz: Wesen und Werden der Nation, с. 12.

і привілеї мала маса рівних щодо прав польських шляхтичів, які панували над підданими.

У 18. сторіччі у французькій публіцистиці слово «нація» сплелось з домаганням суверенности народу. Вже перед тим появлялося воно в розумінні цілоти народу. Монтеск'є зайнявся у 19. книзі свого «Духу прав» законами, «які формують загальний дух, звичаї, обичаї і дух націй». Вольтер написав «Розвідку про звичаї і дух націй». В цих працях автори розглядали моральні прикмети націй і виявили вже розуміння націотворчої сили держави.

Проте вирішальне значення для ролі поняття нації мало зрушення третього стану у Франції, що почув себе теж гідним бути членом та учасником нації¹². Дійшло навіть до того, що революційні елементи почали самі утотожнюватися з нацією, як перед тим дворянство. Аббе Сіє¹³ проголошує в брошурі під назвою: «Що таке третій стан?», що тільки третій стан — це нація. Третій стан має все, що потрібне для існування нації. Зате дворянство непродуктивне і для нації є тягарем. Третій стан, доводив він, охоплює все, що належить до нації і все, що поза третім станом, не може бути нацією.

На першому зібранні третього стану, в час засідання французької конституанти (1789), дискусія про поняття «народ» і «нація» показала всю політичну проблематику того часу. Тоді виявився увесь чар і значення слова «нація».

Мірабо¹⁴, бажаючи заманіфестувати революційні зміни та повернути гідність пониженому поняттю «народ», ушляхетнити і очистити від згідливости, якої надали йому аристократи, пропонував, щоб збори назвали себе «представниками французького народу», йдучи за прикладом англійців і американців, що в публічних заявах, в законах і в політиці переважно вживали слово «народ». Одначе збори прийняли цю пропозицію голосним невдоволенням. Представники третього стану, гордістю яких було самим стати нацією, назвали французьку конституанту — національними зборами. Це рішення поставило міщанство в ролю нетолерантного суперника супроти дотеперішніх членів нації, супроти аристо-

¹² Friedrich Meineke: Weltbürgertum und Nationalstaat, München—Berlin, (1922), с. 24, 25.

¹³ Sieye Joseph, Abbe (1748—1836).

¹⁴ Mirabeau Honoré (1749—1791).

кратії та короля. Воно було знаком, що третій стан пішов на шлях революції.

Одначе термінологія французької революції знає й слово «народ». Воно вживається побіч слова «нація» як означення загалу членів нації і в цілості е в порівнянні з поняттям «нація» дещо нижчим. В декларації прав людини, наприклад, читаємо: «Репрезентанти французького народу, зорганізовані в національне зібрання, . . . постановили. . .», «Джерело всієї суверенности базується в основі на нації». В законі від 10 серпня 1792 пишеться: «Французький народ прошений творити національні збори»¹⁵. Отже слово «народ» має все таки нижчий ступінь в порівнянні з словом «нація».

Так у французькій революції наступила зміна відомої ще в старовину ієрархії понять «народ» і «нація». Коли в старовину під впливом латинської термінології слово «народ» (популюс) значило в західньому світі вищий з культурного і політичного погляду стиль життя, а слово «нація» значило варварство, — від французької революції саме слово «нація» означає, в протилежність до слова «народ», вищий ступінь буття суспільства. Від того часу слово «нація» набирає на європейському суходолі передового значення. Таким воно залишилось дотепер і визначає особливо в західньому світі державну і політичну термінологію.

Проте модерне значення слова «нація» не відразу набуло однозначного визнання. Воно ще надто було зв'язане з політичними пристрастями та не скоро здобуло собі остаточне місце.

Ще за часів Наполеона, а опісля за Бурбонів воно було вживане для політичних цілей, хоч з інших мотивів, ніж за часів революції. Так Ф'єве¹⁶ писав 1802 р., що Руссо помилявся і інших увів в оману одним словом «народ». Не тільки тому, що слово «народ» означає убогість та несвідомість, які повинні бути вилучені від участі в державних справах. На думку Ф'єве, французький народ взагалі не тотожний з французькою нацією. Під нацією слід розуміти громадян, уряд, закони. Все це не вміщається в поняття «народ», який може бути без єдності і волі, легкодушний і хиткий. Нація означає народ разом з релігією, законами, урядом і однією волею. Тому, твердить Ф'єве, слово «народ» треба усунути і замінити його словом «нація».

¹⁵ Raschhofer Hermann: Der politische Volksbegriff, Berlin (1936), с. 40.

¹⁶ Fievée Joseph (1767—1839).

Представники дворянства теж із свого боку не зрікалися ще своєї інтерпретації слова «нація». Граф Монтльозьє¹⁷ ще 1814 р. твердив далі, що справжня французька нація — це дворянство, походження якого він не виводив виключно від завойовників. Подібно пише граф де Местер¹⁸: «нація це суверен і аристократія». Із позицій французького революційного міщанства справу оформили Гізо¹⁹ та Тьєррі²⁰, з яких один називав французьку революцію справжньою війною між двома чужими народами; другий твердив, що Францію населяють дві нації, ворожі в своїх спогадах і несполучні в своїх плянах.

Цим способом слово нація поєднувалося однаково з авторитарним урядом Наполеона, з домаганням привілеїв шляхти та з боротьбою третього стану за право вирішувати долю країни. «Велика нація», як залюбки називали себе французи вживається однаково в проклямаціях Наполеона і республіки. Не випадково рівночасно з словом «нація» входить у вжиток і слово «імперія». Нація й імперія виводилися з однакового кореня чести, слави і могутности.

В той час, як на суходолі слово «нація» стало виразником політичних процесів, в англосакському світі, як згадано, поняття «нація» не набуло такої переваги над словом «народ». Воно не було й антитезою до слова народ. Американська проклямація незалежності і американська конституція знає тільки слово «народ». Едмунд Берк²¹, противник французької революції і теоретик англійського консервативного націоналізму, уживав слів «народ» і «нація» як тотожні поняття. Народ, на його думку, не можна уявляти без провідного стану, але водночас він говорить, що без аристократії нема нації. Коли маси здисципліновано співдіють, каже він в іншому місці, маємо справу з народом, але коли національна гармонія зірвана і нижчі верстви ставляться вороже до свого проводу, тоді в масі ворохобників не можна бачити народу.

Часом одначе і в Англії слово «нація» набирало змісту, подібного до французького. Коли Ірляндія здобула 1782 р.

¹⁷ Montlosier François D. R. (1755—1838).

¹⁸ De Maistre Joseph Graf (1754—1821).

¹⁹ Guisot Guillaume (1787—1876).

²⁰ Thierry Augustin (1795—1856).

²¹ Burke Edm. (1729—1797).

парлямент, тоді прикладено до неї назву вільного народу,¹⁾ що в очах декого піднесло ірландців до позему нації. Поет Байрон²² називає жидів після втрачення батьківщини народом без національності.

Близьке представив різницю поміж нацією і народом англійський політик, творець британської імперії, Дізраелі²³. Коли в боротьбі за реформу парламенту противники закинули, що народ не є в ньому достатньо представлений, він відповів, що народ взагалі не може володіти і владу все мусить тримати меншість. Термін «народ» — це не політичне поняття, а лише природниче. Цивілізована суспільність називається нацією. Вона — твір штуки і часу. Творять її безліч впливів, починаючи від підсоння, землі, релігії, права, звичаїв, історичних подій, до індивідуальних прикмет визначних громадян включно. Ці впливи формують націю. Коли знищити політичні інституції, що створили ці впливи, тоді нищиться нація. Вона попадає в анархію і розклад, стає знов народом, що, як рій, позбавлений матки, шойно тоді віднаходить себе, коли наново зорганізується в суспільність.

Цим способом слово «нація» також в англійському світі набирало помалу значення, що створилося у французьких відносинах і значило щось вище від поняття «народ».

Інакше ніж в Англії і Франції, кристалізувалися поняття «нація» і «народ» в Німеччині. Коли в Англії слова «народ» і «нація» набирали значення в процесі історичного росту англійської нації, а у Франції шляхом політичних процесів, завершених революцією, в Німеччині національне дозрівання проходило це в той час у стихійних, вегетативних формах. Це помітне і в німецькій термінології, де слово «народ» огорнуто романтизмом, довго ще переважало слово «нація». Позбавлена етнічної єдності і державної соборності німецька суспільність витворила і захопилася містичною думкою про «дух народу». Навколо цієї думки в добу романтизму організувалася німецька національна свідомість, поки наука Гегеля з його культом держави її не заступила.

Проте слово «нація» було вживане і в Німеччині. Не випадково Фіхте писав свої «мови до німецької нації». Одначе в протилежність до Франції воно ніколи не зіпхнуло слова «народ» на нижчий ступінь. Слово «народ» німці вживають, подібно як і в Англії, як синонім слова «нація».

²² Byron Georg, Lord (1788—1824).

²³ Disraeli Benjamin (1804—1881).

Одначе такі відносини радше виняткові. Назагал європейська думка прийняла французьке розрізнення між словом «народ» і «нація». Швейцарська конституція 1872 р., офіційно укладена в п'ятьох краєвих мовах (німецькій, італійській, французькій, ладійській, реторманській), вживає за французьким зразком у всіх випадках відповідні окреслення на поняття «народ» і «нація», залежно від тексту. Так проект конституції передається на схвалення «швейцарському народові», зате в самому тексті конституції говориться вже про «єдність, силу і честь швейцарської нації».

В італійській конституції 1848 р. подібне. Король у вступі говорить про свою увагу до інтересів і гідності нації, але коли мова про відношення підданих до корони, вживає вже не слова «нація», а «народ»²⁴.

Так слово «нація» як «стан» (*stato*, *Staat*, *état*) зорганізованої єдності стало близьким до поняття держави і в західно-європейському світі навіть її синонімом. У французькій термінології, що стала зразком для всієї європейської термінології, слово «нація» означає завершену політичну консолідацію народу — готову, викинчену цілість. Цим своїм значенням воно майже покривається з формальним поняттям держави, для якої воно являється внутрішнім змістом. У Франції держава і нація висловлюють те саме, тільки з різних поглядів. Держава це більше формальна, зовнішня цілість, нація — її внутрішня сторона. Одначе в цілому слово «нація» разом з поняттям «держави» означає, в протилежність до поняття «народ», стале завершене явище, інституцію, якій народ дає біологічну субстанцію²⁵.

Народ — це загал сучасників, це система поколінь, які за посередництвом ряду чинників вільно, але теж через виховання і масову сугестію середовища творять цю цілість і в цьому розумінні являються підметами безупинного плебісциту на користь нації і національної держави рівночасно.

Цими формулами замикається процес кристалізації понять «нація» і «народ». Вся різниця стане ясною, коли порівняти такі звороти: народний театр і національний театр; народний банк і національний банк; народне і національне свято; народна і національна армія і т. п.

²⁴ Fr. J. Neumann: *Volk und Nation* (1888), с. 20, 21.

²⁵ Kruschewski Walter: *Der französische Nationsbegriff, Nation und Staat*, Wien, 3. Jahrgang, 1929/30, с. 152—156.

Так слово «народ», що етимологічно виводиться зовсім так само, як слово «нація», від кореня — родити, займає в порівнянні з словом нація нижчу позицію. Його відповідники в романських і англосакських мовах походять, як відомо, від латинського «популюс», зате германське «фольк» зв'язане з слов'янським та литовським словом «полк», «пук» і первісно значить — озброєний відділ²⁶. Слово «народ», що в минулому значило те саме, що й загал населення або нижчі верстви, а також племінно-етнічні групи, тепер, за французькими зразками, вживається часто в значенні загалу живих поколінь даної нації, що своєю волею та політично-державницькою активністю стають як цілість — нацією.

Хоч розвиток політичної термінології в Україні проходив досить незалежно від західно-європейського, проте і у нас він зовсім подібний. Наші предки за княжої доби говорили про себе «ми от руського рода», що зовсім так само звучить, як по-латинськи звучало б: «ми руської нації», тобто руського походження, руської крові. Значить найдавніше самовизначення в мові русів-українців суттєво таке саме, як за цього часу було самовизначення на Заході. Походження, кровні зв'язки — були найбільш зрозумілі і первісні показники етнічної групи²⁷.

В козачу добу панівним поняттям було вже слово «народ». В каніфіці нововисвячених владик 1621 р. говориться про Запорозьке Військо: «Це ж бо те плем'я славного народу руського..., що за Олега... Константинопіль штурмувало...» В «суплікації» української шляхти до польського сенату 1622 р. знову пишеться: «Старатися змінити **народові** руському віру — значить силкуватися знищити руський народ», і далі: «Віра східня не може бути знищена інакше, як із знищенням **народу** руського».

І в новіші часи слово «народ», опромінене романтикою відродження 19. сторіччя, мало у нас, як і в Англії, першорядне значення. В IV Універсалі читаємо: «однині Українська Народня Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною державою українського **народу**».

²⁶ Fr. J. Neumann: Volk und Nation (1888), с. 32.

²⁷ За Грушевським, див. Лев Ребет: «Формування української нації», 1951, сс. 52, 34, 29, 37.

Слово «нація» прийнялося у нас тривко щойно в новіші часи, хоч зустрічаємо його вже в часи гетьманщини. Але його значення було наскрізь станове, і коли, наприклад, гетьман Розумовський як написано в грамоті, прикладав до неї «національну печать», то це не значить, що в той час існувала нація в модерному розумінні. «Нацією», тобто політичним підметом в державі, було тільки козацтво, і то передусім знатне, аналогічно зрештою до відносин в інших європейських державах в той час²⁸. Термін «нація» набув у нас першорядного значення щойно в найновіші часи під впливом світової термінології (наприклад Ліга Націй), і тепер його вживають по лінії загальноприйнятих зразків.

---

²⁸ Інформація проф. В. Гришка.

II. ІСТОРІЯ ЯВИЩА НАЦІЇ

1. Старовинний світ не знав явища нації. 2. Середньовіччя не створило явища нації. а) Значення розбиття влади на світську і духовну. б) Церква близька до створення тривкої єдності усього християнського світу. в) Розвиток громадської самодіяльності. г) Роль етнічних груп. 3. Модерна держава — база явища нації в Західній Європі. а) Абсолютистична держава творить рами для нації. б) Зріст сил громадянства поза державою. в) Ідея суверенітету народу. г) Історичні корені нації.

1. Старовинний світ не знав явища нації. Всякі переємства традицій з тих часів новітніми націями — це здебільша нав'язування до подій, що відбулися колись на їхніх територіях. Часто ці події не мають безпосереднього націогенетичного значення, навіть тоді, коли етнічна незмінність населення безсумнівна. Не тільки історія римського володіння над Британією має далеке відношення до формування англійської нації, але навіть романізацію Галлії, тобто теперішньої Франції, не можна вважати основоположною для кристалізації французької нації, не зважаючи на глибокі зміни, які вона принесла. Французьку націю остаточно оформили політичні, ідейні і цивілізаційні зміни новіших часів, супроти яких вся старовинна історія Франції разом з романізацією це один елемент, з якого опісля виходили як з готового факту всі інші націотворчі чинники, що остаточно оформили французів.

Нації — це твори історії. Оформлялись вони упродовж довгих сторіч, однак остаточно оформились вони у своєрідних культурних, цивілізаційних та господарських відносинах, питомих новітній добі. Особливо старовинний світ не мав передумов для формування націй, очевидно, коли думаємо про новітній зміст цього поняття. Не можна ж наскрізь новітнього явища нації переносити на ті часи. Коли говориться про єгиптян, вавилонців, асирійців, фінікійців, жидів чи врешті греків або римлян, то не без причини у всіх випадках прикладається до них термін «народи». Націями ж

вони були хіба тільки в найбільш етимологічному значенні цього слова, тобто націями з походження, з уродження (від латинського слова «насці» — родитися). Старовинні етнічні групи виростили безпосередньо з кровного зв'язку і головно опиралися на біологічний ґрунт. Всі народи старовинного світу були передусім фізичними народами.

Відповідно до того племінними організаціями були й всі держави тих часів, однаково, чи це були держави-міста, чи держави-імперії. В обох випадках підметом в державі було одне, панівне плем'я. Решта населення не користувалася ніякими політичними правами, особливо численна група невільників. Отже населення не творило спільноти життя. Поза сферою кровних зв'язків та племінних звичаїв, мови, вірувань було підбите, підлегле населення, і його тримали в послузі насильними методами. Тому, не дивлячись на високу культуру старовинних народів, побудовані ними соціальні об'єднання не вийшли поза рамки насильницьких систем, де тільки панівна частина вважалася підметом в державі та була носієм культури.

Саме брак особистої свободи і можності політичної, культурної і господарської активності всіх громадян виключав можливість творити спільноти на зразок новітніх націй. Скільки різнилося політичне і господарське життя античного світу від теперішнього, в такій мірі іншими були античні форми співжиття від сучасних. Для існування нації як ідеї тісної і вільної солідарності всіх людей одного культурного і політичного кола в давні віки не було місця.

Один з найстарших досі існуючих народів старовинного світу, жиди, і вони були народом в чисто біологічному розумінні. «Я хочу встановити союз між тобою і собою та твоїм насінням по тобі, при їхньому наслідстві, щоб це був вічний союз, отже щоб я був твоїм Богом і твого насіння по тобі», — так пише біблія про складення договору між Богом та фізичним жидівським народом¹.

Збереження чистоти «насіння» жидівського племені вважалося у жидів особливим обов'язком аж до найновіших часів, особливо, коли мова йде про східноєвропейських жидів. Навіть раз трапилося в жидівській історії, що жиди вирішили прогнати всіх жінок з чужих племен та зректись потомства, народженого в подружжі з ними. Згодом фізичне

¹ Hans Kohn: Die Idee des Nationalismus (1950), Heidelberg, с. 65.

визначення приналежності до жидівського племені обмежалося обрядом обрізування, і була допущена можливість ожидівлювання чужоплемянних. Цю можливість формулюють слова біблійної Рут: твій народ буде моїм і твій Бог моїм.

Проте затримане до наших часів жидівськими громадами збереження жидівської крові від асиміляції — це залишки чисто племянного розуміння явища народу у жидів у старовину і пізніше².

Навіть високо культурно і цивілізовано розвинений грецький та римський світ не створив явища нації, хоч у ньому було більше передумов для цього, ніж деінде в ті часи.

Грецький світ не став національною спільнотою тому, що був розбитий на мікрокосмос. Побудовані на племянній основі держави-міста вели між собою безупинні війни за гегемонію, і племянний патріотизм переважав свідомість грецької єдності. Вона кристалізувалася лише перед зовнішньою небезпекою, і то тільки тимчасово й умовно. Про це свідчить пам'ятник під Термопіями, де згадується не Грецію, а вужчу батьківщину — Спарту. Отже навіть смертельні війни з персами, в яких були зацікавлені всі грецькі міста, навіть вони не зуміли викресати сталого почуття єдиної грецької спільноти. Тільки в безпосередній зустрічі з варварами, тобто чужинцями, і в протиставленні їм геллени почували себе солідарними.

Геродот говорить про «споріднення всіх гелленів по крові, мові та святості богів і жертв», яких вони спільно мають та подібність їхнього способу життя. Це були всі спільні вузли, на які Геродот міг посилатись. Бракувало їм політичної єдності, і це в першу чергу вирішило, що давні греки не стали народом в повному значенні цього слова.

Але і з речових елементів спільноти, названих Геродотом, не всі були чинні. Спільними всегрецькими інституціями були тільки дельфійська святина та олімпійські ігрища. Вони відбувалися зрештою тільки що чотири роки, і то всього протягом одного тижня. Ніякі інші спільні інституції не єдали греків, ніякі спільні змагання, поза, як згадано, обороною перед варварами. Не було навіть одного спільного календаря, і грек був громадянином тільки свого рідного міста-держави.

² Hans Kohn: Die Idee des Nationalismus (1950), Heidelberg, с. 66.

Греки були і залишилися поділеними на племена. Арістотель визнавав у своїй «Конституції Атен» громадянами міста тільки тих, чії батьки були аттицького походження, а далі вважав за дійсне тільки подружжя між громадянами Атен³.

Правда, серед інтелектуальних кіл існувала свідомість тривкої взаємної приналежності всіх гелленів. На доказ цього не раз вже цитувалися слова Ізократа з його панегірика на честь Атен. «Наше місто, — пише він там, — випередило інших людей у думанні і реториці настільки, що його учні стали учителями інших, і воно довело до того, що ім'я гелленів означає більше не само тільки походження, а також спосіб думання, і гелленами називаються частіше ті, що беруть участь в нашій освіті, ніж ті, що спільного з нами походження»⁴. Отже спільна культурна база грецьких племен була тодішнім грекам відома і вона могла стати підставою грецької соборності.

Проте до постановня грецької нації в старовину не дійшло. На перешкоді цьому, як згадано, став у першій мірі глибоко закорінений племінний партикуляризм, що не дозволяв закріпитися почуттю всегрецької спільноти. Дальшою перешкодою для формування грецької нації був застарілий племінний характер соціальних форм, що не допускав до співучасті в політичному житті підбите населення та не визнавав його за співгромадян. Тим часом нація не знає внутрішніх перешкод. Вона постала тоді, коли впали всякі внутрішні перегороди, коли проголошено рівність і братерство всіх людей однієї культури, переконань і змагань.

У Греції до цього не дійшло. Греки не перебороли ані міжплемінного партикуляризму, ані системи політичних привілеїв з пониженням підкореного населення. Тому, не дивлячись на високу культуру, грецький світ зійшов з кону історії не як завершена спільнота, не як одностаїнний народ, тим більше не як нація.

Завоювання всього тоді Сходу Александром Македонським надало гелленізму нового поштовху і могло б надати й нового змісту. Воно поширило його культуру далеко поза межі грецьких племен. Грецька культура і почуття приналежності до грецького світу були загальні. Одначе

³ Hans Kohn: Die Idee des Nationalismus (1950), Heidelberg, cc. 85, 87, 88.

⁴ Paul Barth: Die Nationalität in ihre soziologischen Bedeutung, Verhandlungen des zwieten deutschen Soziologentages, Tübingen (1913), II. c. 30.

цей світ не був повнотою грецький, і для відрізнення від цього останнього його звать гелленістичним, поскільки в його склад увійшла вся культура тодішнього Близького Сходу, в якому грецька мода грала тільки роллю панівної мови. На жаль, ця гелленістична культура була з часом зруйнована арабським і турецьким світами так, що вона не полишила по собі ніяких тривких соціальних форм.

Не інакша була справа з римською імперією. Хоча вона була однорідною державою високої культури, проте і вона не створила з свого населення однієї нації. Племінне латинське ядро поширювалося не шляхом біологічної, мовної, культурної і т. д. асиміляції чужородних елементів, а тільки правно-адміністративним порядком. Поширювався терен володінь латинських племен, росло число римських громадян, побільшувалася правна суспільність. Правда, в межах римської держави відбувалися повільно також культурно-асиміляційні процеси, росло почуття приналежності до імперії, одначе до створення римської нації не дійшло. Механічні засоби володіння Риму над завойованими провінціями не сприяли повній асиміляції підбитих. Вони були, коли брати їх як цілість, радше об'єктами володіння, ніж предметом свідомого і систематичного засвоєння державою.

Держава не тільки не накидала пляново своєї культури підбитим, але вона брала під свою опіку культуру завойованих тим способом, що урядово заводила культ їхніх богів в своїй столиці, Римі. Надаване з бігом сторіч чимраз ширше римське громадянство було, відповідно до всього механічно-формального стилю римського способу управи, актом юридичного порядку. Воно безпосередньо не заторкало питання попередньої етнічної приналежності та сучасного стану почуття зв'язку з Римом. Тому стихійна, без плянових зусиль держави продовжувана романізація деяких підбитих країн, що безумовно в межах її прогресували, не встигла надати населенню римської імперії характеру суцільної внутрішньої єдності.

Романізація народів римської імперії, що були і з упадком римської держави лишилися далі окремими фізичними народами, спричинилася щойно по сторіччях до формування націй, коли інші, не силові і формально-правні, тобто зов-

нішні чинники, а внутрішні, культурно-психологічні почали надавати тон.

Отже старовинний світ не створив явища нації⁵. Для їхнього постання не було тоді пригожих умов. Соціальні конструкції старовинного світу оберталися навколо двох основних типів: плеємної держави-міста та імперіяльної деспотії. В обох цих конструкціях, що однаково не знали свободи і рівності всього населення, не було умов для постання національної спільноти. Особливо це стосується панівного типу старовинних держав, старовинних деспотій. Всі стародавні деспотичні держави, які знає історія, тобто єгипетська, вавилонська, асирійська, перська, македонська і римська (в останній період свого існування), як і держава інків в Перу та ацтеків в Мехіко, а далі індійська та китайська держави — всі вони не встигли перетопити населення в одну культурну і вольову єдність, не дивлячись на свою універсальну структуру та на те, що в них була поєднана світська і духовна влада в один центр. Нація — в модерному розумінні цього слова, очевидно, — могла виплекатися в атмосфері свободи і братерства, ідея яких в стародавньому світі щойно проблискувала в колах філософів і в християнізмі знаходила щойно перші свої масові вияви.

2. Середньовіччя не створило явища нації. Ближчим до створення явища нації було середньовіччя. В ньому постали своєрідні соціально-політичні умови, що далеко більше сприяли творенню національних спільнот.

а) Значення розбиття влади на світську і духовну. Саме після упадку римської імперії наступило розщиплення досі в усьому стародавньому світі об'єднаної духовно-релігійної і світської влади на дві конкуруючі, а то й ворожі сили. Така політична констеляція не допустила до формування універсальних імперій, що в старовину були в основному головним типом державних форм.

⁵ Володимир Старосольський: Теорія нації (1922), Відень, с. 64.

J. Fels: Begriff und Wesen der Nation (1927), Münster, с. 131.

Rudolf Kjellen: Der Staat als Lebensform (1917), с. 126.

Mitscherlich Waldemar: Der Nationalismus Westeuropas (1920), с. 52.

Friedrich Wieser: Das Gesetz der Macht (1926), Wien, с. 366.

J. Fels: Nation, Staatslexikon III, Freiburg im Breisgau (1929), с. 1490.

Fridrich Herz: Wesen und Werden der Nation, Jahrbuch für Soziologie, I. Ergänzungsband (1927), Leipzig, с. 62.

У стародавні часи універсальні держави творились механічно, підбоями та втримувалися головною мірою насильними методами. Тому стародавні держави були деспотіями, що завдяки великому значенню релігійного життя набирали ще до того теократичного характеру. Після упадку римської імперії, що в останні часи свого існування носила теж виразні позначки теократичної деспотії, за візантійськими зразками названої цезаропапізмом, ця форма держави в Європі вже не відродилася. На її місце прийшов дуалізм держави і церкви, і завдяки тому в Європі постав інший тип держави, посередній між племінно-міським та імперіяльно-універсальним; тип малої відносно, на одному якомусь етнічному елементі опертої держави, в якій під плащем династичної політики поволі розвивалися народи і нації.

Боротьба між церквою і цісарством за спадщину римсько-го універсуму неутралізувала спромогу кожної із цих двох сил середньовіччя опанувати Європу, і таким чином поодинокі народи могли поволі розвиватися в їхній тіні⁶.

З другого боку, упадок деспотичних форм державної організації довів і до основної перебудови соціальних форм. Населення, звільнене від нівелюючого тиску, змогло розвинути самодіяльність в межах численних, малих автономних груп, типових для середньовіччя. Це, разом з чимраз більш прищиплюваним, спершу майже виключно християнством, а опісля і філософією та публіцистикою, культом людської особистості, довело врешті до проголошення кличів рівності. Гасло рівності разом з закликком до братерства, що стало засобом активізації широких кіл населення, — це основні рушії назріваючої ідеї нації, що згодом здійснилася на базі усуцільнюючого централізму, перебраного від абсолютної держави. Від абсолютної держави походять і вироблені історично прерогативи суверенності, які заступлено ідеєю суверенітету народу, що стала згодом концепцією внутрішньої організації держави взагалі.

Цей, з'ясований в нарисі, процес розвитку явища нації став можливий в наслідок роздріблення центрів європейських сил, що розпочався з роздвоєнням влади на конкуруючі осередки, світський і духовний. Це роздріблення сил створило умови для пізнішого постання явища нації.

б) Церква близька до створення тривкої єдності усього християнського світу. Та заки нації розвинулися на базі ет-

⁶ Otto Hintze: Staat und Verfassung (1941), Leipzig, с 31.

нічній, політичній та історичній так, як це остаточно наступило, мусіли власти ще інші перешкоди для їх формування. Передусім мусів бути переборений ще могутній універсалізм церкви, що в той час навіть була близька до створення націоподібної культурно-психологічної спільноти усього християнського світу.

Церква перебрала найбільшу частину спадщини традицій римського світу. озброєна гелленською філософією та християнською містиккою, перейнявши від римлян і техніку організації, церква була першорядною культурною і політичною силою того часу. Вона спершу виявилася сильнішою в суперництві з світською владою, що за часів Карла Великого, а опісля за «римського цесарства німецької нації» пробувала наново здійснити ідею універсальної імперії. Держава Карла Великого розпалася, цесарство ж, що зрештою ніколи не здійснило поважнішого з'єднання, не витримало конкуренції з церквою, що, користуючись могутніми культурно-духовими впливами, була ближча від нього до створення імперії⁷.

Була вона, як згадано, близькою і до культурно-психічної уніфікації всього християнського світу та об'єднання всіх християнських народів, що були під її впливом, в одну спільноту так, як це певною мірою склалося з мохамеданським світом. За середньовіччя усе життя було під незаперечним впливом церкви. Церква стала переємником і носієм всієї духової, господарської і організаційної культури, яку середньовіччя отримало в дарунку від стародавнього світу⁸.

На службі церкви була передусім вироблена і витончена латинська мова. Вона була учителькою точного думання та вислову і в цій ролі заощадила багато зусилля, яке треба було б витратити в той час не виробленим ще народним мовам свіжо цивілізованих народів, щоб вони досягли рівня латинської мови. Водночас однак латинська мова заглушувала ріст мов поодиноких народів і була першорядним інструментом універсалістичної політики церкви. Латина стала міжнародною мовою Західної Європи, і церква вміла скріплювати свій авторитет за її допомогою.

Мистецтво письма було фактично в посіданні духівництва, що просто мало монополію на книги. Воно посідало і все тодішнє знання. Вся культура, наука, мистецтво і навіть праця були просякнуті церквою.

⁷ Friedrich Herz: *Wesen und Werden der Nation, Nation und Nationalität, Jahrbuch für Soziologie, Erster Ergänzungsband* (1927), Leipzig, с. 78.

⁸ Waldemar Mitscherlich: *Der Nationalismus Westeuropas* (1920), с. 75.

Манастирі з своїми суворими правилами життя, з поділом праці і дисципліною, були зразком організації. Манастирі показали дорогу до управи риллі. Вони надали праці етичного значення, трактуючи її як засіб поборювання непобожних нахилів людини. За прикладом монахів праця перестала бути понижуючим зайняттям. Вона навіть стала помічним засобом для здобуття вічного життя⁹.

На цьому прикладі бачимо, яким всебічним був вплив церкви на все життя. Церква була великим авторитетом силою своєї великої переваги. Ідея християнської церкви була така могутня, що вона створила одностайний, універсальний світогляд. За тодішнім переконанням увесь християнський світ був перед Богом одним народом. Увесь християнський світ, зорганізований в церкві, вважався «містичним тілом, в якому Христос є головою». Завдяки пануванню церкви і латини західня освічена людина почувала себе громадянином усього християнського світу, незалежно від свого походження¹⁰.

Перевага одностайної християнської культури над культурою новонавернених народів була подавляюча, і це тим більше, що вона спиралася ще на систематично плекане, релігійне почуття. Містично-чуттєве володіння душами, підкріплене перейняттям стародавньої філософії (помітне вже в євангелії Йоана і завершене визнанням авторитету науки Арістотеля), реторики, письма і мистецтва адміністрації старовинного Риму, дало церкві таку перевагу над донедавна поганськими народами, що не було мови про те, щоб вони створили самостійні осередки культури. Перевага традиції культури тисячоліть середземноморських народів була подавляюча і всі народи, що входили в сферу впливу християнства, були тільки слухняними учнями¹¹.

Разом з тим середньовічна церква здійснювала ідеал стародавніх філософів. Власне вона здійснювала платонівський ідеал влади, за яким панування мало належати мудрецам, що стоять на вершці піраміди станових наверхствувань. Духівництво було за середньовіччя передовим станом та, свідоме свого післанництва, творило здисципліновану провідну верству. Середньовічна система, що завдяки намаганням церкви була деякою мірою універсальною єдністю, здійснювала

⁹ Waldemar Mitscherlich: Der Nationalismus Westeuropas (1920), с. 82.

¹⁰ Raschhofer Hermann: Der politische Volksbegriff im modernen Italien (1936), Berlin, с. 13.

¹¹ Waldemar Mitscherlich: Der Nationalismus Westeuropas (1920), с. 90.

й ідеал стоїків, які, як відомо, проповідували всесвітню державу. Цю універсальну єдність церква систематично проповідувала, організуючи, як передвісник небесного царства Боже царство на землі. Вона в своїй науці, догмах, в канонічному праві, в монаших чинах і в здисциплінованих рядах духівництва, яке заборонаю женитися поставила виключно собі на службу, мала могутню теоретичну і практичну зброю для ведення своєї універсалістичної політики. Церква мала і свою ідею післанництва, найяскравіший вияв якої — хрестові походи. Цими засобами церква послідовно і свідомо виховувала своїх вірних на патріотів свого царства та організувала своє універсальне панування¹².

в) Розвиток громадської самодіяльності. Одначе цієї мети церкві не вдалось досягти, не дивлячись на величезні засоби її впливу. Саме суперництво церкви з світською владою, головню з цісарством, довело до того, що ніяка з цих двох універсалістичних сил середньовіччя не була в силі здійснити свою ідею. Церква, оперуючи в наслідок усього свого наставлення більше в сфері духовій, (культурній, релігійній), не закріпилася як тотальна універсальна спільнота із-за браку підбудови своїх позицій з політично-силового погляду. Розщипленість наставлення церкви, що, будучи в першій мірі ідеєю царства не цього світу, пробувала щойно в дальшому пляні організувати, головню при допомозі свого морального авторитету, систему свого впливу на земні справи, відбилася негативно на її намаганні здійснити християнський універсум. Виявилось, що морально-культурний вплив без успішної підтримки політично-силових засобів не в силі довго втриматися. Середньовічні держави, передусім володарі, що тривало перебували під протекторатом церкви та в ідейній площині не мали що їй протиставити, з часом виломилися з-під впливу церкви, зразу механічно, а згодом, при допомозі нових філософських вчень, і ідейно.

Емансипація світської влади та перебіг етнічних і територіальних первнів позбавили по довгих змаганнях церкву становища гегемона, обмежуючи її чимраз більше сферою самої віри й моралі. В порожнечі, яка постала в наслідок боротьби між церквою і цісарством, почали поволі кріпшати окремі самостійні державницькі сили на базі поодиноких етнічних груп. Ці самостійні держави, як правило спадкові

¹² Lemberg Eugen: Wege und Wandlungen des Nationalbewußtseins (1934), Münster in W., с. 24.

монархії, стали в дальшому розвитку рамками для кристалізації явища нації.

Брак нівелюючого тиску якоїсь сильної універсальної системи за середньовіччя (завдяки суперництву), а опісля упадок обох універсальних систем — духовної, репрезентованої церквою, та світської, репрезентованої цісарством, — дозволив і за середньовіччя вирости невідомим в давнину формаціям, саме громадським об'єднанням. В час боротьби між державою і церквою активізувалися соціальні сили громадянства, і це надало життю нових, невідомих у старовину ознак. Давніше побіч держави не було ніяких самостійних соціальних форм. За середньовіччя виробляється ціла мережа автономних громадських одиниць, передусім міста і їхні союзи, а далі ремісничі цехи, купецькі гільдії¹³.

Цей стан розпорошення соціальних сил назовні проявився в деконцентрації державної влади. Кожна соціальна група населення однієї держави, селяни, міщани, лицарство і духовництво, підлягала іншому праву, іншій організації. Справу ще більше ускладнювали імунітети васалів та автономії міст. Серед перехрещення компетенцій поодиноких сил, центральних, територіяльних, великопанських, міських, єпископських і монастирських, губилася влада держави. Населення жило окремо в громадах, містах, селах, монастирях і територіях.

Такий стан був визначений тодішніми умовами. Через брак засобів зв'язку, доріг, та через брак знання адміністративної техніки у давніх римлян великими просторами можна було тоді управляти тільки децентралістичним способом, за посередництвом цілої драбини територіяльних об'єднань. В умовах натурального господарства володар вивінував своїх васалів і урядовців земельними наділами, і це робило їх великою мірою господарсько і політично незалежними. Щойно за посередництвом февдальної ієрархії володар мав вплив на населення своєї держави. Одначе воно почувало себе більше зв'язаним з громадами, в яких жило, ніж з володарем, під зверхністю якого номінально перебувало¹⁴.

В межах автономних груп середньовічної системи, зокрема в містах, що взагалі опинилися поза февдальною системою як такою розвинулася громадська ініціатива. Вона згодом стала помостом для пізнішого поглиблення форм спів-

¹³ Hintze Otto: Staat und Verfassung (1941), Leipzig, с. 33.

¹⁴ Waldemar Mitscherlich: Der Nationalismus Westeuropas (1920), с. 71.

життя. Зокрема в містах виробляються складніші соціальні відносини, з соціальною диференціацією, з поділом праці, спеціалізацією, з цехами, гільдіями, церквами, міською управою. Місто стало зразком співжиття різних самостійних первнів, пов'язаних між собою в різних площинах і ділянках, в цілому об'єднаних, однаке певною мірою автономних. Рівночасно середньовічне місто стало прототипом складнішої організації назриваючої модерної держави, що звідси брала зразки для своєї адміністративної, господарської та фінансової політики. Не випадково пізніша епоха державного і соціального ладу зв'язана так тісно з виступом міщанства на політичну арену¹⁵.

Виплекана в системі середньовічних автономій самодіяльність народу в синтезі з плянковою і цілеспрямованою діяльністю модерної держави довела врешті до сьогочасного ще більш складного і водночас ще більш об'єданого способу співжиття, який характеризує модерну націю.

г) **Роля етнічних груп.** Отже нації не постали за середньовіччя. В той час не існувало національного почуття в нашому розумінні. Були тільки племінні зв'язки та територіальний патріотизм. На Заході не існувала за раннього середньовіччя ні англійська, ні французька, ні тим більше німецька нації. Тільки після їхнього сформування все, що сталося на їхніх теренах в минулому, приписувано нації, як історичному підметові, хоч властиво тільки частина населення (наприклад, англосаксонці, нормандці) творили історію. Насправді підметами подій були різні завойовники, володарі, династії, фєвдальні пани, церква, міста і т. д., і кожний з цих чинників, переслідуючи свою окрему мету, робив вклад в історію, традицію та культуру, що зойно згодом, після біологічного вимішання, культурної взаємної асиміляції та політичної уніфікації почали вважатися всіма мешканцями за спільне національне добро і спільну вартість.

Етнічний підклад середньовічних форм не був ще остаточно викристалізований. На просторах старовинної Галії, наприклад, могла постати, замість теперішньої французької нації, або поруч неї, бургундська нація чи ще якісь інші нації. Зрештою і дотепер Нормандія і Бретонія не цілком пофранцузжені. Подібно стояла справа в Британії, Іспанії, Італії. З другого боку, і серед даних народів політично активними були тільки верхні верстви, лицарство та духівництво. На-

¹⁵ Waldemar Mitscherlich: Der Nationalismus Westeuropas (1920), с. 191.

род в своїй масі не був зацікавлений подіями, не творив ні політичної цілості, ні суб'єктивної єдності¹⁶. Щойно більш модерна, спершу абсолютистична, опісля демократична, держава своєю централістичною та централізуючою політикою — разом з розвитком в її межах культурних та господарських зв'язків — довела на базі основоположних етнічних складників до всестороннього об'єктивного і суб'єктивного усуцільнення всього населення. Вони щойно з певної можливості зробили певну якість. За середньовіччя не етнічна, а релігійна приналежність вела перед. Перед маєстатом церкви людина була Божою дитиною і членом одного стада. І становий поділ грав більшу ролю від етнічного походження духівництва і лицарства. Вищі стани почували себе в цілому світі більш солідарними між собою, ніж з простим народом своєї країни. Тільки обов'язок вірності супроти монарха зв'язував не раз фєвдальних панів з рідним краєм, з державою. Перехід із служби одного володаря до другого вважався нормальним явищем. Зв'язок з батьківщиною не був самозрозумілий і виключний, а етнічне походження фєвдальних панів не стояло на перешкоді для зміни службового відношення¹⁷.

Інтернаціоналізм фєвдальних вельмож мав свою базу не тільки на соціально-державних формах тодішніх часів, але й спирався в значній мірі на факт спільного походження, саме германського для багатьох із них. Факт, що в багатьох країнах Середньої та Західної Європи фєвдальну верхівку створили завойовницькі германські племена: в Британії — англосаксонці, опісля нормандці, у Франції — бургундці і франки, на слов'янських просторах Полабщини — саксонці, в Прусії — орденосці, на кельтських теренах теперішньої Баварії — баюварці і т. д. Зрозуміло, що серед панівної верстви цих завойовників почуття станової солідарності знаходило підтримку в спогадах давнього спільного походження, і це тим більше, що в час, коли нижчі верстви завойовницьких племен поволі вимішувалися з місцевим населенням, верхівка завойовників краще зберегла кровну чистоту. Коли германські низи асимілювалися з підбитими кельтами, слов'янами та іншими народами і через це чимраз більше між собою вирівнювалися звичаями, мовою, побутом, лицарський стан втримував між собою далі культурну і кровну спорід-

¹⁶ Володимир Старосольський: Теорія нації (1922), Відень, с. 67.

¹⁷ Володимир Старосольський: Теорія нації (1922), Відень, с. 74.

неність, але вже на становій базі. Цей становий універсалізм, побіч універсалізму церкви, затемнював зовсім етнічну базу соціальних об'єднань, що були в наслідок недавніх мандрівок і підбоїв германських племен в доволі мряковинному стані. В тих умовах серед лицарства Західньої Європи, що було великою мірою однакового, германського, походження, витворилася, на зразок церковної одна спільна лицарська культура, звичаї, одяг і т. д.¹⁸

Одначе в дальшому процес асиміляції з місцевим населенням втягнув і лицарсько-февдальну верству. Вона увійшла в місцеві відносини, стала виразником місцевого патріотизму, і ці зав'язки універсалізму не знайшли, як і універсалізм церкви, свого остаточного завершення.

Германські племена пішли своїми окремими шляхами, кожне плем'я зокрема. Одні з них увійшли в склад окремих націй (англосаксонці, франки), інші розплилися серед інших народів або зникли з історії (наприклад, вандалі), ще інші по сторіччях об'єдналися на новій, вже не чисто етнічно-племінній, основі та створили теперішню німецьку націю.

Як бачимо, етнічна приналежність за середньовіччя не була ясно діючою силою. Вона визначалася скоріше зовнішньо, чужинцями, які за мовою, релігією, одягом, звичаями класифікували населення. Так слов'яни прикладали назву німців до всіх германських племен, які зустрічали, хоч німці самі не мали почуття спільноти, ворогували між собою та навіть зводили місцеві війни. Зрештою ці війни не вели народи чи племена, а тільки володарі при допомозі своїх васалів. Населення назагал цими війнами не було зацікавлене. Змінні союзи князів, складувані то з володарями одного етнічного походження, то знову з чужинними володарями, не сприяли ростові почуття спільної приналежності поділених між поодинокими князями етнічних груп. Населенню врешті було байдуже, чи воюють власні князі між собою, чи з чужими князями¹⁹.

Яким способом попри це виросло почуття і свідомість національної окремішності, послужить приклад з історії Франції. Загально вважається, що порогом французької національної свідомості була столітня війна (1328—1498). Одначе треба не забувати, що в широких масах жила ще традиція держави Карла Великого, і її тїнь безумовно сприяла форму-

¹⁸ Bauer Otto: Nationalitätenfrage und Sozialdemokratie (1924), Wien, с. 43.

¹⁹ Waldemar Mitscherlich: Der Nationalismus Westeuropas (1920), с. 68.

ванню французької спільноти. Жили пісні, легенди, і французькі королі носили меч Карла в час воєнних походів. Це все полегшувало їхню централістичну політику, ведену зрештою головню з династичних мотивів. Централізуючу роль відограло і римське право, що в руках французьких легістів стало немаловажним засобом уніфікації. На тому тлі столітня війна це не початок, а ще один ступінь кристалізації французького народу, як цілоти. При цьому слід звернути увагу на те, що англійську інтервенцію потрактовано як чужу узурпацію головню завдяки прихильності до власної династії, престолонаслідник якої жив. Та найважливіше: релігійний мотив, вплетений визвольною дією Жанни д'Арк, надав французькому народові піднесенню переконливої сили. Це був відблиск плеканої церквою для своєї мети віри в Божу державу християн, що мала, за переконанням Жанни д'Арк, знайти своє втілення в державі французького короля²⁰.

З цього прикладу бачимо вже, як за середньовіччя поруч з релігією й інші чинники сприяли ростові пізнішої національної спільноти: історичні спогади, традиція, династична політика, право, війни і т. д. Держава як така, а з нею і все політичне життя, перебудувала, як згадано, в тіні церкви. Навіть цісарство, що єдине поважилося увійти в конфлікт з церквою, і воно боролося не за перебудову церковного універсалізму, а тільки за самостійну позицію в ній, за те, щоб володіти не з ласки папи, а безпосередньо з ласки Божої. Ідейно бо держава була поставлена на рівні гріха, з якого за тогочасною наукою церкви держава походить (вбивство Авеля Каїном), і це показує, яке було відношення сил.

Тим часом склалося так, що якраз держава висунулася на перший план соціального життя. Вона теж, виломившись з позиції толерованого лиха, в багатьох випадках вирішально зв'язала населення з собою і між собою в одну цілість, передусім на базі політичній, але частково й культурній, господарській, а на етнічно мішаних територіях і етнічній, поскільки там дійшло до перетоплення їх в один етнічний масив.

3. Модерна держава — база явища нації в Західній Європі. Щойно емансипація держави з-під впливу церкви, уніфікація адміністрації, централізація та усунення територіального роздрібнення створили умови для пошвавлення внутрішніх

²⁰ Lemberg Eugen: Wege und Wandlungen des Nationalbewußtseins (1934), Münster in W., c. 75—80.

зв'язків між населенням. В модерній державі знову доходить до синтези самодіяльності громадських і територіальних з'єднань з пляновістю та цілісністю держави, що надає сучасним формам співжиття особливого характеру.

Середньовіччя відзначалося крайнім політичним децентралізмом при рівночасному крайньому і монолітному централізмові в культурно-релігійній ділянці. В новітні часи це відношення в загальному змінилося: наступила централізація в нутрі держави при рівночасній децентралізації культурно-духової сфери. Абсолютне панування церковної догми заступила ідея свободи совісти, а перехрестну плутанину різних автономій — одна монарша влада і одне право.

а) Абсолютистична держава творить рами для нації. Процес цих перемін поступав помалу. Державна влада, що за феодалного, пройнятого церковним правом, середньовіччя зберегла свій вплив тільки в безпосередньо володарями адміністрованих землях, почала, закріпивши себе там, прагнути до звільнення з-під впливу церкви. Боротьба за емансипацію держави від церкви велася помалу і в різних країнах дещо інакше. Могутня церква не раз тріумфувала в цій боротьбі над володарями, заки дійшло до усамостійнення держави. Найбільш радикально сталося це в протестантських державах, але і деінде церква, по волі чи неволі, зреклася світського верховодства²¹.

На допомогу церкві прийшла нова філософія держави, що виступила на зміну середньовічній, теократичній філософії. Вона поставила державу на позем самостійного підмета, який має власні етнічні підстави і власне, не з церковної догми виведене виправдання. Аргументом, яким держава підмуровувала свої позиції в змаганні з церквою, стало посилення на право, зокрема на право природи, що дало боротьбі держави етичне обґрунтування²².

Теорія права природи, під знаком якого йшла філософічна думка новішої епохи, представлена різними авторами (Бодінус, Альтузіус, Гротіус, Гобс, Пуффендорф, Томасіус), дала різні аргументи для емансипації держави. Головний з них це ідея суверенітету, яка обґрунтовувала незалежність від будь-якої сили поза державою, а далі заперечувала всяку партикулярну незалежність в державі.

²¹ Waldemar Mitscherlich: Der Nationalismus Westeuropas (1920), с. 118.

²² Там таки, с. 125 і наст.

Носієм державної суверенності і осередком державної політики та всіх процесів навколо неї був володар, єдина існуюча в той час державно-правна інституція. В поодиноких державах володар був єдиним носієм державної суверенності в різний час: в Англії відносно не довго, у Франції довше, деінде, наприклад, в Росії, ще довше. Але в усіх випадках одна центральна влада дуже сприяла процесові етнічної уніфікації. Де її не було, там націєтворчу ролю грала льокальна влада, партикулярні князівства (в Німеччині й Італії). Третім консолідаційним чинником були стани. Вони не раз протиставилися поділові територій, творячи представництво, єднали з нутра різні територіяльні наділи володаря в одну цілість. Там, де це представництво виробилося скоро, абсолютна влада короля трималася не довго.

В Західній Європі февдальна шляхта, що крім володаря, була головним кандидатом на владу, була з часом відтиснена ним від політичного впливу. Володарям вдалося цього досягти тим легше, що февдали були послаблені біологічно війнами, з одного боку, з другого — економічно, в наслідок переходу натурального господарства до грошового. Союзниками володаря в боротьбі з дворянством стали багаті в той час міста. Описля володарі приборкали й міста, вже за допомогою бюрократії.

Наслідком цього процесу володар здобув центральну позицію в державі. Він з природи речі прагнув до того, щоб навколо себе зорганізувати країну і населення. Він став носієм загального інтересу, добробуту і сили держави. Громадян він впрягнув в обов'язки і послух.

Засобом для цього послужили йому власні фінансові середники, власне наймане військо і платна бюрократія. Власні фонди і наймане військо дозволили володареві звільнитися від залежності від февдальних панів, що тратили своє функційне значення і перетворювалися на поміщиків і дворян, поскільки не вступали на службу найманого війська або фахової бюрократії. На місце февдальної аміністрації, яка без окремого вишколу, а тільки в наслідок своєї приналежності до лицарського стану займалася державними справами, прийшла фахова бюрократія, зорганізована на зразок адміністрації міст. З природи речі були це досвідчені люди в своєму ділі, урядовці і правники, що досі були на підрядних становищах.

Подібно за міськими зразками держава перебрала фінансову систему, що з оподаткування в натураліях та чинностях

перейшла в систему одностайного грошового оподаткування. Грошові податки володар стягав спершу за згодою станів, згодом, коли його влада закріпилася, і без цієї згоди. Грошові надходження дозволяли тримати наймане військо і бюрократію та тим самим правити державою пляново з одного осередку.

Разом з загальною централізацією прийшла й централізація права. На місце панування канонічного права з'явилося в кожній державі нове право, зформоване з давнього місцевого та з старого римського права, що пристосувалося до нових відносин. Тільки в Німеччині, де бракувало в той час однієї центральної влади, прийшло прийняття римського права в цілості і без плянових переробок. Уніфікація права дала в наслідку централізацію юрисдикції в руках володаря, від імени якого присуди давали вже фахові, освічені і вишколені судді.

Одностайна держава створила й один господарський ринок і одну господарську одиницю. Держава почала контролювати індустрію, аграрну політику, торгівлю з часу, коли поодинокі міста і провінції перестали продукувати для замкненого місцевого ринку. Для створення більшого ринку будовано шляхи і скасовано внутрішні мита. Зате побудовано різні охоронні мита, а для скріплення експорту заведено систему премій. Так система національної економії, спершу меркантилізм, що полягав у громадженні цінних металів і був насамперед уведений в Англії Кромвелем (акт Навігації 1651 р.), опісля Кольбертом у Франції, стала базою національної держави²³.

Централізація державного управління в ділянці адміністрації, права, фінансів, господарства зінтегувала сили суспільства. Сталося це передусім механічно, коли йдеться про широкий загал, але такий розвиток, давши рамки для співпраці, наблизив народ до держави, яка вже перестала бути хаосом перехресних компетенцій станів та територій. Сама держава виступила як маєстат володаря, навколо якого зорганізовані його піддані і слуги. Таким чином маєстат монарха як носія державної влади заступив блиск універсальної Божої держави часів середньовіччя.

Зовнішнє об'єднання населення в одній державі відзеркалилося з часом у його внутрішніх взаєминах. Воно призвело

²³ Franz Schnabel: Geschichte der nationalstaatlichen Bewegungen (1951), München, с. 21.

до об'єднання на культурному відтинку різних галузей громадян. Перш за все дійшло до створення однієї літературної мови як живучого лучника всіх громадян. В багатьох країнах Західньої Європи сталося це так, що один говір, саме мова монаршого двору і канцелярії, став літературною мовою цілої країни. Мова ця, записана в канцелярських актах і розповсюджена шляхом державно-адміністративних зв'язків, знайшла багато більше зрозуміння від середньовічної латини. Разом з тим мова верхів перестала бути доступною тільки для нечисленної еліти і стала народним, загальним добром. Цим способом національне почуття визначною мірою скріпилося і усвідомилося. З другого боку, одна мова пособляла централізацію державного управління і помагала державі стати єдністю.

Винахід друку і зумовлене ним масове розповсюдження книг закріпило почуття однієї культури. Тільки релігійні пристрасті були в силі її частково затемнити, як це було, наприклад, в час реформації, коли багато людей визначало себе перш за все за релігійною приналежністю і навіть покидало рідний край на те, щоб мати змогу визнавати свій культ. Але і в той час гуманісти, під впливом латинських авторів і з замишування до історії, проголошували любов до батьківщини чеснотою.

Дальший процес кристалізації нації визначився внутрішньо-політичними процесами в державі. Зовнішньо-політично об'єднане і культурно уодностайнене громадянство не було одначе співвідповідальне політично, внутрішньо не було пов'язане з державою. Дворянство обороняло свої позиції при дворі, а володарі були зайняті забезпеченням династичних інтересів. Міщани жили вузькими справами свого середовища, прив'язані ж до землі селяни управляли її за старовинними зразками. Для національної політики і в повному значенні цього слова не було місця. Навіть меркантилізм не був проведений як продумана політика народу, а тільки як засіб забезпечити державі грошові фонди.

Все ж таки абсолютна держава була поступом, поскільки їй були підпорядковані однаково всі стани. Цього роду нівеляція була все таки певного роду демократизацією, не дивлячись на те, що соціальні суперечності не тільки далі існували, але й ще більше загострилися. В цілому держава і тоді не була ще свідомо і програмово національною²⁴.

²⁴ Waldemar Mitscherlich: Der Nationalismus Westeuropas (1920), с. 180 і наст.

Тільки в Англії історичний розвиток довів до того, що вже в сімнадцятому сторіччі були покладені основи модерної англійської нації. Влада була великою мірою в руках парламенту. Права одиниці були забезпечені, судді незалежні, преса вільна. На європейському суходолі щойно сто років пізніше французи піднесли питання національної ідеології²⁵.

Зав'язком модерної держави слід вважати англійську Декларацію Прав 1688 р., що постала як договір між парламентом і королем. Тоді оформилася англійська політична і національна єдність, поскільки від цього часу парламент стає представництвом не окремих станових інтересів, а всього англійського народу. До такого стану довело, попри острівне положення Англії, що чисто географічно накидало населенню об'єднання, ще існування сильного середнього стану: дрібної, самостійної шляхти та міщанства, яке відносно скоро і без революційних потрясень було допущене до політичного життя²⁶.

На європейському суходолі державу сконсолідували не стани, тільки абсолютна влада володаря, що своєю централістичною політикою все ж таки клав основи під усуцільнення населення в одну націю. До потреб абсолютної монархії прикросне поняття суверенітету стало, зовсім не випадково, зразком для ідеї народного суверенітету, з якої виводиться однаково як теорія модерної держави, так і немаловажні аргументи теорії нації²⁷.

З тим усім абсолютна монархія доби Людовіка XIV була далекою від того, щоб вважатися «національною» в повному розумінні цього слова. 1766 року Людовік XIV сказав характеристичні слова: «Мій народ існує в своїй єдності тільки зі мною. Права і обов'язки нації, які дехто важився відділяти від монарха, творять з моїми кінечну цілість і перебувають виключно в моїх руках»²⁸. Отже народ і нація існують тільки в особі короля. Але він, здійснюючи свій особистий гін до могутности, ведучи династичну політику і війни, фактично нав'язував народові певний стан, який об'єктивно переходив пляни і наміри володаря і з історичної перспективи, по волі чи неволі цього народу, його зобов'язував. Так завдяки діяльності багатьох володарів у 18. сторіччі оформилися в національні держави Франція, Еспанія та скандинавські країни.

²⁵ Hans Kohn: Die Idee des Nationalismus (1950), Heidelberg, с. 278.

²⁶ Carl Schmitt: Verfassungslehre (1928), München-Leipzig, с. 47.

²⁷ J. Fels: Nation, Staatslexikon, III. B. (1929), Freiburg i. B., с. 1482.

²⁸ Hans Kohn: Die Idee des Nationalismus (1950), Heidelberg, с. 254.

Решта Європи до середини 19. сторіччя була засіяна державами, кордони яких не покривалися з етнографічними межами. Італія і Німеччина були роздріблені, вся ж Східня і Південно-Східня Європа були під володінням багатонаціональних імперій: Австрії, Росії та Туреччини.

Такий стан освячувала теорія, що держава це найвища і необмежена сила. Ідея національної держави, тобто держави як політичної організації народу, не існувала як політична концепція, хоч в наслідок окремих обставин (як в Англії) чи династичних заходів деяких володарів (як у Франції) національні держави де-не-де фактично утворилися²⁹. Часто вони поставали шляхом завоювання, договорів, успадкування чи подружжя. Населення брало в цьому, коли брати до уваги очевидно загал, малу участь, воно було складовою частиною території і поділяло її долю.

Щойно французька революція змінила погляди на цю практику і поклала ідею самовизначення і політичної активності населення в основу держави. Ця ідея вважається підставою для поняття модерної держави і водночас основоположною для ідеї нації. Політично зорганізований народ вважається від того часу репрезентативним типом держави, а національна держава, не династична, обґрунтована. Очевидно, так було покищо в теорії, але і багатонаціональні династичні держави, як наприклад Росія, були трактовані як національні держави панівного народу.

б) Ріст сили громадянства поза державою. — Активність населення, вірніше сил громадянства, що перебувало поза рамками державного апарату, — це окремий чинник росту нації.

Передусім середньовічні держави полишили по собі значні напруження між народами, і їхні наслідки сягали аж до найновіших часів. До 19. сторіччя перетривали ворожнеча між англійцями та французами, і досі актуальний фронт німецький та польсько-чеський. Носіями цієї ворожнечі не були тільки монархи і дворянство, але й тодішня інтелігенція, вихованці університетів. Вони, духівництво і правники, ставали речниками інтересів своїх країн в церковній і державній політиці³⁰.

Коли за середньовіччя вся інтелігенція походила з церкви і монастирів, то в добу ренесансу прийшло пересунення в ін-

²⁹ Rudolf Laun: Der Wandel der Ideen, Staat und Volk (1933), Barcelona, с. 169.

³⁰ Friedrich Herz: Wesen und Werden der Nation, Jahrbuch für Soziologie (1927), с. 7.

телігентському середовищі. Новіша, вже світська, інтелігенція знайшла пристановище в багатьох і добре зорганізованих містах Західної Європи. Не випадково перші опозиціонери проти гегемонії церкви знайшли свій захист у містах (Марсільї з Падуї і Вільгельм з Оккану в Мюнхені і в Парижі). Зміна носіїв ідей вплинула і на якість філософії і теорії держави, що стали, як згадано, на службу світській владі. Дух гуманізму, хоч він виступав в космополітичних формах, поклав зрештою і без того основи для національної ідеології, плекаючи культ історичного минулого. Інтерес до історії будив тугу за славою і могутністю, що безпосередньо впливало на будження національного почуття.

Під кінець 17. сторіччя точка тяжіння ідейного шукання переходить ще більше в бік освіченого міщанства, що не стоїть на службі монарха і не може вдоволитися пасивною ролюю. Воно прагне здобути належне собі місце в державі.

Зброєю, якою користується міщанство, стає давне право природи, те саме право, яким колись користувалась держава в боротьбі проти церкви. Цим разом одначе право природи стало засобом боротьби людини проти абсолютизму за участь в державному житті³¹. В цей час людина дійшла до свідомості своєї особовості і силою ряду умов примушена стати самостійним підметом. Відкриття людської особовості — це головне зрушення, яке приніс гуманізм. Реформація знову спонукала кожного зокрема визначити своє ставлення до релігії. В господарській ділянці індивідуалізм проявився в розвитку особистої ініціативи поодиноких підприємців.

Людина в тих умовах мала вибір. Поруч з католицьким світоглядом існував протестантський, що був знову поділений на кілька відтінків. Крім цього, існували різні філософічні відтінки панівного тоді права природи. Перед такою диференціацією поглядів вихована в монізмі людина мусіла наново визначити своє відношення до світу і людей, мусіла вибрати, думати і усамостійнитися.

В цілості йшов процес атомізації, падали давні авторитети, і під тиском здиференційованих культурних і матеріальних умов людина мусіла великою мірою вибирати самостійно свою віру і свій шлях. Одначе цей процес гальмувала поліційна держава. Державний механізм, наставлений на механічну адміністрацію, не полишав одиниці місця для співучасті в громадському житті. Тут її індивідуальна по-

³¹ Waldemar Mitscherlich: Der Nationalismus Westeuropas (1920), с. 188.

става не знаходила вияву, і ця перепона стала причиною того, що дальша еволюція соціальних форм пішла шляхом вибуху, в якому дійшло до проголошення основних прав громадянина.

Абсолютна держава виховала свідомість державної і національної приналежності, і прийшов час, коли панування володаря мало бути заступлене пануванням права. Це об'єктивізування державної влади, підтвержене зокрема домаганням поділу законодавчої і виконавчої влади, поставило державу в позицію слуги громадян. В цьому напрямі діяла тодішня філософія, туди вели історичні події, зокрема американська визвольна боротьба і французька революція.

в) Ідея суверенітету народу. Основною ідеєю соціального життя стала ідея народного суверенітету, що стала вихідною ідеєю цих переломових часів. Поняття суверенітету, з якого виробилося поняття народного суверенітету, — історичного і політичного походження. З ростом абсолютної влади, що зміцнилася коштом позицій фєвдалів, появляється теорія (Боден, Гобс), що в державі може бути тільки один носій влади — володар. Не випадково Людовік XIV, як представник тих часів говорив: «Держава — це я».

Але такі відносини, в яких відповідно до теорії населення було трактоване як предмет влади, навели з часом на думку, що носієм влади в державі є не володар, а народ, так само необмежений в своїй волі, як володар.

Підстави такої теорії народного суверенітету, що мала обґрунтувати нову легітимацію держави, поклав Руссо своєю концепцією соціального договору. Ця концепція мала в'яснити водночас суть держави, права та суспільности і звести їх до спільного кореня.

Вихідна засада Руссо, що її він окремо висловив у творі п. н. «Еміль», — це думка про внутрішню вартість людини, про самотність її особовости, про вирішальну роль внутрішнього переконання. Людська індивідуальність розвивається, на думку Руссо, внутрішнім зусиллям та здійснюється внутрішнім законом самовизначення. Тому людина не може бути невольником держави, ані пасивною супроти неї. Вільна, по своїй природі, людина мусить жити в державі, яка не буде перешкодою для її вільного розвитку, бо тільки при таких умовах держава може вважатися легітимною.

У наслідку держава не може бути ні накинена ззовні, ні виведена з абстрактного розуму. Вона, коли має бути легітимною, мусить бути наслідком переконання й сумління лю-

дей. З цього джерела впливає держава, суспільство і право — з вільної волі об'єднаних одиниць. З власного рішення об'єднані в державі одиниці слухають по суті самі себе. Суверенна одиниця і суверенний загал таким чином не в суперечності між собою, а тільки гармонізуються.

В цьому пляні переклав Руссо виховний ідеал «Еміля» на політичну мову. Клич: корися не чужій волі, а слухай сам себе — в «Соціальному договорі» Руссо звучить: корися законам і державі, співтворцем яких ти є. Учасники соціального договору, тобто народ у державі — це носії найвищої влади, які рівночасно, з погляду обов'язку коритися законам, являються підданими.

З такої засади випливають два висновки. Поперше, населення, яке не бере участі в політичному житті, тобто не є зорганізоване, не творить соціальної єдності. Подруге, держава стає внутрішньо обґрунтованою і з цього погляду легітимною щойно тоді, коли вона не є власністю монарха, а організацією народу³².

Руссо таких наслідків своєї теорії очевидно не виводив безпосередньо. Вона абстрактна й індивідуалістична. В своїй концепції він не бере до уваги історичного народу, а снує загальну теорію суспільства та держави. Це зрештою не значить, що Руссо не розуміє етнічних питань. У творі «Розважання про уряд Польщі» він виходить не від конструкції суспільного договору, яким створений польський народ, а приймає існування польського народу як готового факту, що виявляється в мові, звичаях, ноші і національних інституціях, які він радить полякам далі плекати як запоруку своєї окремішності.

Абстракції теорії Руссо пояснюють тим, що він виклав її з уваги на відносини, в яких він жив. В Женеві, громадянським якої був Руссо, не існувало національне питання. Подібно у Франції пекучим питанням було не визначення французького народу назовні (у війні, під тиском сусідів і т. п.), а його внутрішній склад. Французькі інтереси були забезпечені якнайкраще, французька держава охоплювала не тільки французьку територію, але виходила поза її межі. Теорія Руссо висловлювала внутрішні процеси французького народу, в якому нові сили добивалися права бути учасниками політичного життя. Вона є ідеологічним обґрунтуван-

³² Vossler Otto: Der Nationalgedanke von Rousseau bis Ranke (1937), München, с. 34.

ням цих процесів і стосується тільки питання обґрунтування суті держави та внутрішньої структури французького народу.

Зрештою певне розщиплення між теорією і практикою помітне й у фразеології французької революції. Так Лазар Карно в своєму звіті від 13 лютого 1793 р. до дипломатичного комітету, між іншим, пише: «Кожна нація має право жити для себе, коли вона хоче, та об'єднуватися з іншими для загального добра, коли ті цього хочуть. Ми, французи, не визнаємо ніяких інших суверенів, тільки самі народи. Наша система — це взагалі не система панування, а тільки братерства»³³.

Це були б слова модерного націоналізму. Але до такого розуміння нації, тобто до розуміння її як історичного явища, долучалося месіянське уявлення про вселюдський характер французької революційної держави, до якої можуть прилучатися поодинокі групи населення рішенням своєї суверенної волі. Французькі революційні генерали касували, відповідно до інструкцій своєї революційної влади, фєвдальну систему в зайнятих чужих країнах і закликали населення творити народне представництво як орган суверенної волі народу. Але вони не були проти того, щоб зайняті силою цієї суверенної волі країни висловили бажання, як це зробили Авіньйон, Савоя і Альзас, прилучитися до нової Франції, де вперше і взірцево здійснено ідею свободи, рівності і братерства.

Отже за традицією французької революції не етнічні, історичні корені, а суверенна воля народу мала б визначати національну і державну приналежність. Відповідно цій традиції французи завжди були вірні теорії плебісциту, в науці і практиці. Не випадково Ренан стверджує, що «нація — це щоденно продовжуваний плебісцит»³⁴. Впродовж цілого 19. сторіччя французи були вірні цій традиції, що була для них незвичайно корисною. Ідею самовизначення народів Австро-Угорської монархії французи підтримували, між іншим, і в першій світовій війні, з користю для себе³⁵.

Отже державноправна концепція народного суверенітету набрала в політичній площині форми ідеї самовизначення народів. Це було настільки закономірне, що народжена з раціоналізму теорія народного суверенітету наро-

³³ Carlton I. Hayes: Nationalismus (1929), Leipzig, c. 42. (Lazare Carnot)

³⁴ Renan E.: Qu'est ce qu'une nation (1882).

³⁵ Raschhofer Hermann: Der politische Volksbegriff im modernen Italien (1936), Berlin, c. 37.

дила наскрізь стихійний політичний рух, який багато народів, а навіть етнічні групи підняв до рівня націй³⁶.

Вже пристосування в практиці ідеї рівності у французькій революції дало несподівані наслідки. В ім'я рівності французька революція зірвала історичні кордони провінцій і запровадила теперішній поділ на департаменти. Подібно заборонено було вживати публічно мову нефранцузьких етнічних груп. Так французька демократія здійснювала свою мету: творила єдину і неподільну націю і державу водночас³⁷.

Як абстрактні, універсалістичні і раціоналістичні думки можуть стати основою наскрізь стихійного явища нації, показує постання американської нації. Певно, що політичний і господарський конфлікт американських колоній з материнком довів до відривання їх від Британії, однак не цими мотивами керувались ідеологи американської самостійности, коли вони її обґрунтовували. Так автор декларації самостійности Америки, Томас Джефферсон, був глибоко переконаний і проповідував, що основні, вічні і універсальні людські ідеали, як свобода, рівність, людська гідність, поступ, толеранція, народоправство, — однаково обов'язуючі для всіх людей, часів і країн. Однак здійснені вони — на думку Джефферсона — тільки в Америці. Американці, твердив він, вибрали народ, природою і добрим провидінням. Воно відгородило Америку від старого, зіпсованого світу на те, щоб вона лишилася незіпсованою і могла здійснити своє призначення, ставши прибіжищем всіх переслідуваних і убогих усіх країн. Цього роду ідеалізація Америки і її можливостей ставила буття американського народу, перед очима співгромадян, як історичне завдання.

Таким способом ідеологи американської самостійности, виходячи з раціоналістичних засад абстрактного всесвітництва, клали підстави під модерний американський націоналізм, далекосяжність якого вони не зовсім собі усвідомлювали. Так ідеї народного суверенітету і зв'язаних з ним кличів рівності, братерства і т. п. поставили Америку на шлях бажанної історичности³⁸.

³⁶ Володимир Старосольський: *Теорія нації* (1922), Відень, с. 72.

³⁷ Brauns Karl: *Nationalgedanke und Staatsgestaltung im 19. und 20. Jahrh.*, Tübingen (1934), с. 29.

³⁸ Vossler Otto: *Der Nationalgedanke von Rousseau bis Ranke* (1937), München, с. 83.

Цей процес народжування американської нації з безісторичності при допомозі абстрактних ідей проходив тим легше, що всі гонені і переслідувані американські емігранти, виїжджаючи за море з наміром поселитися на стало в новій країні, наперед зрікалися своєї старої, непривітної для них батьківщини і психологічно були наперед готові зжитися з новою батьківщиною. Звідси виводиться характеристична постава старих американських емігрантів, що від новоприбулих, як samozрозумілої речі, очікують якнайскорішої асиміляції³⁹.

г) Історичні корені нації. Міт найбільшої досконалости власних національних інституцій був також одним з важливих чинників формування англійської нації, що, в протилежність до революційного піднесення американських колоністів, розвивалася еволюційно, і то не на базі раціоналістичних ідей, як це частково сталося у Франції і в ще більшій мірі в Америці, а на базі історичності і традиції.

Кінець столітньої війни з Францією (1339—1453) відвернув Англію від суходолу в бік моря. Якраз в цей час наступив зворот в господарському і політичному житті Європи. Середземне море, від якого Англія лежала оподалік, перестало бути центром подій. Точка тяжіння почала помалу переноситися на Атлантийський океан, і це мало в найближчі сторіччя вийти на користь Англії. Зростав добробут та значення міст, послабло значення дворянства, винищеного боротьбою двох Рож (1459—1485), і в умовах безпеки та багатства зростало значення парламенту.

Так держава і національна англіканська церква, створена в кінці 16. сторіччя, стали осередком англійського національного почуття, що, як майже у всіх випадках національної кристалізації, отримало месіяністичне забарвлення в час революції Кромвела (1599—1658). Цей пляново і систематично плекав серед англійців віру, що вони вибраний народ, як Юда, що він користується окремою Божою ласкою та опікою і т. д. Так пуританізм, плекаючи в англійців почуття вищого покликання, перетоплював їх в одну цілість, і, поскільки почуття взаємної приналежності і окремішности є основним елементом національної свідомости, вивершував кристалізацію англійської нації⁴⁰.

Звідси вийшло, що в добу французької революції в Англії вже існує вироблена теорія нації, що своїм звучанням

³⁹ Friedrich Wieser: *Das Gesetz der Macht* (1926), Wien, s. 359.

⁴⁰ Hans Kohn: *Die Idee des Nationalismus* (1950), Heidelberg, s. 221 u. 247.

близька до наших часів. Оформив її Берк у творі п. н.: «Розважання про французьку революцію», 1790 р.

Людина, казав Берк, — це не тільки окрема індивідуальність, але й член суспільства і держави, які її оформлюють. Як член свого народу і часу, з особливими звичаями, досвідом людина є твором минувшини і рівночасно зачатком майбутнього. З минулого, з якого походить одиниця, походить і культура, мова, релігія, право і держава. Їх не створили поодинокі люди, ні їхня сума, склавши договір між собою. Вони взагалі не постали в один означений час, і в зв'язку з однією якоюсь подією, вони є витвором сторіч і багатьох поколінь. З другого боку, людина наставлена в майбутнє бажанням здійснити свої прагнення і мрії, полишити по собі наслідки своїх зусиль та полишити потомкам свої надбання.

Так на грані минулого і майбутнього людина стоїть як перехресний вузол історії, що здійснилася, та тієї, що ще має здійснитися. Людини не можна трактувати ізольовано, бо вона народилася в своєму суспільстві і перебуває в ньому силою свого природного прив'язання, так що окремого акту волі належати до нього людині не потрібно. Подібно не потрібно виводити держави аж з суспільного договору поодиноких людей, коли держава вже існує як історична якість, що постала на те, щоб здійснювати завдання, які перевищують сили одного покоління. З цього погляду держава це спільнота мертвих, живих і ненароджених, а одиниця і держава пов'язані між собою тими самими історичними коренями та походять від тих самих предків і тієї самої традиції.

На відміну від Руссо Берк виводить ідею свободи не з абстрактної, загальної волі, що по суті така сама деспотична, як тиранія одиниці, а розуміє її як історично витворене, одіичине і конституційне забезпечене позитивне право громадянина. Система взаємин, побудована на історичному досвіді поколінь, цінніша від всіх спекуляцій чистого розуму⁴¹.

Як бачимо, теорія Берка носить на собі печать історичного тла, структури і тодішніх потреб Англії, що помітно різнилися від процесів тодішньої Франції чи Америки. Зрештою кристалізація кожної нації носить в собі ознаки часу. У Франції національна і політична свідомість остаточно оформилася на тлі внутрішньої боротьби, в тодішній без-

⁴¹ Vossler Otto: Der Nationalgedanke von Rousseau bis Ranke (1937), München, с. 66.

традиційній Америці скристалізувалася на тлі раціоналістичних ідей школи природного права, в Англії була наслідком історичної еволюції.

В Середній і Східній Європі нації формувалися не як простий наслідок історичного розвитку, як в Англії, що дуже часто був зовнішніми причинами ламаний, і не як наслідок простого зриву до історичности (як в Америці), ні в зв'язку з боротьбою міщанства за право участі в політичному житті (як у Франції), а головню на ґрунті етнічно-культурних первнів, як мова, звичаї, релігія і т. д., які доводилося захищати в боротьбі проти натиску ззовні. Політичні чинники, державність і самостійність прийшли на чергу у формуванні націй як вивершення попереднього національно-культурного процесу.

Це стосується насамперед німецького і італійського народів, етнічні кордони яких не покривалися з державними кордонами. Ця різниця культурних і політичних кордонів ставила питання кристалізації нації в децю іншому світлі, ніж в сусідній, державно цілком об'єднаній Франції.

Німецький та італійський народи спонукала до політичної активності французька революція, вірніше революційна пропаганда, що її наполеонівська армія несла на своїх багнетах. Разом з розгромом французькою народною армією пруських найманих військ поховано давню абсолютистично-династичну державну форму. Майбутнє лежало перед національними державами. До цих національних держав дійшли німці та італійці окремими шляхами. Однаковим одначе в цих шляхах для обох народів було шукання насамперед себе самих⁴².

Публіцистична діяльність німецьких патріотів в добу воєн Наполеона, з «Мовами до німецької нації» Фіхте (1808) включно, тільки зрушила німецьку національну свідомість. Після Віденського конгресу (1815) реставрація династичної легітимности виштовхнула національну свідомість німців, роздріблених на ряд малих держав, у сферу культури: науки, мистецтва, етнографії. Заціплені Гердером думки про самобутність народу, виложені в його «Ідеях до філософії історії людства» (1784—1791), приносили свої плоди.

Згідно з цими думками, кожний народ має свій «дух», і цей «дух народу» відзеркалюється в мові, поезії, музиці, праві, філософії, політиці, господарстві і т. д. Кожний народ, за вченням Гердера, це твір Бога: кожний з них відріз-

⁴² Vierkandt Alfred: Staat und Gesellschaft (1929), Leipzig, с. 99.

няється окремою мовою і окремою долею та в плані однородного задуму має здійснити окреме завдання.

Наскільки Гердер щиро і абсолютно був відданий ідеї народу як такого, показує майже віщий його розділ про слов'ян в «Ідеях до філософії історії людства». «Мирні, хліборобські слов'янські народи, — писав Гердер, — прогнані воювничими німцями з своїх осель над Лабою і Одрою та уярмлені ними. Але колесо історії повертається, і слов'яни колись збудяться, звільняться з неволі і стануть господарями на своїй землі від Дону до ріки Молдави»⁴³.

Ці, після другої світової війни на свій спосіб здійснені слова Гердера, що так суперечні пізньому зарозумілому німецькому національному самопочуттю, показують, як щире і загальне було відношення романтики до явища народу взагалі.

Загальнообов'язковий, універсальний підхід до явища нації, чи як тоді в Німеччині говорилося, до народу, помітний і в юридичному прояві німецького романтизму, в історичній школі права Савінії. Саме в час спроб німців протиставитися наполеонівській експансії в ділянці права (за спонукою ж Наполеона Франція скодифікувала своє право, в той час, як німці мали кілька партикулярних груп нескодифікованих законів) Савінії проголосив у творі п. н.: «Про покликання нашого часу до законодавства і науки права» (1814) ідею, що право — це твір «духу народу», що воно розвивається в історичному процесі, і його не слід формувати довільно акцією законодавця⁴⁴.

Значення романтизму та історичної школи права для недержавних народів величезне. Під впливом їхніх ідей у вищих верствах, у інтелігенції, постав інтерес до народу, його побуту і, головне, до минулого й історії. Це стосується усєї Європи, за винятком Англії і Франції, де завдяки державній єдності існувала завершена національна свідомість. У недержавних народів, від німецького починаючи, пробуджене романтикою національне почуття не доводило ще безпосередньо до політичних наслідків. Але пригадка історії будила тугу за відновленням існуючої колись державної єдності. Зокрема історична школа права, уважаючи народ джерелом всього права, підкреслювала національний характер права і тим самим держави.

⁴³ Eugen Lemberg: Geschichte des Nationalismus in Europa (1950), Stuttgart, с. 201.

⁴⁴ Giorgio del Vecchio: Lehrbuch der Rechtsphilosophie (1937), Berlin, с. 143.

Історична школа права дала підстави для постановня наскрізь політичної концепції «історичного права». Саме на історичне право стали посилалися народи, які втратили колись свою державну самостійність і опісля прагнули здобути її або володіння якоюсь територією. Так чехи прагнули відновити державу св. Вацлава, угорці св. Стефана, поляки державу Ягайлонів, всі інші народи держави простору свого поселення. Максимальна програма історичних претенсій робила усю ідею виключно на історичному праві побудованої політики нереальною, і сьогодні, наприклад, «історичні права» становлять практично тільки додатковий мотив для силових, політичних чи стратегічних аргументів⁴⁵.

Що ж торкається кристалізації німецької нації, то треба тут ще врахувати існування партикулярних німецьких держав, в межах яких, попри місцевий патріотизм, плекався й загально-національний ідеал. Зокрема, треба тут спинитися на значенні пруської держави, якій вдалося остаточно об'єднати всю німецьку націю.

Ще в добу Фрідріха Великого (1712—1786) виплекався серед пруського старшинського корпусу «дух групи», тобто почуття внутрішньої солідарності, і це почуття взаємної приналежності помалу, за посередництва цього найважливішого в той час державно-політичного апарату пруської держави, передалося широким колам населення Прусії. Правда, пруська держава вимагала від своїх підданих тільки вірного виконання своїх обов'язків, але тому, що вона вимагала цього без решти, вона зуміла виплекати пруський патріотизм, що став опісля хребтом німецького великодержавного і всенаціонального об'єднання. Героїчна життєва постава, виплекана в щасливих воєнних перемогах, дала легендарне зафарблення формально-правній державній приналежності, що, правда, концентрувалася навколо особи пруського короля, але по суті мала всі прикмети стихійного внутрішнього об'єднання. Не диво, що від часу, коли Прусія перебрала провід в організації німецької соборності, національна ідея здійснювалася в Німеччині здебільша з засад пруської держави, найбільше підготованої до цієї ролі⁴⁶.

До цього часу всенімецькі змагання здійснювалися, як згадано, в сфері культури, яка понад кордони німецьких державок і місцевий патріотизм об'єднувала німецький на-

⁴⁵ Braunias Karl: Nationalgedanke und Staatsgestaltung im 19. und 20. Jahrh., (1934), Tübingen, с. 9, 10.

⁴⁶ Friedrich Meinecke: Weltbürgertum und Nationalstaat, München-Berlin, (1922), с. 35, 36.

род. Передові німці цього часу навіть бажали бути учителями людства, називаючи себе народом філософів і поетів. Навколо цієї думки організувалася тривало німецька соборна свідомість, поки наука Гегеля (1770—1831) з її культом держави як «втілення об'єктивного духа», що стала офіційною ідеологією Пруссії, її не витиснула і не заступила.

З другого боку треба ствердити, що і філософія Гегеля не вивела німецької думки з пут вчення про «дух народу». Насправді Гегель тільки звів ідею «духа народу» з романтично-народницької сфери в площину реально існуючої держави як «втілення об'єктивного духа», що стала офіційного добра. В своїх підставових засадах Гегель не відхилився від основного вчення романтики й історичної школи права, говорячи, що кожний народ має таку долю і таку державу, на яку заслуговує, і що у війні перемагає той, хто на перемогу заслуговує, бо війна — це рід «Божого суду»⁴⁷.

Отже і Гегель, разом з Гердером і Савініні, твердив, що народ, нація не є твором історії, а тільки творчою силою і що ідея, це підставова істина буття.

Апріорність і догматичність такого підходу звичайно тепер не вдоволяє. Спекулятивні твердження про «дух народу» чи «втілення об'єктивного духа» це не наукові теорії, а абстрактне метафізування, поскільки цей «дух» має все в'яснити, сам не бувши в'ясненим.

Проте хоч теорії про дух народу в такій формі, як вони з'ясовані німецькою наукою першої половини 19. сторіччя, науково нестійкі, вони мали чимале значення для кристалізації ідеї нації, поскільки вони спричинилися до розвитку цього поняття. Вони надали явищу нації ідейних основ, які, хоч вони побудовані на фальшивих засадах, мали велику силу переконання. Вони поклали під історично вирощувану ідею нації теоретичне освячення, легітимацію. Це, між іншим, спричинило, що нація чи народ, не бувши, в протилежність до держави, самі собою інституційно зорганізованими, отримали абсолютний примат над нею⁴⁸.

Пересунення точки тяжіння теорій про дух народу з культурно-етнографічної площини (Гердер) в політичну (Гегель) не єдиний приклад переходу культурних змагань німців у політику.

Так німецьким культурним діячам нація являлася частиною людства, яке, на їхню думку, саме в національній

⁴⁷ Giorgio del Vecchio: *Lehrbuch der Rechtsphilosophie* (1937), Berlin, с. 137.

⁴⁸ Ziegler Heinz: *Die moderne Nation* (1931), Tübingen, с. 30—34.

диференціації досягає висот розвитку. Дослідження національного життя вони виправдували тим, що воно, мовляв, відзеркалює понадіндивідуальні, вселюдські вартості. Таке наставлення ніби свідчило про аполітичність німецької інтелігенції, хоч приклад сусідньої Франції з її революцією повинен був будити інтерес до політичного використання цього дослідження. Одначе німецькі культурні діячі свідомо протиставилися французьким зразкам, ставлячи, устами Гумбольдта (1767—1835), німцям завдання бути, як колись греки, «чистим дзеркалом людства».

Зрештою посилення на греків, як на зразок, було загальною модою у німців, і, як побачимо зараз, це «дзеркало» не було так дуже «чисте». Так Шіллер (1759—1805) висловлює теж думку, що німецька держава і нація це дві окремі речі. Незалежно від політики німці оснували свою власну вартість, казав він, і коли держава впаде, німецька велич залишиться непорушною. Це моральна величина, і вона ґрунтується на культурі й характері нації, вона незалежна від політичної долі. Одначе і так тільки тим належить панування, які творять і опановують духа.

І тут починається характеристичне для німецького способу думання взагалі «сальто мортале» в розумуванні Шіллера. Всі інші народи подібні до квітів, що в'януть без плодів, казав він. Коли британці дбають про багатство, французи про славу, німцям призначено найвище: зв'язок з світом духів. Кожний народ має свій день в історії, але день німців — це живо всіх часів.

Це була віра німців тих часів, що давала німцям почуття особливого покликання в ділянці, в якій вони почували себе сильнішими від інших народів. Це почуття окремого призначення німецького народу, виплекане поза, вірніше, понад межами партикулярних німецьких держав і достосоване опісля до завдань німецької держави, дало їй містичне обґрунтування. Коли німці почали сильніше виявляти себе політично, ці фрази з аполітичного ніби культурництва були живцем перенесені до політичної фразеології, і політичні змагання німецьких держав були теж трактовані (наприклад, у вченні Гегеля) як служба найвищому людському ідеалові⁴⁹.

Культурницьке і політичне тло формування німецької нації полишило одначе тривкий слід в німецькій теорії, в якій розрізняють «історичні» та «неісторичні» народи в залежно-

⁴⁹ Friedrich Meinecke: *Weltbürgertum und Nationalstaat*, München-Berlin, (1922), с. 56—59.

сті від того, чи вони творили політичну історію, чи ні. Нездержавні чи несоборні народи, такі, якими були державно необ'єднані німці, вважалися «культурними націями», поскільки у них існувала тільки культурна соборність. Державно соборні нації зачисляли до «державних націй», якщо вважати, що державність визначає націю зовсім особливо.

Всупереч цьому, як саме на прикладі німецького народу з'ясовано, культурна окремішність веде до державно-політичної соборности, так само, зрештою, як політична окремішність до культурної монолітності. Подібно, побіч безперервно державних націй, в яких національне формування проходило повільно і систематично від горішніх верств до долішніх, були нації, державність яких зазнала розгрому і формування нації яких було можливе знизу, від етнографічного самоусвідомлення, через культурне самовизначення до політичного.

Пробудження низів характеристичне, між іншим, для національного формування італійців з масовим підйомом народу під впливом діяльності Джузеппе Мацціні (1805—1872) та Джузеппе Гарібальді (1807—1882). Це, а також боротьба італійців проти австрійського панування в північній Італії спричинилося до того, що в Італії національна і державницька ідея остаточно розвинулися в тісній симбіозі.

Італійці бо перші, йдучи за спонукою власних пекучих потреб, проголосили ідею національних держав. Так вже 1815 р. Джан Доменіко Романьйосі (1761—1835) в творі «Наука конституції» проголосив твердження, що властивим підметом права є нація, вирошена з етнографічного кореня⁵⁰.

Цю ідею вивершив опісля Паскваль Станіслав Манчіні, який своїм викладом в Туріні 1851 р. «Про націю як основу права народів» створив школу в міжнародному, особливо в міжнародному приватному, праві. Він увів до міжнародного права поняття нації, яку пробував вставити на місце держави⁵¹ і зробити її основою міжнародного права. Його вихідною засадою було твердження, що «рівночасне співжиття націй це перший факт права народів, його перша правда». Право бо це не довільний акт волі, тільки вияв етичного порядку, що в постулятах життя нації знаходить свою легітимацію.

⁵⁰ Gian Domenico Romagnosi: Scienza delle costituzione.

⁵¹ Pasquale Stanislao Mancini: Della la nazionalita come fondamento del diritto delle genti.

Будуючи свою теорію міжнародного права на явищі нації, Манчіні мусів з'ясувати суть нації. Згідно з його аналізою співдія таких чинників творить об'єктивну сторону нації: територія, походження, мова, звичаї, історія, закони, релігія. Цілість згаданих чинників творить окрему натуру кожного народу, і вона має окреме значення для права: вона творить таке почуття близькості між членами якоїсь нації в моральній і матеріальній площині, що треба говорити про існування між ними спільноти права. Ця спільнота це натуральна конечність, і її не може ніяка зовнішня сила ні змінити, ні скасувати.

Але і вищезазвані чинники, на думку Манчіні, не можуть створити нації. Вони самі собою тільки матерія без живого духа. Остання суть нації, це її свідомість. Вона робить її здібною до становлення в середині і вияву назовні. Без свідомості існує тільки тіло, нездібне діяти як особовість.

Таким способом Манчіні довів легітимність нації, розвиток якої є не тільки правом, але й обов'язком. Право нації — це те саме, що свобода одиниці, поширена на спільноту одиниць, на націю⁵².

Цими аргументами Манчіні увів явище нації в правничу науку у всій ширині. Він не вдоволився загальниками історичної школи права Савініні і його послідовників, які трактували «дух народу» тільки як ґрунт, з якого виростає право. Манчіні показав націю політичним підметом та активним творцем держави і права. Його теорія нації дотепер є основоположною, нею користуються в науці по нинішній день, хоч часто і не посилаються на нього. Так, наприклад, теорія нації Й. Сталіна в його брошурці п. н.: «Марксизм і національне питання» (1913 р.) цілковито повторює названі Манчіні елементи, які визначають націю⁵³. У нас за теорією Манчіні пішли Ст. Рудницький і В. Старосольський⁵⁴.

Рівночасно з удосконаленням теорії нації в науці, вона здійснювалася рівнобіжно в практичній політиці. Завдяки намаганням європейських держав витиснути Туреччину з Європи, національну автономію здобули за Адріанопольським миром (1829) князівства: Молдавія і Волсхія. Лондонським протоколом 1830 р. Великобританія, Франція, Росія встане-

⁵² Hermann Raschhofer: Der politische Volksbegriff im modernen Italien (1936), Berlin, с. 148—150.

⁵³ J. Stalin: Marxismus und nationale Frage (1946), Berlin, с. 8—14.

⁵⁴ Рудницький Ст.: До основ українського націоналізму, Воля т. 2, н. 5 (1920), Відень.

Володимир Старосольський: Теорія нації (1922), Відень.

вили самостійну грецьку державу, і це був перший випадок успішного закінчення визвольної боротьби якогось народу. Після цього за Паризьким миром (1856) визнано адміністративну самостійність Молдавії, Волохії і Сербії.

В той час, коли на Балканах під впливом політичних тенденцій національна ідея витісняла турецьке панування, в решті Європи панувала система, заведена Віденським конгресом. Щойно весна народів 1848 р. показала змагання народів до соборності і самостійности. Національне пробудження охопило Італію, Німеччину, Польщу і народи Австрії. У наслідок цього деякі провінції Італії об'єдналися з Сардинією, Німеччина оформилася в союз держав з парламентом у Франкфурті на Майні. Під впливом тиску народів австро-угорської монархії австрійський уряд визнавав їм генерально гарантії їхньої національної окремішности, особливо мови, що стало підставою права цих народів. Все ж таки перевага німецького, а в поодиноких австро-угорських провінціях угорського, чеського і польського елементів над іншими народами даних країн затрималася й надалі. Ідея національності як підставового чинника і політично визначального елементу держави не стала основоположною, порядкуючою силою міжнародних відносин.

Проте ідея національної держави довела поступово до наближення політичної карти Європи до етнографічної. Перед першою світовою війною були ще тільки дві багатонаціональні держави в Європі: Росія і Австро-Угорщина⁵⁵. Ідея самовизначення народів дала народам австро-угорської монархії національні держави. Формально окремі національні держави мають і народи російської імперії, переіменованої, після стабілізації большевицького режиму, на Союз Советських Соціалістичних Республік. Друга світова війна не принесла в Європі ніяких змін в цій ділянці: принцип національних держав втримався у повній силі, коли, очевидно, мова йде про сам принцип, не про його здійснення. Натомість серед колоніальних народів остання війна викликала великий підйом національних змагань, які великою мірою увінчалися успіхом.

Остаточо сьогодні і в теорії і в практиці ідея національних держав вважається самозрозумілим порядкуючим критерієм, не зважаючи на всі надуживання і недосконаlosti в його застосуванні.

⁵⁵ Laun Rudolf: *Der Wandel der Ideen Staat und Volk* (1933), Barcellona, c. 179 і наст.

Ш. ОСНОВНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ НАЦІЇ

Поняття нації зв'язується з найближчими і найбільш вловними явищами передусім, і дослідники, починаючи від Манчіні, дошукуючись суті нації, брали до уваги передусім зовнішні, найсильніше зматеріялізовані і об'єктивні чинники.

Вони спинялися передусім на явищах держави, яка дійсно, — особливо в Західній Європі, де слово «нація» стало синонімом державної приналежності — була зовнішньо тождя нації, яку політично організувала. Проте націю визначали також за іншими об'єктивними чинниками: мова, культура і т. д., які визначали національну єдність, без огляду на державні кордони. Третій підхід до явища нації виходив з психологічних залогень і клав натиск на суб'єктивні чинники, на волю і почуття взаємної приналежності¹.

Найстаршим критерієм визначення нації є, як згадано, критерій державності. В шостому виданні словника французької академії (1835 р.) націю дефінують як загал мешканців якоїсь країни, які живуть під однією і тією самою владою. Англійський словник із 17. сторіччя називає нацією значну кількість родин, які походять з однієї крові, уродилися в тій самій країні і живуть під тим самим урядом².

Це показує, що у Франції і Англії, які на століття скоріше від решти Європи зорганізувалися в централістичну державу, державний чинник поставлено на першому місці. Думка, що націю треба розуміти як загал громадян якоїсь держави, виросла на ґрунті історичного досвіду згаданих країн, державні кордони яких не тільки покривалися з етнографічними, але виходили поза них. Саме виключно державницький сенс слова «нація» довів до утотожнення його значення з поняттям держави. Звідси під національною приналежністю розуміється державна приналежність, звідси назва «Ліга Націй», чи «Об'єднані Нації», хоча в дійсності мова йде про лігу чи об'єднання держав, чи пак лише державних націй.

¹ Friedrich Herz: *Wesen und Werden der Nation*, Jahrbuch für Soziologie, I. Er. B. (1927), Leipzig, c. 23.

² J. Fels: *Begriff und Wesen der Nation* (1927), Münster, c. 126.

Щойно в 19. сторіччі виплекалися нації на самій культурній основі, і вони стали навіть розсаджувати держави, саме багатонаціональні держави. Хоч поділ націй на підставі критеріїв культури й державности на культурні і державні нації теоретично необґрунтований, (державна нація — культурна, а культурна — державна)³, проте цей поділ треба брати до уваги, бо держава і культура це головні складники національної свідомости. Люди почувають себе певною внутрішньою цілістю на підставі спільних зв'язків культури або додатково тому, що належать до тієї самої держави. Це життєвий факт, що існує незалежно від наукового теоретизування і цей факт помагає зрозуміти зовнішню сторінку процесів.

Одначе при глибинній аналізі процесів націотворення класифікація націй за критерієм культури чи держави не видається такою зрозумілою. Повторюється вже не раз спостережене явище, що при точному розгляді чинників, які творять явище нації, реальні, здавалося б, природні явища стають плинними і невловними⁴.

Італійська нація існує, коли брати до уваги чинник культури, відколи існує італійська літературна мова. Італійська державна нація існує щойно від 1870 року, коли стара італійська культура знайшла політичне доповнення у власній італійській державі. Це саме стосується до німців і до всіх народів, культура яких давніша від їхньої держави.

Коли під впливом французької революції постала цісальпінська республіка, передвісник італійської держави, італійці переступили кордон Швейцарії, щоб приєднати швайцарських італійців. Одначе швайцарці італійського походження протиставилися цій спробі об'єднання з Італією збройно, і на пам'ятнику в Люґано виписали своє гасло: «Вільні і швайцарці, або смерть!».

Цим способом зударилися дві національні концепції: одна, що виходила від культури і щойно державно вивершувалася, і друга, що базувалася на окремих політичних інтересах. Італійці посилалися на окрему і спільну всім італійцям мову, расу, географію, традицію, історію. Тим часом італійські швайцарці виходили більше з швайцарської політичної традиції, яка давала їм свободу і добробут⁵.

³ M. H. Boehm: *Das eigenständige Volk* (1932), Göttingen, c. 35.

⁴ Kurt Stavenhagen: *Das Wesen der Nation* (1934), Berlin, c. 3.

⁵ Vossler Otto: *Der Nationalgedanke von Rousseau bis Ranke* (1937), München, c. 12.

Проте цього роду нація, побудована без огляду на мову, походження і первісні традиції — неповна. Літературною мовою німецьких швайцарців залишилась німецька мова, і відповідно до цього також і духові зв'язки німців з Швейцарії ніколи не переривались з Німеччиною. Так і австрійці, не дивлячись на іншу політичну традицію і окрему державність, ніколи не перестали бути німцями⁶.

Американська нація знову ж оформилась політично-державним актом, проголошенням самостійності тринадцяти колишніх англійських колоній (1776). До цього часу американці належали і політично і культурно до англійської нації. Після політичного відокремлення від Англії культура залишилась далі та сама. Змінився тільки політичний статут Америки. Інші політичні ідеали, свобода, рівність, народоправство і т. п., стали осередком кристалізації американського національного почуття. Тому і американське поняття нації витворилося односторонньо на політичному ґрунті без глибокого зв'язку з окремою культурою, без повного опертя на народність. Тому може американський спосіб думання не витворює повного розуміння до національних питань у світі: американці залюбки посилаються на мирне співжиття емігрантів з різних країн в США, вказуючи, що саме їхні демократичні інституції до цього доводять.

Як американська, так само кожна інша нація у світі має дещо інакше побудоване поняття «нації», відповідно до того, наскільки інша є структура її політичного і культурного життя. Буває, що поняття нації змінюється, залежно від зміни умов життя даного народу. Так, наприклад, для Гегеля і його часів прусаки були окремою нацією. Тепер ніхто їх за таку не вважає. Вони і самі для себе і для світу стали частиною німецької нації. При тому ніякі зовнішні ознаки нації, мова, раса, народність, культура, релігія за цей час у Німеччині зовсім не змінилися. Не перестала також існувати пруська держава, хоч за цей час вона стала складовою частиною німецької союзної держави. Мабуть, політичне об'єднання Німеччини, dokonane Бісмарком, вплинуло вирішально на те, що національна свідомість прусаків перетворилась на німецьку національну свідомість. Прусацтво залишилось тільки як вияв місцевого патріотизму⁷.

⁶ Fr. J. Neumann: Volk und Nation (1888), с. 68, 69.

⁷ Vossler Otto: Der Nationalgedanke von Rousseau bis Ranke (1937), München, с. 10—15.

Відповідно до того національна свідомість німців перед першою світовою війною була інша від свідомости з часів боротьби проти Наполеона або під час другої світової війни, коли згідно з нацистською теорією в Німеччині грав першорядну роль плеканий міт окремої «раси», міт крові і землі.

Ще більше пересунулося розуміння нації в італійців, коли порівняти, наприклад, теорію Манчіні з теорією Муссоліні. Коли Манчіні клав натиск на народ, його культуру і політичну свідомість, то доба Муссоліні звертала головну увагу на державу, як вирішальний елемент в існуванні нації. «Нація становить вищу особовість постільки, поскільки вона творить державу», — казав Муссоліні⁸. Різниця між культурницько-етнографічним підходом Манчіні і державницьким підходом Муссоліні пояснюється тим, що в часи Манчіні, в 19. сторіччі, італійська нація являла собою певну цілість тільки під географічним і культурним оглядом, будучи роздрібленою на поодинокі державки. В двадцятому сторіччі натомість, коли італійці були не тільки об'єднані в соборній державі, але ще надто посідали чужонаціональні території, головним питанням для них було закріпити свій стан посідання. Тому не народ, а держава була акцентована італійцями в 20. сторіччі, і вона була вирішальною в італійській найновішій теорії нації⁹.

Попри все пересування точки тяжіння у визначенні національної приналежності тієї чи іншої групи населення, фактом є, що у всіх випадках мусять існувати якісь спільні національні вузли і вони мусять бути досить сильні, щоб визначити дану групу як окрему націю. Буває, що навіть стародавньої, визначно окремої культури і окремого походження не вистачає для визначення окремої нації, коли ця група не має досить сили, щоб втриматися і проявитися на більших просторах. Так, наприклад, валійці, не зважаючи на свою стару самобутню культуру, творять тільки етнічний острів серед англосакських завойовників Британських островів. Фрізійці ж може тільки з причини тісноти островів і переважжя, на якому мешкають та ще з причини браку власної окремої державної самостійности не розвинулися в окрему націю на зразок голляндців¹⁰.

⁸ Raschhofer Hermann: Der politische Volksbegriff im modernen Italien (1936), с. 198.

⁹ Там таки, с. 190.

¹⁰ Fr. J. Neumann: Volk und Nation (1888), с. 76.

Із сказаного ясно, що чіткість окремої культури і державності має велике значення для існування нації. Однак не треба переоцінювати ні значення держави, ні значення культури. Зокрема, не можна вдовольтися оцінкою явища нації із позиції самої держави чи самої культури. Культура такою самою мірою прикметна державі, як і нації. Держава ставить перед собою також культурні завдання. Вона опікується школами, наукою, мистецтвом і часом намагається підпорядкувати собі церкву. Від часу, коли держава перестала бути матеріальною силою і перетворилася на чинник, здібний в'язати людей духово, вона стала першорядною інституцією культури.

Отже цілком розвинена нація мусить бути рівночасно і культурною і політичною єдністю. В Англії і Франції ряд обставин дозволив скоріше і найповніше оформитися нації. Коли ці обидві західні нації кристалізувалися в першій мірі шляхом фактів, в довгому процесі державного розвитку, інші нації Європи оформлялися частинно вже під впливом ідеї і прикладу західніх сусідів.

Тому на Заході, де процес творення нації давніший, існує, в протилежність до Сходу Європи, більша однастайність населення і більша чіткість кордонів. На Сході, де нації не встигли повнотою розгорнути свої сили, існує на пограничних теренах мозаїка мов, мовні острови і т. п. На Заході сильніші середовища встигли асимілювати такі острови, на Сході, навпаки, багато етнічних груп були насильно стримані в своєму розвитку. Панівні народи на Сході Європи, турки, угорці, росіяни, поляки, австрійці спинили самостійне життя підкорених народів і самі не мали досить сили їх асимілювати.

Тому після скинення чужого панування історично знівчені народи поволі наново підіймалися і, опираючись на нову політичну традицію, ставали при допомозі старих решток своєї культури новими націями. Так відродилися серби, греки, румуни, болгари, скинувши турецьке панування, хорвати — угорське, чехи — австрійське, українці, білоруси — московське¹¹.

Але тут держава не стояла на службі національних змагань цих народів, і вони вели боротьбу іменем нації проти держави, що була їм чужою, ворожою. В добу національного розбудження Європа перебувала під пануванням династич-

¹¹ Fr. J. Neumann: Volk und Nation (1888), с. 89.

ної концепції, з якою народам доводилося звести боротьбу. Багатонаціональні монархії не встигли ще перетопити підвладне населення і національна ідея стала впоперек асиміляційному процесові, що у них відбувався. Ще Бісмаркові в Німеччині і Кавурові в Італії вдалося державним об'єднанням промостити шлях для розвитку націоналізму цих народів. Але турецька, австрійська і російська імперії стали тереном боротьби націй за визволення¹².

Складність ролі держави і культури в творенні нації продиктувала перекинення проблеми в площину чистої психології, і дехто прийняв за вирішальний критерій національності суб'єктивні почуття і волю. Як випадок Прусії показав, воля існувати нацією вирішує справу існування нації. Пруська нація померла, коли прусаки перестали хотіти бути окремою нацією і стали частиною німецького народу. Таким чином воля мала бути вирішальним чинником існування нації.

Однак не слід забувати, що також суб'єктивна свідомість і воля не вияснюють самі собою явища нації. Нація, наприклад, не може постати просто шляхом договору, спільним рішенням довільної кількості людей. Далі, нація існує незалежно від волі поодиноких людей. Вона є стале, об'єктивне явище, і її характеризують зовсім конкретні прикмети, яких не в силі заперечити ніяке суб'єктивне рішення¹³.

Нація дістає зміст і напрям в соціальних процесах, які в формі мови, релігії, культури, історії, політично-державних змагань дають волі конкретний напрямок. Це історичний факт, що національно-політичні змагання об'єднують людей, що пов'язані спільною культурою, мовою, релігією, традицією і т. д. Але це не є абсолютно конечне. Між волею і об'єктивними націотворчими чинниками не все існує однозначність, і вона ніколи не є точна. У кожній нації відношення між чинниками, які організують волю, є різне. Ці чинники змінюють свою натугу діяння, ієрархію, актуальність і вплив. Його слід простежити в кожній нації окремо, і тоді буде видно, що кожна нація доходила до самосвідомості іншими дорогами і за допомогою інших гасел. З цього погляду можна твердити, що воля, яка мала бути, на думку декого, вирішально для існування нації, сама є твором історії.

¹² J. Fels: *Begriff und Wesen der Nation* (1927), Münster, с. 132.

¹³ Kurt Stavenhagen: *Das Wesen der Nation* (1934), Berlin, с. 4.

IV. ЗНАЧЕННЯ ДЕРЖАВИ І ЇЇ СКЛАДНИКІВ

1. *Держава.* а) Не завжди держава творила націю. б) Держава видатно спричиняється до формування нації. в) Держава є зовнішньою формою нації. г) Спільні корені модерної держави і нації. 2. *Інтегруюче значення поодиноких елементів держави.* а) Значення носіїв влади — монархи, фєвдали, інтелігенція. б) Значення території, символів і державних функцій. 3. *Людський елемент.* а) Раса б) Родина. в) Покоління. г) Основи суспільства.

1. **Держава.** Належало б зайнятися розглядом тих об'єктивних чинників, що мали б вирішати справу існування нації. Розгляд цей слід почати від найбільш конкретних елементів: держави та її складників, влади, території і населення.

Як згадано, відповідно до найбільш крайнього погляду нація без держави взагалі не існує. Народ без держави не творить єдності, не має зорганізованої волі, не творить історії — як кажуть прибічники цього погляду¹. Багато з них посилаються на приклад Португалії і Голляндії, окремішність яких формувала, попри географічне положення, ще політично-державна відрубність. Подібно показують на американську націю, яка постала в наслідок політично-державного відокремлення від материка. Скільки б американці не почували себе відмінними від англійців, в дійсності вони одного кореня. Факт, що з культурного погляду Америка, бодай в перші десятиріччя, зовсім не змінилася після відокремлення від Англії. Змінилося тільки її політичне становище, вона стала суверенною державою з окремими політичними ідеалами, і цього вистачило, щоб на просторах США витворився згодом інший від англійського стиль життя, щоб постала також внутрішньо окрема нація².

Значення політичного чинника показує зокрема лінія кордону, яка відмежовує Канаду від США. В мові, побуті, культурі, способі життя і т. д. нема ніякої різниці між обома кра-

¹ Werner Sombart: *Vom Menschen* (1938), Berlin, с. 191.

² Georg Schmidt-Rohr: *Die Sprache als Bildnerin der Völker* (1932), Jena, с. 225.

їнами. Проте магічна сила кордону, проведеного вздовж 45 ступня географічної ширини, відгороджує дві окремі нації. Політичні ідеали, традиція і окрема політична організація впливають на окремішність двох народів. Це саме стосується зрештою таких країн, як Швейцарія і Бельгія.

Цікавим прикладом вирішального значення державної організації для долі народів є прирівняння долі і організаційної політики таких історично далеких народів, як картагенці і англійці. Обидва ці народи подібні торговельним хистом, який при допомозі мореплавства довів їх до світового значення. Однак інше в обох народів розуміння значення державницького принципу. Картагенські мореплавці і купці вдовольнялися організацією вздовж своїх торговельних шляхів складів і торговельних агентств, завданням яких було громадити для централі багатства шляхом виміни товарів з місцевим населенням. Англійці ж, прагнучи в основі до цієї самої мети, творили не агентства, а державні, хай і колоніальні форми з повним впливом на життя тубільців. Ця різниця в підході довела до того, що картагенці після зруйнування їхньої столиці втратили за одним помахом свою могутність. Англійці при всіх ударах долі зберігають вплив на простори, що охоплені їхньою імперіяльною системою³.

Дуже характеристична роль пруської держави у формуванні німецької нації. Прусія, що постала на периферіях щойно нещодавно сколонізованої німцями території, стала згодом промотором німецької соборности, в якій вона, як окрема одиниця, остаточно сама розплилася. Роль подвижника німецькості цієї периферійної, найменше по традиції німецької території, заслуговує на увагу, як типовий приклад такого явища в історії. Попри Прусію, подібний тип в німецькому просторі творила ще Австрія, що постала також на периферії поселення німецьких племен і в змаганні з Прусією суперничала за гегемонію над Німеччиною. Дальші типи периферійних осередків кристалізації нації це П'ємонт в Італії і, в іншому значенні, Московщина на просторах давньої Руси.

Прусія завдячувала свою внутрішню суцільність тому, що вона як завойована країна складалася з двох верств: із завойовників — панів і завойованих підвладних. До цих взаємних залежностей вплелися традиції ордену, які цьому відношенню панування і підданства надали ще нотки обов'язку і

³ Spann Othmar: Vom Wesen des Volkstums (1924), Augsburg, с. 6.

служби вищій справі. Все це склалося на пізніший характеристичний пруський ідеал вірності і почуття обов'язку. Цю вірність і бажання служити, спрямоване персонально на володаря, речево — на державу, володарі поставили, відповідно до панівних тоді ідей просвітницького (світлого) абсолютизму, разом із собою на службу населенню. Хребтом цього роду держави стали військовики і урядовці, у яких, особливо серед старшин, народилося в переможних війнах почуття окремого покликання і відповідальності. Уся будова пруського суспільства була в наслідок цього виявом зверху накиненої волі і базувалася на ієрархії, авторитеті, послуші і вірності⁴.

Це був одначе тільки кістяк, апарат, організація, яка хоч черпала етос з ідей просвітництва, не могла сама собою створити національності. І, як знаємо, пруська нація не вивершилася. Зате в добу Бісмарка стала вона кристалізаційним ядром німецьких провінцій в одну соборну державу німецького народу. Основні корені німецької нації походили одначе не від держави, а від культури та ідей, поскільки культура та ідеї почали скоріше формувати одну соборну німецьку національну свідомість.

Подібно з культурних первнів та ідей формувалася спершу італійська нація, одначе остаточно зовнішньо-державно оформила її (зовсім аналогічно до німецьких відносин) периферійна п'ємонтська династія. Вона, прагнучи до поширення своїх територій, приймала по черзі титул королівства Сіцилії, згодом Сардинії, саме найбільш відсталі і найбільш окраїної території Італії, яку ще в цьому самому сторіччі, в наслідок дипломатичного хисту Кавура, зуміла державно об'єднати⁵.

Про зловісну роль Московщини, яка, дещо подібно до Прусії і П'ємонту, бувши периферійною і найбільш відсталою провінцією Русі, присвоїла згодом спадщину по ній, мова буде на іншому місці. Тут треба тільки пригадати, що Москві таки не вдалося фактично вступити в роль Києва часів старої Русі, і вона володіє немосковськими просторами лише за допомогою зовнішніх засобів.

Як бачимо, політично-державний чинник часто і несподівано вирішував формування нації. Тому не диво, що багато дослідників пішло по лінії підкреслювання значення держави

⁴ Hans Kohn: *Die Idee des Nationalismus* (1950), Heidelberg, с. 486.

⁵ Там таки, с. 669.

для постання нації. Наприклад, Людвік Гумпльович твердив, що «нація це культурна і життєва спільнота, виявлена і вирошена спільною державою»⁶. Ідею угорської політичної нації зформував угорський закон від 1868 року такими словами: «Тому, що відповідно до приписів конституції всі громадяни Угорщини творять одну націю, в політичному розумінні неподільну, єднородну угорську націю, рівноправним членом якої є кожний громадянин, без уваги на національну приналежність...» Цими словами з'ясовано ідею угорської політичної нації.

Таке визначення нації відповідає політичній історії Угорщини. До часу скасування панщини і привілеїв дворянства це дворянство було, відповідно до концепції корони святого Стефана, властиво нацією, і то однаково дворянство угорське, як і дворянство німецького, словацького, румунського чи хорватського походження. Така конструкція нації була тим легша, що в той час державною мовою була не угорська мова, а латинська. Отже народна мова, чи це була угорська, чи неугорська, була політично без значення. Коли в 1848 році всі громадяни отримали теоретично рівні права, давня імперіалістична концепція угорської нації знайшла автоматично пристосування в нових умовах. Це було настільки нездійснене, що в 19. сторіччі мадярські народи дійшли тим часом до своєї національної свідомості⁷. Проте угорці трималися ідеї великої угорської державної нації аж до другої світової війни.

Цілком покриваються поняття «нація» і «державна» у французів. Національність французькою мовою значить національна і рівночасно державна приналежність. Нація для французів це інституція, готова і вічна форма. Живе покоління, загал громадян — це народ, що повсякденним плембисцитом виявляє волю нації в державних рамках. Так об'єктивна форма національно-державного буття здійснюється водночас суб'єктивними актами народу⁸.

Так держава є ніби праджерелом нації. Одначе при аналізі історичних фактів, за якими держава мала б визначувати націю, це твердження виявляється не завжди правдивим.

⁶ Fr. J. Neumann: Volk und Nation (1888), c. 29.

⁷ Bleyer Jakob: Nation, Volk, Nationalität — Nation und Staat, 3. Jahrgang (1929/30), Wien, c. 285—286.

⁸ Kruschewski Walter: Der französische Nationsbegriff — Nation und Staat, 3. Jahrg. (1929/30), c. 156.

а) Не завжди держава творила націю. Передусім не кожна держава була національною, особливо це стосується до династичної держави середньовічного типу. Так наприклад, спадкові війни, ведені з чисто династичних причин у 18. сторіччі, були далекі від національних стимулів. Організаційно держави втримувалися не національними чи безпосередньо етнічними вузлами, а здебільша особистою вірністю володареві, якого зрештою можна було покинути і перейти на службу іншого. Коли попри це держава впливала якоюсь мірою націотворчо, то цей її вплив не був плянований.

На всякий випадок не кожній державі вдалося оформити населення, над яким вона володіла, в націю. Це стосується особливо до багатонаціональних монархій Східної Європи: оттоманської, австрійської, давньої польської і російської. Навіть австрійська монархія, режим якої був порівняльно найбільш ліберальний, не змогла, поза вихованням певної лояльності народів супроти цісаря, витворити у них чогось зближеного до національного почуття. Навіть будучи вірними підданими цісаря (галицькі «тірольці сходу»), вони лишалися водночас членами чи вітками своїх народів. Політично вони може були патріотами австро-угорської монархії, але національно-культурно вони лишалися окремими групами.

Що ж думати про австрійців, велика кількість яких вже перед першою світовою війною, в час між обома війнами, але напевно при певних умовах і тепер готова державно получитися з Німеччиною. Чи можна уважати теперішніх австрійців окремою нацією після того, як вони в час приналежності до гітлерівської Німеччини здебільша фактично почували себе німецькими громадянами?

Всупереч всьому не творять однієї нації швайцарці. Без сумніву, швайцарських німців, французів, італійців єднає стара республіканська традиція, виняткове географічне положення і т. п. Проте культурні зв'язки поодиноких віток швайцарців з сусідніми німцями, французами чи італійцями ніколи не переривалися і тому ця чисто політично-державна нація є неповна нація. Структура Швайцарії виняткова, і цей виняток скорше підтверджує правило, що нація це передусім культурно-етнічна спільнота, що зорганізувалася також політично. Саме політичне підґрунтя Швайцарії пояснюють різно. Попри відомі пояснення з посиленням на спільноту історичної долі, окреме географічне положення і т. д. окрему вагу має посилення на брак у поодиноких віток швайцарців відповідних політичних зв'язків з етнічними масивами

сусідніх народів: швайцарські французи творили окрему релігійну групу, і це їх відтинало від французького пня. Німці ж і італійці не мали в час постанови швайцарської республіки соборної національної свідомости. Ще до половини 19. ст. серед німців та італійців державна приналежність грала більшу роль від національних зв'язків. Отже на базі однієї спільної державности зорганізувалися також швайцарці як один політичний і тільки політичний народ. Спільний інтерес, не взаємна всестороння пов'язаність, створили Швайцарію, хоч сам договір спілки овіяний легендою, а державне співжиття має вже довгу традицію. Свобода і добробут, які домоглася дати маленька Швайцарія своєму населенню, це фактично найсильніші і найтривкіші вузли, що підтримують Швайцарію⁹.

До якої міри самої держави не вистачає для створення однієї цілком зінтегрованої нації — показує приклад Росії і Іспанії.

Московщина, що виросла, як і Прусія, на периферіях новосколонізованої території слов'ян, побудована була і до сьогодні такою лишилася перш за все на ідеї царизму і всемогутности державного апарату, в який вбудована й місія російської православної церкви, як друга її підпора. Уся історія Москви це типовий приклад зовнішніми засобами будованої національности. Зовнішність російської національности, сторіччями кованої опричиною, терором і державним керуванням, помітна навіть в російській термінології, де слово «руський», тобто підданий руському цареві, служить дотепер, як вислів поняття росіянин. Накинута державою споєність росіян не заступила браку внутрішньої солідарности, і цьому не зуміла зарадити ні православна віра, що була і лишилась головною підпорою російської національности, ні одна мова і культура, виплекана в рамках держави. Недостача внутрішнього зв'язку населення з життям держави і спихання людини до рівня тільки підданства не допустили до кристалізації ідеї рівности і братерства росіян, які в наслідок цього перебувають у становищі безупинної кризи. Криза ця проявилася з усією гостротою в большевицькій революції, в якій виявилось, що, не дивлячись на спільну державу і культуру, росіяни не творять ще однієї, неподільної і почуттям взаємної приналежности зцементованої нації, тільки на базі однако-

⁹ Georg Schmidt-Rohr: Die Sprache als Bildnerin der Völker (1932), Jena, с. 254.

вої історичної долі, але окремо оформлені антагоністичні і нетолерантні групи, що здібні трактувати себе гірше від зовнішніх ворогів.

Недостача свободи, що була сторіччями переслідувана, а далі брак розвитку громадської самодіяльності широких кіл населення, замість якого керівництво належало верхівці колись царської, тепер большевицької бюрократії, не допустили до остаточної кристалізації російської нації, яка все ще підмінюється тільки зовнішньою формою свого буття.

З погляду внутрішнього розщиплення російський народ ближчий до, з іншого погляду зовсім інакшої, еспанської нації. Ця також оформилася завдяки розвитку могутності своєї держави, апарат якої, підтримуваний цілковито цим разом католицькою церквою, усунів населення в одну цілість з однією культурою, мовою і т. п., але без достатньої внутрішньо-політичної єдності, без вміння жити в свободі, без здібності лояльного взаємовідношення в рамках однакового для всіх права.

Як бачимо, абсолютистична і диктаторська держава, не дивлячись на свою націотворчу силу, не може виховати підданих на громадян і з маси підданих оформити політичну спільноту. Та все ж таки держава великою мірою вплинула на оформлення хай і не зовсім дозрілої еспанської і російської нації, і тому вона зараховується до найважливішого її показника.

б) Держава видатно спричиняється до формування нації. Держава не раз промошувала своєю механічною діяльністю дорогу для внутрішнього об'єднання населення, знову брак її не раз вирішував долю народу. Так Рим не зумів оформити однієї латинської нації, не зважаючи на надзвичайно справний адміністративний апарат держави, мабуть через незавершену культурну асиміляцію макрокосмосу підкорених народів і племен. Знову Греція не вивершилася в одну цілість із-за браку соборної держави, що з'єднала б розпорошений в мікркосмосі грецький світ. Подібно велетенський духовий вплив церкви за середньовіччя не довів тодішнього християнського світу до однієї тотальної спільноти тому, що цей вплив не був підтриманий організацією виконавчого характеру. Церква панувала своїм впливом над життям людей, але вона навіть не старалася тим життям володіти. Тому держави, здійснюючи з благословення і часто з надання церкви зверхню владу над населенням, мали змогу зорганізувати свою ма-

теріяльну силу, яка при допомозі нової, світської філософічної думки зуміла протиставитися і визволитися з-під впливу церкви.

Роля державної організації в кристалізації нації відома з прикладу Англії і Франції. Як казав Липинський, Франція єдина і неподільна стала можлива тільки тоді, коли французька нація стала дійсно єдиною і неподільною завдяки своїй попередній, що не підлягала ні вивласненню, ні передавненню, ні поділові, єдиній монархічній державній владі¹⁰.

Це саме стосується й до Англії. Тут варто ще пригадати велику роль французького королівського двору, що силою свого зверхнього становища накинув свою мову як єдину літературну. Подібно канцелярія німецького цесарства в Празі спричинилася великою мірою до вироблення і розповсюдження однієї літературної німецької мови. Значення державного апарату для уніфікації населення цими засобами величезне. Об'єднуюче діяла також адміністративна, монетарна, фінансова, шкільна і мілітарна система, і коли держава сперлася на широкі маси населення, коли вона стала національною, вона стала першорядним показником нації.

Особливо важлива роль держави при формуванні націй, які постали з мішанини різних етнічних груп. Так французький і англійський народи складаються з багатьох етнічних груп, які в різні часи наверхтовувалися одна на другій, творячи чужоплемінні острови, смуги і території. Все це панівний елемент асимілював при допомозі державного механізму впродовж століть. Сьогодні ще існують рештки не зовсім асимільованих етнічних груп у Франції — бретонці, нормандці, в Англії — валійці.

Держава зрештою може не тільки вивершувати формування нації, як це, наприклад, було з італійською нацією, в безпосередній формі. Вона може впливати на кристалізацію нації як спогад минулої історичної епохи. Так пам'ять італійців про давню могутню латинську державу присвічувала їм увесь час культурного відродження.

Спогад окремої державної традиції своєрідно підтримував і старі імперіяльні мрії греків. Після упадку Візантії греки не переставали і під турецьким пануванням репрезентувати єдність давньої візантійської імперії, перейшовши як панівний адміністративний апарат імперії на службу нових воло-

¹⁰ Липинський Вячеслав: Листи до братів хліборобів, Хліборобська Україна (1920—21), Відень, с. 24.

дарів. Греки ці, звані від дільниці, в якій мешкали в Константинополі, фанаріотами, мали в руках і далі головні нитки управи державою. Маючи в своїх руках і управу східної церкви, вони мріяли потиху про відбудову давньої візантійської грецької могутності.

Наскільки ця віра була живою, показує факт, що перший в новій Греції народжений король був названий іменем Константина, великого імператора колишнього Константинограда. Зрештою і вся історія старої Греції, яка при кінці 18. сторіччя наново ожила, підтримувала національне відродження греків¹¹.

Отже навіть тінь давньої держави, її спогад, а тим більше змагання за неї мають велику силу формування нації. Держава накидає населенню спільноту долі, певний об'єктивний стан, що силою довгого діяння витворює навіть чисто механічно почуття суб'єктивної приналежності, зовсім так само, як об'єктивний факт спільного перебування випадкових людей в одному рятівничому човні серед океану зв'язує цих людей в одну групу, приречену на взаємну допомогу, яка іноді продовжується і після примусового становища. Подібний «дух групи» витворює спільна фронтова служба, переживання молодих літ, однакове прив'язання до місцевості і т. п. У всіх, що пережили спільно однакове становище впродовж довгого часу, в нашому випадку у всіх, хто пережили спільну долю, твориться як суб'єктивний відповідник об'єктивного стану певний спільний психологічний стан¹².

Отже держава, вже як сам тільки зовнішній факт, впливає на поставу, вчинки, свідомість і почування людей. Національна держава організує народ, надає стихійним тенденціям його означені форми і творить з нього означену, цілеспрямовану єдність. Тільки державно зорганізована нація стає цілковито здібною кристалізувати, виявляти та здійснювати свою волю.

Недержавна нація не має повної спільноти життя, не є повнотою зорганізованою цілістю, не виявляє ясно своєї волі, хіба тільки свої змагання, не творить історії, тільки її більше або менше активно переживає. В бездержавній нації існують тільки певні центри волі, як наприклад, у французькій після програної війни 1940 р., коли властиво тільки певні групи французького підпілля назовні виявляли вільну волю фран-

¹¹ Hans Kohn: Die Idee des Nationalismus (1950), Heidelberg, с. 717/18.

¹² Kurt Stavenhagen: Das Wesen der Nation (1934), Berlin, с. 40 і наст.

цузького народу. Тільки в межах цих центрів існує організована, активно чинна воля. Ця воля охоплює цілу націю щойно тоді, коли увесь народ буде політично зорганізований і державою охоплений, коли нація зорганізується в державу¹³.

в) **Держава є зовнішньою формою нації.** Отже держава це організація нації. Як організація, держава відрізняється від інших організацій найвищою концентрацією влади, що знаходить свій вияв в понятті суверенності, тобто у найбільшій силі підпорядкування собі в середині і в змаганні здійснювати свою волю назовні так далеко, як тільки це буде можливе. Значить, головною ознакою держави є сила, при допомозі якої держава здійснює свою волю в середині і назовні¹⁴.

Сила ж держави походить, як і вона сама, з усією системою права, на яку спирається, з тієї самої стихії: вона прояв життя спільноти, яку організує. Життя спільноти це по суті головний зміст державних турбот, а держава це політична, зовнішня частина цього життя. Державу має тільки спільнота, яка має вже історичну традицію, тобто вже чисто реально мусить існувати господар держави, коли думаємо про неї. Держава як така не існує, а існує французька, англійська і т. п. Значить держава все мусить бути «чиясь», в ній все існує якийсь етнічний «господар».

У найдавніші часи таким «господарем» в державах було якесь плем'я, поскільки всі дані політичні організації були рівнозначно племінними спільнотами. Та сама стихія, якою жило плем'я, творила державу, хоч назагал не існувало навіть абстрактне поняття держави. Племінна держава була таким самим фактом, як існування племені, організацією якого вона була.

Племінними державами були перші видатніші соціальні твори європейського культурного кола — грецькі міста-держави. На тісний зв'язок між плем'ям і містом-державою показує вживання племінної назви на означення держави. Атенцями, тебанцями, спартанцями і т. д. називалися грецькі племена, але ці назви були рівночасно синонімами їхніх державних організацій. Не члени племені, невільники, не були рівночасно громадянами племінних держав. Вони не входили

¹³ Ziegler Leopold: Volk, Staat und Persönlichkeit (1917), Berlin, с. 64.

¹⁴ Sombart Werner: Vom Menschen (1917), Berlin, с. 192.

в склад племінної спільноти і тим самим не були підметом права племінної держави.

З племінних основ виросла і римська держава, і як довго латинське ядро надавало тон римській імперії, так довго вона була могутня. Щойно коли сила споености пересунулася з племінної спільноти в бік формально-правного єднання в наслідок надання громадянства чимраз ширшим колам підбитих народів і племен, римська імперія втратила свою живу силу, що її виростила, і остаточно із-за браку дійсного носія імперіяльної політики вона впала. Поширення числа римських громадян шляхом формально-правної натуралізації не тримало кроку з їх культурно-духовою асиміляцією, і тому римський народ розпливався на користь нелатинської з походження і культури маси. Коли під зовнішніми ударами впала державна організація Риму, коли були побиті римські легіони, виявилось, що в середині цього лушпиння немає ніякого ядра. Славетний римський народ вже ніколи не відродився. Славетний римський народ вже ніколи не відросли на руїнах володінь римлян.

Отже наріжним каменем кожної держави є етнічні сили, з яких вона виростає. Це особливо видно в давніх племінних державах, де плем'я покривалося з державою. Щойно великопростірні, багатоплемінні, шляхом завоювання потворені держави відобрали державі характер спільнотної організації. Тільки з погляду панівного племені, що було дійсним господарем у державі, могла вона вважатися племінною, і тільки в цьому розумінні вона такою була. Це треба мати на увазі, коли говориться про єгипетську, перську, асирійську і т. п. держави, що в дійсності були багатоплемінними, об'єднаними насильно панівним племенем, творами. Зрозуміло, що тільки панівний елемент міг насправді утотожнюватися з цими державами.

Підбите, безправне населення не вважає таку державу своєю, воно чинить цій державі опір, бодай пасивний. В багатонаціональній імперії підметом є тільки панівний елемент, який після процесу асиміляції перетворюється в панівну клясу. Неспільнотна держава має тому як правило характер деспотії, в якій вирішальну роль відіграє кляса вельмож.

Клясовий характер держави призводить до того, що держава, замість бути організацією спільноти, набуває харкатуру спілки, де інтерес, особистий інтерес панівної верстви грає головну роль. Зрозуміло, що така держава не стабільна: вона

або сама розпадається, або валиться під зовнішніми ударами. Так рокованою на розпад була польська шляхетська республіка, побудована на привілеях шляхетського стану. Відома слабкість російського «колоса на глиняних ногах» з часів першої світової війни: багатонаціональна, самодержавна держава не могла розраховувати на патріотизм мас, які під час революції, що незабаром наступила, кривавим і жорстоким способом розправилися за вікове приниження з панівною верствою.

Держава стає суцільною, коли вона являє собою організацію спільноти, тобто коли вона одноплемінна або однаціональна, або коли різні етнічні її елементи пов'язані певними спільними ідеями (як у Швейцарії) так, що вони сильніші від усяких внутрішніх різниць¹⁵.

Держава бо суттєво це організація спільноти, і її завдання скріпляти спільноту в середині і обороняти назовні. Держава, що не являє собою організації спільноти якогось племені чи народу, це похідне явище, і така держава крайній тип, який постільки не відхиляється від правила, поскільки і в багатонаціональній державі по суті лише один народ панівний. Природне тяготіння народу до власної держави це, з другого боку, один з важливіших проявів його життя. Бездержавна нація зберігає характер нації, коли попри окрему культуру, територію і т. д. вона являє ще змагання здобути втрачену самостійність.

Нація, будучи в стані бездержавности, намагається надробити недостачі державної організації громадською організацією. Національна енергія спрямовується тоді в бік різного роду громадських установ, які певною мірою виконують роллю намістки державних інституцій. За допомогою цих приватних, загальнонаціональних установ певні ділянки національного життя можуть мати навіть досить успішні рамки діяльності. Так деякі недержавні нації мали в демократичних відносинах багатонаціональних держав можливість організувати заходом свого громадянства приватні школи, наукові установи, спортові чи економічні організації. Особливе значення мають в цьому пляні масові організації з багатьма філіями, керованими з одного центру. Ці організації стають, з одного боку, школою для громадського вироблення загалу, з другого боку — за їх допомогою визначається національна репрезентація. У відповідний час представники цих органі-

¹⁵ Старосольський Володимир: Теорія нації (1922), Відень, с. 90 і наст.

зацій виступають як національна репрезентація. На таких основах була, між іншим, складена наша Центральна Рада у Києві. Приватно-громадський характер такої центральної політичної установи не заважає вважати її дійсно уповноваженим речником нації, поскільки вона має загальне визнання і активну підтримку загалу. Подібним способом постають всі революційні влади, і він властиво є ще найменш революційним способом організації нової влади¹⁶.

Отже національна спільнота всіма засобами прагне до організованості. Коли вона не організована державно, велика частина енергії зайнята громадськими справами в громадських організаціях. Цей рід організованості з konieczности виступає іноді як намістка державної організованості. Очевидно, не всяка держава являє собою організацію спільноти. Державний апарат занадто зв'язаний із зовнішніми засобами володіння, занадто часто користується примусом і занадто вона просякнута раціоналізмом, щоб вважати державу в кожному випадку зовнішньою формою нації. Але там, де громадяни вважають державу виявом своїх переконань і ідеалів, де вона вважається долею, від якої залежить їхнє майбутнє, там держава являє собою найяскравіший виразник нації.

На всякий випадок модерна держава має, бодай в тенденції, умови бути політичною спільнотою, опертою на підтримку громадян, що мають почуття відповідальності за спільні вартості. Ці вартості, вирощені сторіччями, творять кристалізаційне ядро однаково як нації, так і держави. Традиція боротьби за здійснення і оборону цих вартостей — свободи, культури, свого власного стилю буття, це основний хребет націй та їх організацій. Держава в цьому грає ролю зовнішніх обручів, які своїми засобами підтримують існуючу внутрішню спокійність та символізують внутрішні ідейні позиції. Так отже спільні ідеї це найбільш суттєві і об'єктивні чинники існування нації і посередньо, поскільки держава стоїть на їхній сторожі, також і держави.

г) **Спільні корені модерної держави і нації.** Ідея була основоположною в формуванні сучасної держави і нації. Саме витворене в французьких відносинах і поширене на всьому культурному світі поняття збірної волі, з якої виводиться однаково концепція суверенітету народу, що сьогодні являє

¹⁶ Steinmetz Seb. Rod.: Nationalität und ihre Wille — Nation und Nationalität, Jahrbuch für Soziologie, 1 Ergänzungsband (1927), Leipzig, s. 93, 107.

собою останню легітимацію держави, та ідея національного самовизначення, яка вважається основоположною в теорії нації.

Суверенітет народу, який проявляється поодинокими актами людей, наприклад, голосуванням, набирає соціальних форм завдяки державній організації, в рамках і при допомозі якої цей суверенітет проявляється. До держави прагне також кожне національне самовизначення народу. Значить, держава і нація це однаково прояви соціальної волі, і тим самим не можна одне явище пояснити другим.

Держава являє собою тверду форму національної ідеї, зовнішньою стороною національної єдності, зв'язаною з народом безупинно повторюваними індивідуальними актами волі, з яких емпірично складається національна воля. Держава виконує ролю кистяка, який дає соціальному життю сталі рамки, але оживляється внутрішнім пережиттям і активністю громадян. Цим способом об'єктивна, державна форма співжиття здійснюється суб'єктивними актами одиниць, що творять збірну волю, самовизначаючись як цілість рівночасно і в державі і в нації. Тому держава і нація в основі покриваються, з тією різницею, що держава це формальна цілість, а нація являє собою радше її внутрішній зміст¹⁷.

Саме перебудова держави в модерному дусі, переставка її в бік все наново щоденними вчинками повторюваного племінитету, була можлива через те, що можливі негативні наслідки ідеї внутрішньої свободи були рівночасно рівноважені виплеканою і повсякчасно оживлюваною волею співжиття і співпраці, тобто волею існувати як нація, зорганізована в державу. Воля ця спрямовується в бік власної держави в такій самій мірі, як в бік нації за закономірністю нерозривності обох явищ: держави і нації. Не випадково вже французька революція, здійснюючи ідею суверенітету народу, проголосила єдність та неподільність нації і водночас провела величезну централізацію державного управління, увівши поділ на департаменти, не зважаючи на закорінені історичні кордони провінцій¹⁸.

Тісне пов'язання держави з нацією надає державі одностайної тотожності, не дивлячись на зміни, які вона прохо-

¹⁷ Kruschewski Walter: Der französische Nationsbegriff — Nation und Staat, 3. Jahrgang (1929/30), Wien, c. 150.

¹⁸ Schindler Dietrich: Verfassungsrecht und soziale Struktur (1844), Zürich, c. 143. Herz Friedrich: Wesen und Werden der Nation, N. u. N. (1927), c. 23.

дить продовж історії. Національність робить державу незмінною, не зважаючи на зміни державного ладу, чергування династій, зміни інституцій, еволюції права, пересунення кордонів. Свідомість спільного походження, факт чергування поколінь, традиція спільної долі і воля далі жити в спільноті надають державі тотожности через усі зміни зовнішніх форм і станів. Без цієї тривкої пов'язаности держава творила б безконечний ланцюг фрагментів, без взаємного пов'язання, без історичности¹⁹.

г) **Різниця між державою і нацією.** Не дивлячись на тісне пов'язання явищ держави і нації, вони не є синонімами без рещти. Вони з певного погляду різняться між собою.

Передусім, як було з'ясовано, держава за своїм призначенням спрямована в бік зовнішньої сфери діяльності людей. Вияви людського життя, що керуються стихійними внутрішніми спонуками і не піддаються безпосередньо зовнішньому встряванню, не належать до типової сфери діяльності держави. Соціально-психологічні явища, до яких безперечно належить нація, керуються своєю закономірністю, і коли навіть держава впливає на них, то вони не йдуть конечно по лінії державної політики. Держава може, наприклад, націю підтримувати, охороняти і т. д., але може й спиняти її розвиток, приборювати її; зате держава не може довільно творити націю чи нищити її. Так звана «національна політика» багатонаціональних держав показує найкраще безуспішність адміністративного встрявання у внутрішнє життя людей.

Центр тяжіння нації міститься в суб'єктивному і внутрішньому, скільки б нація не об'єктивізувалася. Держава, не дивлячись на всі психологічні, головно вольові, свої підстави, зв'язана вирішально із зовнішніми формами і фактами. Нація це передусім стихія, держава — організація. З цієї причини бувають бездержавні нації і «безнаціональні» (насправді багатонаціональні) держави²⁰. Держава, як організація, ніколи не вичерпує змісту нації, що являє собою стихію. Нація як жива сила перебуває понад всякими нормами й формулами. Вона не може бути ні готовою, викінченою, закостенілою, ні адміністративним наказом забороненою чи розв'язаною.

З уваги на сказане, нація це змагання і спільність волі. Держава, в якій апарат грає вирішальну роль, це вже — дія.

¹⁹ Sander Fritz: Allgemeine Staatslehre (1936), с. 200.

²⁰ Jellinek Georg: Allgemeine Staatslehre (1922), Berlin, с. 119, 251/52.

Різниця між волею нації і держави в тому, що воля нації як такої це стихійне змагання, воля держави — організоване діло. Зрозуміло, нація стає державною постільки, постільки її змагання стає організованим, постільки вона із себе виділяє органи діяння, постільки стає особою права²¹.

2. Інтегруюче значення поодиноких елементів держави. В пляні розгляду значення держави для постання й існування нації слід зайнятися аналізою ролі поодиноких елементів держави: влади і території.

а) Значення носіїв влади — монархів, февдалів, інтелігенції. Влада, вірніше її носії — володарі, це один з найдавніших і найпервісніших елементів соціальних з'єднань. Вистачить пригадати, що переважна кількість держав, всі великі держави, були в давнину монархіями і стане ясно, про що йде мова. Роля провідної особи в давнину була подавляюча, не раз до тієї міри, що часом її діло гинуло після її смерті. В наш час значення провідної особи не таке вирішальне. Тепер інші, могутніші чинники, традиція і т. п. ведуть перед. Тільки там, де нація перебуває в стані кризи або де народ політично не вироблений, до влади доходить диктатор, і, очевидно, його роля там значна²².

Устабілізовані соціальні з'єднання саме й характеризують повне відперсоналізування їхнього ладу. Чим сильніша нація й держава, тим на більшій кількості одиниць лежить тягар відповідальності. Нові провідні мужі можуть кожночасно замінити вибулих без того, щоб сталось якесь потрясення чи нелад у державі. Слабі групи часто зв'язують свою долю з однією особою, в руки якої віддають всю відповідальність. Небезпека такого укладу відносин очевидна, коли його порівняти з вуликом бджіл, який після смерті матки перестає існувати, бо, побудований на базі абсолютної функційної залежності, не може без керівництва матки жити.

Аналогічно кожне безкоролів'я в абсолютних монархіях, кожна смерть диктатора в тоталітарних режимах захитує державою. Не раз смерть володаря доводила до упадку збудованої ним імперії, часто після неї доходило до боротьби за його спадщину. Держава, головним осередком якої є володар, мусить мати тенденцію розчленовуватися по лінії природних територіяльних, географічних і етнічних меж. До того, довголіття диктатура, wielімінувавши самодіяльність населення,

²¹ Glunger Wilhelm: Theorie der Politik (1941), München-Leipzig, с. 223.

²² Spann Othmar: Gesellschaftslehre (1930), Leipzig, с. 510.

позбавляє його великою мірою здібности управляти собою та творити нові органи. Так, отже, державно-національній системі, побудованій виключно чи переважно на персональному принципі, стало загрожує упадок.

Очевидно не завжди єдиноладство мусить довести до кризи. Коли народ має закріплені кордони, довгу традицію, вироблену бюрократію і т. д., тоді, очевидно, потрясення менше і перехід до нових усталізованих відносин легший.

Стабілізація держави, як інституції і організації нації водночас, відбулася засадничо після відперсоналізування абсолютистичної держави, тобто після усунення дисгармонії, яка існувала поміж державою, що за своєю природою є громадською справою, і приватновласницьким характером монархії. Одним із засобів, яким послаблювалася персоналізація держави, було проголошення фікції, що «король не вмирає». Цією фікцією суспільство забезпечувало державі тривкість, безперервність і стабільність. Фікцією безсмертя володаря як символу вічності користувалися всі монархії світу, пригадати тільки віру тибетанців, що кожний Далай-Ляма в хвилину смерті оживає в новородкові, який в той самий час денебудь народжується в Тибеті.

Зрозуміло, що держава, побудована на особі володаря як вирішальній інституції, мусить мати тенденцію бути абсолютною. Тоді державна структура вичерпується системою тотальної репрезентації її володарем. Зразком і прикладом такої структури може послужити Франція Людовіка XIV, що зовсім виправдано міг сказати: «Держава — це я». Соціологічним тлом такого явища є династична легітимність, оперта на авторитеті, що виводиться з культу традиції, тяглість якої безперервна. Безперервність традиції монархії є дуже вразливим місцем монархістичної держави, бо вона, раз порушена, втрачає силу масового психологічного діяння. Так всі монархії, повалені в наслідок революції чи війни, не мають вже сили наново відродитися. Великий авторитет цесаря австро-угорської монархії серед її народів після її упадку скоро перетворився на насміх над ним. Упалий німб не легко піднести, і це трудніше відновити захитаний авторитет.

З утотожнювання володаря з державою виросла ідея суверенности, що в початковій стадії була притаманна тільки володареві, як єдиному і найвищому підметові в державі. Особиста воля монарха відповідно до цієї теорії — це воля держави. Таке розуміння суверенности відповідало умовам часів теоретика монаршого суверенітету Бодена у Франції і

Макіявеллі в Італії. Франція переживала централізацію влади в руках короля, в Італії князь, що згідно з порадами Макіявеллі мав захопити владу, теж не мав слухатися будь-кого, поза своєю суверенною волею.

Отже теорія повної тотожності держави з володарем має своє історичне виправдання. Однак держава завжди черпала своє виправдання насправді поза собою. Колись виправданням було благословення церкви, підтвердження цісарем, обороною віри і т. п. Але держава остаточно стабілізувалася, набиравала признання і поваги, а слідом за цим виконувала націотворчу роль, коли з чисто приватної справи короля чи князя перетворилася на громадську справу, коли в протилежність до володаря, ставала сама безсмертною, коли ставала об'єктивною, абстрактною, безособовою і самостійною, коли сама виступила як підмет, в якій володар виконує тільки роль її органу²³.

Щоправда родовість і спадковість, які за своєю природою належать до ділянки приватного права, суперечать громадському характерові держави. Однак незаперечно, що безперервність і усталеність престолонаслідування добре символізує тривкість держави, у всякому разі краще, ніж що кілька років поновлювані вибори президента. Дідичність певною мірою відперсоналізує державу, поскільки престолонаслідник засідає на престолі не завдяки своїм особистим заслугам чи прикметам, а тільки тому, що являє собою наслідника традиційного монаршого дому. Найвищий ступінь інститутизації монархії настає тоді, коли вона стає символом тривкості держави і нації, як, наприклад, у Великобританії.

Націотворча роль особовості помітна зрештою не тільки в інституції монархії середньовічної держави, але нею просякнута вся її будова. На персональні зв'язки опирається вся система фєвдалізму, разом з його мілітарним і політичним значенням.

Фєвдалізм виробився з патріархально-мілітарної організації войовничого племені, що, зайнявши підбиту територію, затримував цю систему далі як інструмент володіння над підкореним населенням. У деяких народів фєвдальна верства виробилася теж самотньо з професійних воїнів, які свою військову функцію піднесли до значення інституції, прийнявши в нагороду за воєнні труди земельні наділи і приві-

²³ Simmel Georg: Soziologie (1922), München-Leipzig, с. 385 і наст.
Schmitt Karl: Verfassungslehre (1928), München-Leipzig, с. 82.

леї. Ця верства воїнів того чи іншого походження була пов'язана вузлами персональної, фахової і опісля станової солідарності, яка в державах завойовницького походження мала до того ще старе, племінне коріння. Тому основним цементам середньовічної держави були персональні зв'язки феодалів між собою і у відношенні до короля, а саме особиста відданість васалів своїм суверенам.

Така конструкція була в давні часи успішним засобом організувати великі простори засобами слабо розвинутої цивілізації. Техніка централістичного управління римської держави за середньовіччя забулася, і в умовах тодішнього натурального господарства та нерозвинених комунікаційних шляхів можна було будувати велику державу на основах децентралізації за персональним принципом.

Отож феодалну систему породила диспропорція між величиною простору держави та матеріальними і психологічними засобами панування тодішніх часів. Більші держави середньовіччя могли існувати тільки екстенсивними і децентралістичними способами управління.

Найдавніша із середньовічних імперій, держава Карла Великого, являє собою першу спробу творити на римський взір світову державу, однак засобами примітивнішої культури. Цій державі бракувало організації римлян, їхньої техніки, дисципліни, справності і організованості війська, бракувало римської системи податків і виробленого адміністративного апарату. Карлова держава постала не з надміру сил франків, а шляхом поверхового завоювання. Тому державою могла оволодіти тонка верства франконських вельмож, розставлених по всій території. Подібним способом постали пізніше інші цього роду імперії: в IX сторіччі на Моравах держава Святоплука, в X сторіччі держава Болеслава Хороброго, на Русі — Володимира Великого.

Всі ці держави після смерти своїх творців розпалися на менші держави, на держави, які своїм розміром відповідали спроможностям доби. Франконська, лядська, руська держави з часом поділилися на менші князівства, тобто на територіальні держави, в межах яких можлива більша інтенсивність державного управління.

Не дивлячись на розбиття одностайної держави на дільниці, пам'ять колишньої політичної єдності грала велику націотворчу роль і була однією з підстав пізнішого нового об'єднання.

Монархічна і станова система втримувалася, разом із своїм персональним принципом, так довго, як довго вони виконували соціально корисну функцію. Мірою інтенсифікації життя росли міста, будувалися шляхи, розвивалося шкільництво, міщанство почало грати в державі визначну роль як свідомий, державницький елемент, і приватницький характер абсолютистичної держави не міг більше втриматися. Монархічного суверена заступила ідея народного суверенітету та парламентарна система, як наслідок виступу міщанства на політичну арену.

Хоч централізуюча роль осіб, в першу чергу володаря, а далі феодалних панів, належить до минулого, проте і тепер персональний чинник в державі і нації немаловажний. Голова держави, державне управління і інші центральні органи, а там, де він ще існує, і монарх — символізують, актуалізують, об'єктивізують і все наново відновлюють та усвідомлюють єдність нації і держави. В бездержавній же нації роль символу припадає комусь з популярних провідників вільних змагань.

Як роль володаря в усучільненні населення перебрали тепер керівні органи держави, так функцію феодалного дворянства як особового цементу держави перейняла модерна провідна верства, інтелігенція. Національна і державна свідомість і воля, що колись мали свій центр в колах дворянства, тепер живе серед групи найбільш активних громадян, серед яких в нашу добу є чимало осіб з-поміж робітництва й селянства²⁴.

б) Значення території, символів і державних функцій. Попри і побіч персональної інтеграції, так само давньою, як і вона, але, може, ще більше успішною, є територіяльна інтеграція.

Земля, територія, простір це один з перших чинників, що забезпечує тривкість групи. Значення землі таке сильне, що досі stále місце мешкання на одній території вирішує державну приналежність, разом з якою назагал іде національна приналежність.

В нашій історії першою назвою держави було слово — «земля». Літопис описує «откуда есть пошла руськая земля»

²⁴ Hintze Otto: Staat und Verfassung (1941), Leipzig, с. 34 і настр.

Smend Rudolf: Verfassung und Verfassungsrecht (1928), München-Leipzig, с. 47.

і «како руськая земля стала еСТЬ». Отже і в нас територія була в час писання літопису першою об'єднуючою силою. Персональний чинник вийшов на перше місце в історичні часи щойно тоді, коли Володимир Великий, а опісля Володимир Мономах здобули такий авторитет, що вважалось самозрозумілим, що влада має бути в руках «Володимирового племені», тобто його династії. Значення землі виявилось у нас особливо тоді, коли племінно-родовий лад перебудувався на територіяльних підставах, як його описують наші найдавніші пам'ятки. В «землях» очевидно не кровні зв'язки, а сусідство, тобто співжиття на одному просторі, відограє головну роль²⁵.

Спільна територія творить рамки, в межах яких розвивається співжиття. Особливо корисні кордони сприяють оформленню держави і нації та являють собою гарантію тривкості об'єднання. Держава, кордони якої були усталені сотні літ, мала час перетворити населення в одну цілість, і нація там чітко скристалізована. Це стосується передусім до Франції й Англії, які в модерній Європі найскоріше політично визначилися. Позбавлена чітких кордонів і політично сторіччями розчленована Німеччина має ще дотепер, попри соборну свідомість, сильно вкорінене почуття окремішності окремих провінцій. Зате Італія, що подібно до Німеччини пізно об'єдналася, витворила в собі, завдяки чітким кордонам і спогадам про римську імперію, розмірно скоро все-національну соборність.

Географічна єдність, ставши політичною єдністю, дозволяє трактувати всі події, які в її межах склалися, як одну цілість. І так історія Великобританії покривається тепер з історією Британських островів, хоч ці острови були не раз предметом завоювання, воєн і насильства. Примусове співжиття і спільна, ясно визначена територія зробили з цих островів суцільну одиницю. Це саме можна сказати про Францію. Природні географічні кордони були теж природними межами уніфікації, що в них відбувалася, і з цього погляду все, що в тих межах відбувалося, зараховується тепер до французької історії. З цієї самої причини в рамках історії України говориться про скитів і ще давніших мешканців нашої землі.

²⁵ Стахів Матвій: Зміна назви держави як вислід розвитку держави, Науковий збірник УВУ (1948), Мюнхен.

Земля бо має тенденцію виступати як окреслена одиниця. Вона, створюючи спільну базу життя, дає основи для політичної, господарської і національної єдності. На цей момент у нас звернув увагу свого часу В. Липинський, підкреслюючи потребу об'єднувати населення України, попри культурну і психологічну базу, ще на територіальній і державницькій.

Земля завжди доводить до об'єднання, коли тільки цьому не перешкоджають глибоко закорінені релігійні або політичні різниці. Протестантизм англійців і католицизм ірландців, а в нас православ'я в протилежність до католицизму поляків, виявилися сильнішими від впливу землі та всіх асиміляційних заходів.

Значення землі як засобу утривалення групи оцінила свого часу як слід церква, запровадивши інституцію «мертвої руки». Засада, що земля, яка перебуває в володінні церкви, не може перейти у світську власність, давала церкві незнищиму базу існування. Цим способом церква творила собі із землі підставу вічності, базу зберігання себе в безмежність.

Подібно незнищимість землі була колись, побіч «безсмертності» володаря і безперервності династії, співтворцем при виробленні абстрактного поняття державної і національної єдності. Ще й тепер неподільність та єдність державної і національної території являє собою речовий відповідник ідеального поняття державної суцільності і суверенності та актуально відтворює свідомість та волю прив'язання до неї. Отже земля єднає через час і всі зміни долі²⁶.

Значення землі ілюструє її роль в історії жидів. Гідним уваги є те, що жиди зберегли інтенсивну свідомість своєї окремішності тільки там, де вони мешкали в більших скупченнях на якійсь землі, тобто головню в країнах Східної Європи. В Західній Європі, де їхні громади не були такі численні і до того більш розсіяні, процес асиміляції підточив їх дуже значно. Далі цікаво відмітити, що жиди завдячують своє відродження ідеї повороту до батьківщини, Палестини, міт якої як «обітованої землі» не покидав їх впродовж сторіч кочовництва. Без зв'язку з землею жиди не могли цілком охоронитися від асиміляції, не дивлячись на окрему релігію,

²⁶ Simmel Georg: Soziologie (1922), München-Leipzig, с. 378, 390, 393.
Schmidt Richard: Grundriß der wissenschaftlichen Politik oder Staatslehre (1938), Stuttgart, § 5. II.

обряди, культуру і расовий тип, хоч все це було першорядним заборолом жидівської окремішності. Земля, до якої вони були пов'язані, переходово чи інтенціонально, як до своєї батьківщини, — надала їмньому буттю соціального зосередження.

В пляні розгляду значення землі слід спинитися ще на значенні міста, головню, столичного міста, для життя нації. Як було вже з'ясовано, з міста не раз виростили держави й імперії (згадати тільки Рим), містами були всі грецькі держави, і місто завжди було і досі лишилось осередком управління та інтенсифікації життя.

Особливо столичне місто має велику силу впливу на всю країну. Події в столиці вирішують не раз долю цілого народу, пригадати тільки революцію в Парижі і Петрограді. Хто володіє столицею і великими містами, той панує над усією країною. В наші історії роля міста незаперечна, пригадати тільки значення Києва — матері руських городів. Від столичного городу прийшли назви провінцій (Галичина, Переяславщина, Чернігівщина). З другого боку, брак інтересу до міста з боку козащини і полишення міст, головню більших, поза схемою козацьких вольностей і допущення туди чужих залог з часом виявилось катастрофальним. Недооцінюючи значення столиці, гетьмани, почавши від Хмельницького, робили своїми столицями різні дрібні місцевості, ніколи Київ, який і своїм положенням і традицією і актуальним культурно-політичним значенням (в'їзд Хмельницького!) вибирався безперечно на перше місце.

Побіч території, кордонів, міста, також і клімат немало-важний у формуванні нації. Існує навіть погляд, що клімат формує характер народів. Холодне і гостре північне підсоння, кажуть, приневолює до важкої праці і плянових заходів, щоб утримати людське життя. Воно виробляє волю і передбачливість. Знову ж лагідний клімат виховує безжурність, погідність і фантазію, що сприяє розитковій мистецтва і наставленню на дозвілля.

Різниці національних прикмет, створених різницями підсоння, — кажуть прихильники такого погляду, — виступають не тільки поміж окремими націями, але вони виходять на поверхню в їхніх межах, бо часто (наприклад, в Італії, Німеччині, Китаї) різниці в людському типі покриваються з різницями підсоння по лінії, яка відрізняє північ даної кра-

їни від півдня. Цей приклад служить декому як доказ того, що земля і клімат формують націю, як піч і форма — тісто.

Насправді вплив землі не такий вже механічний. Побіч, а часом і всуміш, живуть не раз різні нації, і ні однакова територія, ні такий самий клімат не можуть уподібнити їх. Діяння бо території йде на ділі через сферу психології. Саме вона із всіма своїми прикметами творить базу для явища співжиття з усіма його наслідками.

Спільне життя на спільній території виявилось не раз сильнішим засобом поєднання різних етнічних первнів. Не раз в історії завойовники в спільному житті із завойованими на одній території об'єднувалися в одну нерозривну цілість. Ставалося це однак тоді, коли із спільноти простору виростала спільнота інтересів і змагань. Перед цією спільнотою всі різниці походження чимраз більше блідли²⁷.

Насправді вже фактичне перебування на одному просторі має вплив на творення соціального з'єднання. Зовнішньо-фізичні відношення, створені безпосередніми контактами (взаємне сусідство, бачення, слухання) визначають вже певною мірою рід, насилення і тривкість соціального життя.

Отж реальне прив'язання до людей, речей і краєвиду об'єднує вже саме собою. Але крім цього зовнішнього виду зв'язку, появляється ще психологічна прив'язаність: до реальних зв'язків прилучаються ще чуттєві і пам'ятеві нотки, і вони надають цьому прив'язанню тривкі форми. Спогад про пережите асоціюється із людьми та землею, переходить у свідомість і там пережите живе другий раз, вже незалежно від пережитих фактів. Зовнішній світ стає частиною внутрішнього, відривається від своєї реальної бази, відматеріалізовується і сублімується²⁸. Цей внутрішній зв'язок між людьми і оточенням доводить до того, що простірне чи часове віддалення, затираючи образ реальних фактів, ідеалізує їх, підмальовує, прикрашає. Проте тугою мальовані спогади і асоціації мають велику об'єднуючу силу, не зважаючи на увесь їхній суб'єктивізм.

Всі ці відношення до оточення (реальні, емоційні) зв'язують людей між собою, із землею, з фактами і поколіннями, минулими, майбутніми, існуючими. Вони дають свідомість

²⁷ Schmidt Richard: Grundriß der wissenschaftlichen Politik oder Staatslehre (1938), Stuttgart, § 5. I.

²⁸ Hellpach Willy: Sozialpsychologie (1946), Stuttgart, с. 93 і наст.

єдності буття і змагань. При цьому буття і змагання взаємно себе скріплюють. Пережите родить чуттєве, емоційне наставлення, що своєю чергою прагне сконкретизуватися новими досягненнями. «Слово» прагне стати «тілом» — говорячи парадоксально із церковного стилю, тобто психологічний стан прагне до об'єктивізації. З другого боку, порив в іраціональне, поворот у бік легенди дає спромогу людині вирватися із пут приреченості, бодай якоюсь мірою перемогти тимчасовість, бодай частинно перебороти смерть і хоч уявно здійснюватися в безмежність.

Здібність чуттєво прикрашати і уявою позолочувати життя дає віру, малює перспективу майбутнього, що буде продовженням легендарного минулого. Цього роду емоційне насичення об'єднує людей у соціальну цілість і підносить людей понад фізичну конечність самого тільки втримування свого життя. Ідея стає найвищим життєвим чинником.

Так отже співжиття на одному просторі витворює спільні переживання, спільну свідомість і спільні прагнення. Воно їх зберігає і плекає. Земля зумовлює зустрічі і зближення: сусідство, подружжя, збори, походи і всякі інші можливі форми співжиття. Рівночасно чуттєве переживання його відриває від конкретних умов і ставить поза часом і простором. Проте підставою цієї сублимації служать реальні відношення на означеному просторі. Емігранти, розсіяні по світу, живуть національним життям, поскільки плекають далі традиції батьківщини і не покидають трактувати її основою свого внутрішнього буття. Не пов'язані між собою переживання і змагання це розпорошена енергія, що тільки в стані взаємного впливу здібна посилюватися, відновлюватися та існувати.

Отже, мереживо психологічних взаємин мусить мати сталу фізичну базу. Тільки не треба забувати, що національну батьківщину, не село, повіт чи провінцію, де ще можливе безпосереднє особисте переживання, виплекала, попри господарські, центрально-адміністративні, політично-державні зв'язки, перш за все національна свідомість. Цілу велику батьківщину з безліччю міст і краєвидів може безпосередньо пережити тільки невелика частина людей — подорожників, географів, науковців, і не саме це переживання визначає їхню приналежність до даної нації. Національне почуття дає людині змогу почувати себе солідарною з мільйонами людей,

яких ніколи в житті вона безпосередньо не зустрічає, та з територією, якої ніколи в своїй ширині і довжині особисто не пізнає.

Тільки в історичних початках, коли існували ще держави-міста, коли племінні держави були нормальним явищем, тоді безпосереднє переживання було можливе і соціально творче. Не випадково, наприклад, римська імперія виросла поступово з міста Риму, і не випадково наша стара «Русь» в найдавнішу давнину відносилася до найближчої околиці Києва і звідтіля поширилася на всю Східню Європу мірою поширювання політичного і культурного впливу первісної Русі.

Тепер земля відограє, попри свою реальну ролю, ще й ролю символу, міту, об'єкту, до якого звертаються почування і воля. Символи теж мають разом із територією велике націотворче значення.

Витворене на певній конкретній базі співжиття може після певного часу втримуватися між іншим при допомозі символів: прапорів, будівель, репрезентативних постатей і т. п.

Яскравим прикладом надзвичайно сильного значення святині як символу є історія зруйнування жидівської святині в Єрусалимі. Ця святиня була під час жидівської державності тільки осередком їхнього релігійного життя. Після зруйнування її римлянами вона стала символом усієї жидівської туги за втраченою державою і землею предків. Втрату матеріальних підстав співжиття жидівського народу замінили вони легендою і тугою за поворотом до давнього блиску, коли зруйнована святиня буде відбудована, разом з державністю²⁹.

Іншим прикладом значення символу може послужити назва «Русь», яку разом із традицією Київської держави перейняли москвини як ознаку тотальної переємності спадщини по ній. В наслідок утотожнення російською історіографією історії київсько-руської держави із своєю, московською, росіяни досягли між іншим того, що, зміщуючи поняття, на Заході й досі вважають історію давньої Русі початком історії Москви.

Так виявляє своє діяння символізуюче значення назви. Вона, разом із іншими символами, має вплив на свідомість.

²⁹ Simmel Georg: Soziologie (1922), München-Leipzig, с. 397.

В цьому пляні треба згадати об'єднуючу силу права, яке, попри зовнішній вплив, що приходить завдяки езекутивним засобам, має велику силу психологічного діяння. Як відомо, дуже мала частина життєвих відносин впорядковується при допомозі активного втручання юридичного апарату, суду, поліції і т. п. Переважна більшість життєвих відносин укладається відповідно до вимог законности силою морального авторитету законів, яким люди з власного переконання і волі, добровільно повинуються. Цим способом право об'єднує людей силою самого свого існування, силою авторитету, яким воно користується, і в цьому розумінні право виконує ролю речево-символічного національного чинника.

Окрему групу чинників об'єднання людей творять різного роду чинності. До цієї категорії належать всі засоби, прямі чи посередні, мобілізації мас: свята, збори, маніфестації, вибори і всі урядові чи суспільні чинності, а головне — боротьба. Об'єднуюче діють всі зустрічі громадян з державними урядами і всі суспільні чинності: плачення податку, несення військової служби і т. д. Всі вони мобілізують, об'єднують його та виявляють його політичну волю. Окреме значення мають основні політичні акти, якими народ організується. Так річниця схвалення конституції святкується багатьма народами рік-річно як національне свято.

Ці святкування, разом з іншими функціями та іншими чинниками, як персональні, символізуючі усуцільнюють націю не ізольовано, а сплітаються в своєму діянні в одну цілість, чергуючись тільки часто в своїй натузі. За середньовіччя об'єднання йшло головню по лінії персональних і речевих вартостей. Людина жила в межах статичної ієрархії станив і вартостей. Модерне життя з виступом мас стоїть під знаком функційного усуцільнення: масові маніфестації, з одного боку, і вибори — з другого, організують народ психологічно і політично. Одначе побіч цього роду усуцільнення діють також інші, і всі вони взаємно себе доповнюють і підтримують.

3. Людський елемент. З-поміж поодиноких складників держави, очевидно, населення має найбільше значення для явища нації. Поскілки воно має безпосередне відношення до питання нації (воно і є актуальним носієм національної ідеї), розгляд людського елемента мусить далеко перейти межі формального трактування населення як загалу громадян. Для питання нації має безпосередне значення оцінка

ролі раси, біологічної субстанції, ролі родини, поколінь, явища діичности, а далі головних ділянок націотворчих виявів.

а) Раса. Раса, здавалося б, найбільш матеріальний чинник окремішности, і вона, подібно до держави і її складників, не визначає суті нації. Можна вказати на багато випадків, коли біологічна субстанція сучасних націй складається із суміші різних расових первнів. З другого боку, однакові расові прикмети не визначають ще нації.

Так сучасні англійці — це мішанці кельтів, римлян, германів; французи походять від галлійців, римлян, германів; італійці виводяться від римлян, етрусків, греків, кельтів, лангобардів, нормандців, сарацинів. З другого боку, між голляндцями і північними німцями є менші расові різниці, ніж між північними німцями і баварцями. Подібно серби і хорвати є окремі нації, не зважаючи на расові подібності.

Расові подібності могли б бути тільки тоді поважними націотворчими чинниками, коли б вони покривалися з межами націй та були такі особливі, що різниці між поодинокими групами в самій нації були б менші від різниці расової будови усїєї нації у відношенні до інших націй. Цього ні в якому випадку не вдалося ствердити. Наприклад, нордійський расовий тип характеризує всі північноєвропейські нації, а динарський домінує однаково в Україні і в Сербії та Хорватії.

Це факти. Але і з внутрішньої детермінації раса і нація є протиставні поняття. Раса прагне до замкнености і звуження, нація — до поширення і об'єднання. На расовім принципі побудована інституція індійських каст дослівно замкнула дорогу для постання нації.

Проте раса, вірніше мішанина рас, є в кожній нації природною базою її існування. Кожна нація складається з певного расового елементу, і в кожній існує якийсь характеристичний расовий первень або їх особлива мішанина.

Та раса як така не має безпосереднього відношення до формування нації. Доказом цього служить приклад німців, які впродовж одного сторіччя з народу «співців, поетів і філософів» у 18. сторіччі перетворилися на вояків, купців і підприємців у 19. сторіччі, хоча впродовж цього часу не наступила ніяка зміна расового складу німецького народу. Позарасові спонуки (ставлення нових ідеалів і завдань та виховання) вирішили цю зміну типу німця.

З другого боку, вистачить тільки собі теоретично уявити грандіозний експеримент масової виміни немовлят поміж британцями і французами впродовж одного покоління, щоб

побачити тривке значення расових прикмет: британчата і францужата в новому середовищі легко асимілювалися б, але обидві нації скоро змінили б характер і расовий тип.

Цього роду зміни знає історія Італії і Франції. Італія пережила двічі зміну національності в наслідок асиміляції етнічних груп. У старовину асиміляція італійських народів римлянами дала римський народ, що своєю чергою, прийнявши в себе велику кількість пришельців, змінився за сторіччя в теперішню модерну італійську націю³⁰. Подібні зміни переходила і далі переходить Франція. Як давня Галлія вона була частинно сколонізована римлянами, опісля завоювали її франки, тепер Франція втягає багато біологічного елементу з басейну Середземного моря³¹.

Великий експеримент вимішування різних етнічно-расових елементів відбувається в наш час в США. Сто років тому туди мандрували головню люди з Північно-Західньої і Середньої Європи. Від кінця 19. сторіччя, в 90-тих роках, почався сильний приплив з Південної і Східньої Європи. Хоча США бороняться проти цієї еміграції гострою реґляментацією міґрації за принципом пропорційности, що дуже не корисний для Східньої Європи, проте асиміляція емігрантів з тих країн вже надала нового відтінку американській національності, як порівняти її до стану з часів деклярації американської самостійности, коли американці були поголовно англосакського і германського походження.

Расистське тло обмеження іміграції до США видне із законів, спрямованих не тільки проти іміграції з Азії, яку заборонено ще законом від 1880 року, але й із законів, спрямованих проти іміграції з Південної та Східньої Європи. Коли 1921 року іміграційний закон визначав для кожної нації річну іміграційну «квоту» у 3% від числа мешканців з цієї країни в США на 1910 рік, то закон від 1924 року знизив цю квоту до 2%, але вже у відношенні до іміграційної групи даної нації ще на 1890 рік, тобто рік, від якого щойно почався живіший вплив еміграції із Східньої Європи. У наслідок цієї політики, квоти, визначені для народів Західньої і Північної Європи, рік-річно далеко не вичерпані, в той час, як емігрантам із Східньої і Південної Європи доводиться чекати роками на свою чергу³².

³⁰ Kjellen Rudolf: Der Staat als Lebensform (1917), с. 122.

³¹ Hellpach Willy: Einführung in die Völkerpsychologie (1944), с. 21.

³² Eugen Lemberg: Geschichte des Nationalismus in Europa (1950), Stuttgart, с. 258.

Хоч політика американців обмежувати еміграцію з негерманських країн базується частково на бажанні вилучити великий вплив чужих робочих сил, проте постанови пропорційності американського іміграційного закону вдаряють тільки по негерманських народах. Скільки б цю політику не пояснювати упередженням американців до нижчого цивілізаційного рівня еміграційної маси негерманських країн, важко заперечити, що і сам тип східно- чи південноєвропейської людини грав певну роль в цьому обмеженні в'їзду до США.

Очевидно, з погляду США питання великих негерманських, і тому відпорних на асиміляцію груп, які заселяють великі міста східного побережжя (Нью-Йорк, Чикаго, Філадельфія), досить дразливе. Що це питання американці розв'язують способом близьким до расової дискримінації, злагідненої щоправда надзвичайним допущенням великого числа так званих «переміщених осіб» (ДП) після другої світової війни, це окрема справа.

Ця проблема безумовно ілюструє значення питання походження людини в націотворенні. Як бачимо, расовий підклад нації проявляється не тільки стихійно, але часом визначно раціоналізовано.

Тільки попри те все не треба забувати, що біологічні перегороди, які в зв'язку з усім наставленням американців існують поміж староамериканцями та новими південно- і східноєвропейськими імігрантами, показують, що американська нація ще перебуває в стані формування. Свідомість окремого походження — це яскрава ознака браку єдності, що її так добре віддає наш зворот: «єдинокровні брати».

Американці намагаються забезпечити свою єдинокровність новими, ще гострішими іміграційними приписами схваленого в 1952 році, проти вето тодішнього демократичного президента Гаррі Трумена, нового іміграційного закону Мек Каррена-Валтера. Цей закон не тільки скодифікував всі до цього часу обов'язкові іміграційні приписи, але в певних випадках ці приписи загострив.

Цей закон не тільки цілком перейняв політику дискримінуючого народи Східної і Південної Європи іміграційного закону від 1924 року, але увів нові постанови, на підставі яких діти емігрантів з вищезгаданих частин Європи можуть емігрувати до США тільки на квоту країни походження своїх батьків, не зважаючи на те, що ці батьки тим часом набули громадянство нової країни поселення, наприклад, французьке, британське, аргентинське і т. п., і не зважаючи на те, що

діти народилися вже як громадяни нової батьківщини і вважаються в даній країні за французів, британців, аргентинців.

В цьому випадку вже не може бути ніякого сумніву, що обмеження в'їзду до США осіб негерманського походження не продиктовані їхнім нижчим цивілізаційним рівнем, а тільки хіба расистським упередженням.

Вимовний з цього погляду поділ річної іміграційної квоти (154.658) між поодинокими національними групами. Так Великобританія отримала біля 65.000, Німеччина майже 26.000, Ірландія (англомовна країна) кругло 17.500, а Франція вже тільки 3.069, Італія 5.643, Бельгія 1.297, а весь СССР лише 2.692 місць³³.

З уваги на таку дискримінаційну настанову американського іміграційного закону президент Трумен в своєму вето від 25 червня 1952 року сказав, що закон «увіковічнить віддавна існуючу несправедливість супроти багатьох націй і перешкодить американським намаганням об'єднати людей із сходу і заходу під прапором свободи»³⁴.

«Зміст такої дискримінаційної політики такий, — писав президент Трумен в іншому місці свого вето, — що американці з англійськими або ірландськими іменами — це кращі люди, ніж американці з італійськими або грецькими чи польськими іменами»³⁵.

Американці одначе не прийняли аргументів свого президента, і американський іміграційний закон робить велику різницю між імігрантами з Північно-Західньої Європи і Південної та Східньої Європи.

В зв'язку з цим цікаво зазначити, що яскраве підкреслювання окремого походження двох груп однієї нації вже раз в історії показало свої трагічні наслідки. А саме, на початку 18. сторіччя французьке дворянство устами графа Буленвія посилалося на своє окреме расове походження в боротьбі з абсолютизмом короля. Французький народ, аргументувало воно, складається з двох окремих рас: з германських франків і кельтійських галлійців. Ці останні перебували давніше під пануванням римлян, яких франки прогнали і цим способом самі набули право панувати над галлійцями. Франки, що були високі, ясноволосі, відважні і войовничі, заснували французьку державу. Вони творили спільноту

³³ Basler Nachrichten, 2. 7. 1952.

³⁴ Die Neue Zeitung, 26. 6. 1952.

³⁵ Свобода, 27. 6. 1952.

вільних мужів, серед яких король був тільки першим з-поміж них. Він у всьому радився з ними, і тому, на думку Буленвія, сучасні йому генеральні стани повинні бути речником самого тільки дворянства, потомків давних франків³⁶.

Так Буленвій пробував на базі расової теорії закріпити політичні привілеї дворянства у відношенні до короля і нижчих станів. Йому і не снилося, що його аргументи, опубліковані після його смерті (1722), незабаром послужать третьому станові в жорстокій розправі з королем і дворянством.

Напередодні французької революції Аббе Сієс ще раз в своїй публікації про третій стан згадав про дворасовий склад французької нації. Він закликав потомків галлійців і римлян до помсти над потомками завойовників-франків, французькими дворянами і аристократами³⁷. За цією думкою пішов також пізніший історик Гізо, уважаючи французьку революцію за наслідок зміни сил поміж обидвома французькими етнічними групами, кельтською і франконською. В революції підбитий елемент, галлійці скинули панування завойовників, франків. На думку Гізо, усю французьку історію можна зрештою звести до боротьби між цими двома расами..

Оформлена нація не знає ніяких формальних перегород, і брак в ній фактичної расової і біологічної єдності заступає часто віра в спільне походження, що всупереч реальним фактам виконує визначну національну ролю. Ця віра є особливо важливим чинником у примітивніших суспільствах. Так наприклад, всі мохаммеданці (негри і білошкірі) твердять, що всі вони походять від арабів Мекки або Ємену. Зате до всіх дійсно споріднених з ними немохаммеданських народів вони ставляться вороже.

З цього бачимо, що віра може бути сильніша від дійсності. В нашому випадку віра в спільноту крові має бодай посереднє виправдання в фактах, поскільки почуття кровної спільноти документується в можливості подружжя з любою особою даного суспільства.

В зв'язку з сказаним варто згадати випадки віри в походження від славних предків. Так італійцям і румунам здається, що частина блиску старовинного Риму спадає і на них,

³⁶ Hans Kohn: Die Idee des Nationalismus (1950), с. 286.

³⁷ Jahrbuch für Soziologie, Bd. 3 (1927), с. 185.

далеких потомків римлян. З цієї погоні за вивищенням поста-ла багато небезпечніша нацистська расова теорія і практика. Німецькі расисти були готові зректися навіть половини сво-го народу, ненордійської, як ніби меншевартісної, і до цього вони вже готувалися різними еugenічними заходами, стерилізацією, приготуванням расових розплідень.

Поміж документами, що попали в руки західніх альян-тів, є виразні докази плянування цих розплідень. Так Г. Гімmlер писав до свого підвладного Полія 8 травня 1942 ро-ку: «Під час мого перебування в Мюнхені я був разом з обер-групенфюрером Вольфом у проф. Гіслера. Проф. Гіслер плянує розбудову Мюнхену з околицями, Дахав і веде ча-стину будов у Лінці. Гіслер ставиться із великим зрозумін-ням до нас і намагається врахувати наші побажання в кож-ній формі. Йдеться в Мюнхені про наступні проблеми: . . . 4. Великий центр для Лебенсборну. Я дав штандартенфюре-рові Зольманнові зовсім таємно завдання заплянувати і збу-дувати центр з уваги на 400.000 вже сьогодні самітних жі-нок, що в наслідок війни і втрат не можуть мати чолові-ків. Будова мусить бути, відповідно шляхетному задумові і з уваги на честь незамужніх жінок, імпонуюча і репре-зентативна»¹⁸.

Переслуханий 20. XI. 1945 року альянтською владою Берт Гердес сказав до протоколу: «На весну 1944 року Каль-тенбруннер сказав, що Німеччина мусить старатися, щоб східноєвропейські народи і більша частина балканських і наддунайських держав була змушена вимерти в наслідок стерилізації і знищення провідної верстви цих країн. Одна-че, щоб запевнити панування німецького народу і водночас побільшити німецьке населення, всі незаміжні і заміжні ні-мецькі жінки, поскільки вони ще не мають чотирьох дітей, у віці до 35 років будуть зобов'язані народити з чисто ра-совими чоловіками четверо дітей. Не має значення, чи ці чо-ловіки одружені. Кожна родина, яка вже має четверо дітей, мусить віддати чоловіка для цієї дії».

Майже до кінця існування концентраційного табору в Авшвіці біля 300 молодих жидівок, приміщених в окремо-му ізольованому будинку, служили за дослідних кріликів нацистським еugenістам. При допомозі штучних заплідню-вань і систематичних оперативних заходів вони старалися

¹⁸ Frankfurter Hefte, März (1949), с. 227/28.

підглянути таємниці життя в живих людських організмах, щоб опісля могли, в пляні очищення і вдосконалення своєї раси, керувати законами спадковості.

Цей, на французький зразок, другий наворот своєрідного розколу народу за расовим принципом показує, як в певних умовах питання раси може стати керівним питанням нації.

Нацисти очевидячки плянували перебудувати німецьку націю на чисто расових основах, поширивши її на всіх європейців нордійського расового типу і виштовхнувши із неї всі, за нацистською термінологією, расово меншевартісні елементи.

Страхітливі пляни творення цієї расистської нації з'ясував Г. Гімmlер в своєму таємному обіжникові п. н.: «Деякі думки про трактування чужих народів на сході» від 1940 року. Ці пляни жорстокі не тільки у відношенні до ненімецьких народів Східньої Європи, але й до «меншевартісної» німецької крові.

«Я уявляю собі, — писав Гімmlер, — що за кілька років, наприклад, за 4—5 років, щезне поняття кашубів, бо за цей час більше не буде кашубського народу. Поняття жидівства я сподіваюсь скасувати шляхом масового виселення всіх жидів в Африку або в іншу колонію. Трохи більше часу пройде, заки в наших краях зникне згадка про такі народи, як українці, гуралі, лемки.

Сказане відносно цих відламків стосується в загальному і до поляків.

Основним при вирішенні цієї справи є шкільне питання і тим самим питання про виявлення і пересівання молоді. Для негерманського населення сходу дозволимо мати тільки чстириклясову народну школу. Мета її — навчити рахувати не більше до 500, підписувати своє ім'я і вбити в свідомість, що волею Бога слід слухати німців, бути відданим і чесним. Читання я вважаю зайвим. Крім такої школи, не повинно бути на сході ніякої іншої взагалі. Родичі, які хотітимуть дати своїм дітям кращу освіту, ніж в народній школі або в школі вищого ступеня, повинні в цій справі подати прохання начальникові СС (Шуцштафель — Охоронний Відділ) або поліції. Ця просьба буде вирішена передусім відповідно до ознак, чи хлопець расово чистий і відповідає нашим вимогам. Коли ми визнаємо, що хлопець відповідає до своєї крові наш, тоді родичам скажемо, що їх

хлопець буде відвідувати школу в Німеччині і буде там довго перебувати.

Скільки б цей захід не видавався в поодиноких випадках жорстокий і трагічний, ця система, коли відкинути большевицьку систему фізичного винищення цілих народів, що за нашим світоглядом негерманська і тому для нас неприйнятна, все таки найбільш м'яка і краща.

Родичів цих дітей доброї крові слід поставити перед вибором: або віддати хлопця (вони, очевидно відмовляться від дальшого родження дітей, і так зникне загроза, що ці унтерменші знайдуть знову керівництво людей доброї крові і знову будуть для нас небезпечні), або самі родичі зможуть переїхати до Німеччини і стати її льоальними громадянами.

Незалежно від перевірки прохання, яке складуть родичі в справі освіти їхнього хлопця, в Генеральному Губернаторстві будуть ще зорганізовані перевірки всіх дітей від 6—10 років, щоб відділити повноцінних від неповноцінних. З ви-найденими таким способом повноцінними будемо так само поводитися, як з тими, які будуть прийняті нами в наслідок прохання батьків.

Я вважаю самозрозумілим, що ці діти та їхні родичі з хвилиною приїзду до Німеччини і в школі і в житті будуть прийняті не як чужі; ми виявимо до них після зміни їхніх імен повну увагу і довір'я, і вони вrostуть в наше життя. Не слід допустити, щоб ці діти почували себе відкинутими, поскільки ми віримо, що вони нашої крові і тільки в наслідок помилки германської історії опинилися серед чужих народів. Ми віримо, що вони повірять, що наш світогляд і наші ідеали знаходять відгук в однорасовій душі цих дітей. Але тут повинна бути проведена ясна лінія, питання повинно бути ясно поставлене перед учителями і керівниками гітлерівської молоді (Гітлерюгенд), і ніколи більше не повинні повторюватися помилки, які ми робили в минулому в Ельзасі і Льотарінгії, що, з одного боку, ми хотіли притягнути до нас цих людей як німців, а з другого — при кожній нагоді їх сварили, легковажили і ображали в їхній людській гідності, в їхній гордості і почутті чести та тим від себе віддаляли.

Прозивання їх поляками, українцями і т. д. не повинно бути допущене.

Виховання цих дітей проходить в народній школі, і після перших чотирьох клас слід вирішити, чи дозволити

їм далі ходити до школи, чи віддати їх до національно-політичного виховного заведення.

Після послідовного проведення цих заходів впродовж найближчих десяти літ, населення Генерального Губернаторства, (так назвали німці окуповану ними Польщу), невідхильно буде складатися із решток неповноцінного населення, із відкинутих частин населення східних провінцій і всієї німецької держави, що відповідно своїм расовим і людським ознакам сюди підходять.

Це населення буде ніким не керованим робочим людом і щорічно доставлятиме Німеччині потрібне число мандрівників на дороги. При цьому вони будуть краще почуватися і жити, ніж при польській владі, і в умовах браку особистої культури. Вони під суворим, послідовним і справедливим керівництвом німецького народу можуть бути покликані прийняти участь у вічній культурній творчості і будівництві Німеччини та своєю важкою і суворою працею сприяти цьому будівництву, а навіть уможливити його»³⁹.

В цьому божевільному монологові могутнього нацистського шефа поліції і еліти гітлерівських бойових відділів бачимо всі елементи плянованої і тільки малою мірою, в наслідок війни, здійсненої расистської політики. Виложені в 1940 році, отже в час, коли німці володіли на сході тільки польською територією, думки Гімmlера показують, що не тільки всі ненімецькі діти з нордійськими расовими прикметами Східної Європи мали бути в пляні корегування «помилки германської історії» насилу понімчені, але до Генерального Губернаторства мали бути переселені всі «відкинені», «неповноцінні» з расистського погляду мешканці німецької держави.

Думки Гімmlера узагальнив Мартин Борман, шеф нацистського партійного апарату, на всіх слов'ян. «Слов'яни — писав він, — повинні працювати для нас. Коли ж вони нам непотрібні — вони можуть вмерти. Тому опіка і взагалі медична обслуга їм непотрібна. Розмноження слов'ян небажане. Навчання їх — небезпечне. Досить, коли вони будуть уміти рахувати до сотні»⁴⁰.

³⁹ Б. Двинов: Власовское движение в свете документов (1950), Нью-Йорк, с. 74—77.

⁴⁰ Там таки, с. 19.

В промові Гімmlера від квітня 1943 року читаємо: «Я вже сьогодні просив фюрера, щоб СС, коли ми до кінця війни виконаємо своє завдання і наш обов'язок, отримали право тримати зовнішній німецький кордон, як військовий кордон. Я думаю, що це єдиний привілей, в якому ми не будемо мати ніяких конкурентів. Я думаю, що ніхто не буде заперечувати нам цього привілею. Там ми будемо мати змогу школити кожний молодий річник в уживанні зброї. Ми будемо сходові диктувати свої закони. Ми будемо вломлюватися на схід і посуватися чимраз далі, аж до Уралу»⁴¹.

Це все мало діятися після переможного закінчення війни. Партійне нацистське військо мало промостити дорогу для «чистої», «повноцінної» німецької раси. Але до цього часу деякі терени мали зразу і безпосередньо увійти в склад німецької держави. Так з протоколу наради у військовій квартирі Гітлера від 16. 7. 1941 року ми довідуємося, що «Крим мусить бути очищений від усіх чужих і заселений німцями...» «Німецькою територією буде й старо-австрійська Галичина...» «Фюрер підкреслює, що вся Прибалтика мусить бути німецькою територією. Подібно мусить бути німецьким Крим з великим запіллям. Запілля мусить бути якнайбільше». «Також приволзькі колонії мусять стати німецькою державною територією, як і простір навколо Баку»⁴².

Так готували панування своїй «расі» нацистські злочинці...

Вже більше анекдотичним було намагання певних кіл в Англії довести жидівське походження англійців. Йдучи за твердженням старого завіту про особливе покликання жидів, дехто в Англії намагався довести, що саме англійський народ є вибраним і покликаним просвітити інші народи, як їм жити у свободі і почитанні Христа. Постала легенда, що англо-кельтські народи це саме загублене десяте біблійне плем'я Ізраїля. В другій половині минулого сторіччя в Англії постало навіть сектансько-релігійне товариство, яке в окремих публікаціях старалося довести, що британці — це потомки жидів⁴³.

Ясно, що при такому ставленні справи не сама раса чи спільне походження, а віра, тобто саме психологічне настав-

⁴¹ Frankfurter Hefte, März (1949), с. 226.

⁴² Там таки, с. 222/223.

⁴³ Jahrbuch für Soziologie, Bd. (1927), с. 186.

лення грає головну роль. Значить, на ділі не расу і не походження, а соціально-психологічні стани треба вважати націотворчими чинниками.

Може, об'єктивно беручи, вже більше моментами доцільності була диктована еспанська ідея «чистоти крові» з часу формування підстав еспанської нації. Після остаточного повалення арабського панування (1492) державно об'єднана Іспанія не творила ще внутрішньої єдності, між іншим, в наслідок існування аж трьох антагоністичних релігійних груп: християнської, мохаммеданської і жидівської. Дві останні, будучи в засаді в меншості, репрезентували проте в той час вищу культуру в порівнянні з тодішньою християнською культурою. Типове для тих, як зрештою і для багатьох пізніших часів, вирішальне значення релігії для поділу людей довело до того, що єдності Іспанії, яка в наслідок довговічної боротьби християнської країни проти арабського поневолення утотожнювалася на цьому терені цілковито з католицькою вірою, можна було досягти тільки обов'язковим заведенням католицизму як єдиної національної віри. Це й робила свята інквізиція, що переслідувала не тільки еретиків, і попри це непокірне дворянство, але й мохаммедан і жидів.

Це механічними засобами підтримуване змагання до об'єднання в ділянці релігії знайшло свій вислів і в боротьбі за чистоту крові: попри глибоку окрему культурну традицію арабів і жидів, навіть у випадку прийняття ними християнства, вони не асимілювалися. Зрештою нагороджена сторіччями ворожнеча не допускала і без того можливості довір'я до невірних. Тому від кандидатів на вищі уряди чи військові ступні вимагали доказу чистоти крові, тобто доказу браку домішки арабської чи жидівської крові впродовж чотирьох поколінь. В дальшому цей культ чистоти крові довів остаточно до прогнання еспанських жидів і мохаммедан, а з початком 17. сторіччя і вихрищених маврів, числом приблизно півмільйона осіб⁴⁴.

Цим способом культ чистоти крові став, поруч почуття чистоти і правдивості віри, одним з основних чинників формування еспанської нації.

б) Родина. Попри історично-політичну роль расового елемента в націотворенні, саме походження як таке не так

⁴⁴ Hans Kohn: Die Idee des Nationalismus (1950), с. 214 і наст.
Eugen Leinberg: Geschichte des Nationalismus (1950), с. 158.

уже маловажне, коли, очевидно, відкинути всілякі надумані расистські теорії. В житті нації грає величезну роль біологічне єднання, що здійснюється родинною системою.

В родині знаходяться підстави національного життя. В ній здійснюється спільнота в найдослівнішому розумінні і водночас зарисовуються підстави соціальної організації. Спільноту визначає спільність долі, спільні переживання, спільні змагання і, розуміється, спільнота крові, одним словом, тотальна солідарність усього життєвого шляху.

Підстави суспільної організації визначає знову різниця віку, генерації, з яких одна верховодить, піклується, виховує, годує, плянує, наказує — друга користується опікою і повинується. Так вже в корені суспільности біологічна залежність зумовлює існування авторитету, керуючої волі, влади, з одного боку, з другого — підвладних, які з природної необхідности, але також з почуття організаційної приналежности до родинної спільноти, підлягають існуючим соціальним законам.

Родину і подружжя можна коротко схарактеризувати як інституцію, де з елементів минулого твориться майбутнє в біологічному, соціальному та культурному значенні. У вирощуваному новому поколінні виростають не тільки нові біологічні паростки, але в перехрестю двох струмів чужої крові в новому поколінні відновлюється все в новому укладі спадковий конституційний тип, що з успадкованих по батькові і матері прикмет та з перейнятих традиційних вартостей творить все наново біологічну і соціально-психологічну енергію народу, здібну наново, вже дещо по-своєму, плекати типовий, національний стиль життя.

Спільнота — це провідна ідея родини, вона логічно попереджає поняття родини, поскільки завдання її усучільнювати найосновнішу диференціацію — диференціацію статей. При цьому характеристичне, що родина з природної необхідности мусить будуватися з нерідних, чужих первнів під загрозою виродження і загибелі. Сполукою нерідних елементів здійснюється природний добір. Протилежності запобігають одностороннім спадковим обтяженням, які у вигляді хворобливих вироджень чи навіть у вигляді односторонніх виняткових здібностей роблять людину нежиттєздатною⁴⁵.

⁴⁵ Hellpach Willy: Einführung in die Volkpsychologie (1944), Stuttgart, c. 7.

Біологічне єднання надає єдиній із всіх соціологічних об'єднань родині прикмети організму, в найдослівнішому значенні цього слова. Передусім чисто органічним є явище розмноження. Потомки ж — це частина організму батьків, які, сполучившись, створили окрему індивідуальність. Тому вони й носять печать свого походження, заховану в законах спадковости⁴⁶.

Кровне єднання це найпервісніше пов'язання між людьми, і воно чинне навіть тоді, коли в дальшому співжитті ефективно на перше місце вийдуть соціально-психологічні вузли. Всі основні людські з'єднання — родина, рід, плем'я, народ, нація — всі вони виводяться від слова «народження», без уваги на те, наскільки воно фактично заходить. Одначе кровне єднання в нації існує насправді в більшій мірі, ніж це назовні виглядає.

Хоч свідомість дальшого споріднення в масі скоро затрачується і не плакається, проте невидимий струм крові сплітає населення багато глибше від свідомости цього. Пересічна межа психологічно-чинного споріднення не переходить другого і третього покоління. При тому головна свідомість споріднення йде в прямій лінії: з дідів на дітей і внуків. Бічна ж лінія, в міру того, як віддаляється від головного пня, набирає чимраз більше чужої крові і втрачає свідомість зв'язку з далекими кривняками.

Через кожне нове подружжя в родину входить чужа кров, яка по половині з батька і матері переходить на дітей з тим, що в дальших поколіннях вона втримується в чимраз менших пропорціях: нова кров витискає стару. Так правнуки мають тільки одну четвертину крові дідів, три четверті вже іншого походження.

Ідучи пов'язаннями законів успадкування родових прикмет, що рівними частинами переходять з батька і матері на дітей, людська біологічна субстанція все зберігається у відповідному відношенні, навіть тоді, коли з браку чоловічих потомків родове ім'я вимирає. З погляду біологічного жіноча стать рівноправна з чоловічою, і родовий тип біологічно живе далі за посередництвом жіночих потомків, хоч родове ім'я вигасає.

Відповідно до цього закони спадковости зберігають і біологічну субстанцію народу, і це навіть тоді, коли він роз-

⁴⁶ Hellpach Willy: Sozialpsychologie (1946), Stuttgart, с. 133.

плився серед іншого народу і перестав існувати як окрема одиниця. В цьому випадку народ вмирає як соціальна, а не органічна якість. В нових змішаннях і перехрещеннях біологічний тип замерлого народу існує далі в численних біологічних відмінках відповідно до законів спадковости. Так, наприклад, романські народи здебільшого біологічно не мають нічого спільного з латинянами, від яких виводять своє походження. Серед них пливе кров в основі давніх, зроманізованих тільки культурно тубильців⁴⁷.

Отже, як бачимо, кожний народ підпорядкований біологічним законам буття. Плетиво невідомих біологічних зв'язків творить стихійну базу нації. Рахуючи, що на одно сторіччя припадають три народження, три генерації, народ з усталеною від тисячі років біологічною субстанцією має густішу сітку непомітного, кровного споріднення, ніж це загально відомо. Особливо густа сітка споріднення, забутого в націях, населення яких часто переселялося із-за нещасних подій, як от українське населення, чи з причини мінливости господарських можливостей, як населення Америки.

в) Покоління. В зв'язку із з'ясуванням вище комплексом спадковости стоїть також явище поколінь.

В наслідок природної закономірности потомки можуть бути молодшими від батьків пересічно на п'ятнадцять — сорок років у відношенні до матері і шіснадцять — сімдесять у відношенні до батька. Це невідкличне органічне правило, якому всі люди підпорядковані. З цього впливає явище старшинства, виховання, традиції та всі основні процеси соціального життя.

У людей, інакше ніж у тварин, потомство вимагає довготривалого (бодай двадцятилітнього) піклування, і це вирішує, що родинний зв'язок такий тривкий. Впродовж вирощування потомство не тільки виростає фізично, але рівночасно переймає знання від батьків і школи. Так родина виживляє і виховує все нові покоління⁴⁸.

В родині існує тісне субстанціональне, часове і просторове пов'язання, подібно як між клітинами живого організму. Кожна нова людська істота постає із сполуки клітин батьків, і вона гине, коли передчасно відокремиться від матірнього кореня. Після народження дитина далі не може жити

⁴⁷ Hellpach Willy: Einführung in die Völkerpsychologie (1944), с. 15 і наст.

⁴⁸ Hellpach Willy: Sozialpsychologie (1946), с. 135.

без матірнього піклування і кормлення матірними соками. В наслідок цього органічного пов'язання новородок гине, коли вмирає організм, що його вирощує. Дитя має зрештою дуже слабу самосвідомість.

Все це показує, що родинний зв'язок найбільш органічний, вірніше — єдино органічний з посеред всіх соціальних зв'язків. Значення вище згаданих залежностей між батьками і дітьми маліє в міру росту дітей і фізично кінчається, коли молода людина стає працездатною. Тоді вона виходить з кола органічних залежностей дитячого віку.

Одначе родина не кінчається з хвилиною, коли скінчиться її біологічна функція, і вона не розпадається після виведення в світ потомства. Її підтримують інші, позабіологічні, сили. В гру входять психологічні елементи: почуття, свідомість і воля співжити.

Вирішальну роль відіграє безпосередня зустріч трьох генерацій. В протилежність до тварин, у яких після виведення потомства наступає повне відчуження, родинна свідомість сягає через час і простір. Коли родинна свідомість у тварин кінчається на виведенні молодих до віку, в якому вони можуть самостійно втриматися в житті, і потім розпливається у свідомості гатунку, у людей вона переходить далеко цю межу і звичайно охоплює безпосередньо бодай три покоління, а в своїй тенденції сягає навіть у безмежність. Це в безмежність поширене родинне почуття проявляється в культурі предків, визначних історичних постатей, легендарних героїв, а далі воно прагне в майбутнє увіковічитися ще ненародженими.

В цьому розумінні родина являє собою природну систему безсмертя. Вона по суті охоплює живих і ненароджених⁴⁹, є вузлом, в якому вони зустрічаються і передають, разом з полум'ям життя, його основні, традицією предків освячені, вартості. Ця зустріч життя із смертю, зустріч минулого з майбутнім, відбувається, як з'ясовано, однаково в біологічному і психологічному розумінні, тільки що в плеканих формах психологічна сторінка передачі набирає сили та значення.

Психологічний елемент чинний зрештою цілком уже в чисто біологічних родинних відносинах. Материнський

---

⁴⁹ Sombart W.: Grundformen des menschlichen Zusammenlebens, Handwörterbuch der Soziologie (1931), Stuttgart, с. 231.

і батьківський інстинкт зв'язує не тільки біологічно, але й психологічно. В наслідок піклування постає взаємне прив'язання, закріплене пам'яттю щасливо пережитих днів. Співжиття подружжя разом з потомством набирає характеру спільної долі. У взаєминах поміж дітьми, в протилежність до відносин між батьками і дітьми, інстинкт не грає ніякої ролі, тільки почуття спільної приналежності та свідомість одного походження⁵⁰.

Як бачимо, родинний зв'язок не спирається на звичайний «голос крові». Вже прив'язання немовляти до матері впливає з призначення, яке стало піклування і дбайливість систематично скріплюють, відновлюють і поглиблюють. Отже плекання взаємин важливіше, ніж сам факт кровного походження. Діти, виховані без батьків, не почувують себе солідарними з ними, не зважаючи на те, що їх єднає спільна кров. Без фактичного пережиття спільноти сам «голос крові» не родить почуття споріднення. Буває навпаки, що піклування чужих людей прив'язує дитину, немов до рідних батьків.

Отже вже в родині, після біологічного факту народження, зв'язує не кров та походження, а співжиття. В безпосередній щоденній родинній зустрічі все наново закріплюється почуття взаємної приналежності, що є не незмінним станом, а плеканим в співжитті взаємовідношенням. Саме кровне походження грає при тому роллю тільки тоді, коли з природного факту воно перетворилося на психологічний і соціологічний факт.

Цим способом родинний зв'язок при допомозі психологічних, чуттєвих і вольових елементів переходить далеко біологічний факт, і тому він здібний перебороти час і простір. Здібність іраціоналізувати біологічні, родинні відносини, сублімувати факт кровного походження та вирощування дітей родичами і одуховлювати чисто фізичні взаємини — це основа всякого соціального життя. Ця здібність людини розбудувати на тлі фактичного співжиття широку глибинну злютованість являє собою корінь суспільних з'єднань, народів, націй, племен, родів — всіх форм спільнот. Питоме вже в родині почуття взаємної приналежності набирає в більших формах спільнот вже головно психологічні форми, і насичуючися громадженими поколіннями і все на-

⁵⁰ Tönnies Ferdinand: *Gemeinschaft und Gesellschaft* (1924), Berlin, с. 9.

ново відновлюваними переживаннями, набирає напруження і сили спільної волі⁵¹.

Завдяки психологічним елементам в родині, що по своїй первісній суті є передусім організмом, помічаються завдатки організації. Родинний організм знаходить в ній своє поповнення і продовження. Нагромаджені в спільному житті спогади переживань та виплекана взаємна відданість підтримують родинні зв'язки далеко поза біологічну конечність. Так родинна ієрархія затримує своє значення поза функційну конечність і не раз оточений ореолом віку дідусь чи бабуся виконують роллю голови роду, хоч ці широкі родинні зв'язки не мають вже ніякого практично-життєвого значення.

Абстрагування від біологічних основ у чистій формі бачимо в організації церкви. Там фізична обнова кліру не настає шляхом фізичного походження. Його заміняє духове й ідейне переємство, в яке входять молоді вихованці теологічних шкіл, виховані старшими теологами. В цій системі переємства забезпечує тяглість числа і функційна перевага церковних достойників над нововисвяченими.

В зв'язку з цим варто згадати значення безженности в католицькій церкві. Целібат західної церкви увійшов у життя в ту добу середньовіччя, коли стани (духівництво було тоді теж окремим станом), дворянства і ремісничі цехи, замкнулися системою родового наслідства і існувала загроза, що ця доля припаде і духовному станові. Тоді спадковість священничого покликання віддала б долю церкви законам біологічної спадковости. Целібат, усуваючи біологічну закономірність, віддав тяглість церкви об'єктивним соціально-психологічним силам. Вічність церковної організації закріпилася при допомозі інституції висвячування духівництва єпископами. Цим способом біологічне наслідство заступило духове⁵².

Очевидно, що таке відбіологізування всього життя неможливе. Біологічна сила народу має величезне значення, і вона безпосередньо відбивається в його психіці. Вже в родині, де є тільки одно або двоє дітей, втрата одного з них означає катастрофу. Із страху перед нею родичі оточують дітей спеціальною опікою, так що часто надмірне піклуван-

⁵¹ Hellpach Willy: Sozialpsychologie (1946), Stuttgart, с. 133.

⁵² Georg Simmel: Soziologie (1922), München-Leipzig, с. 384.

ня відбиває печать на характері дитини та робить з неї відомого розвезеного одинака.

Змагання до безпеки накладає пляму не тільки на життя малочисленної родини, аде відбивається в цілому на характері народу з малим природним приростом населення. Не випадково Франція уклала свою політику десятиліттями під кутом безпеки. Убога на потомство країна не могла далі продовжувати наполеонівської політики слави, бо ця політика вимагає великих людських жертв.

Перевага людей старшого віку в народі визначає статичність життя, тоді як перевага молоді надає йому більше розмаху і бурхливості⁵³.

г) Основи суспільства. З цього прикладу бачимо ще раз провідне значення родини і її структури в соціальному житті. З основних коренів родини вирости, як казав би дедуктивний постулат розуму, всі суспільні форми.

Рівнобіжно до провідних первнів родинної спільноти, тобто рівнобіжно до зв'язку крові, до почуття, свідомості і волі взаємної приналежності та рівнобіжно до порядкуючого авторитету батьків, можна визначити основні типи співжиття, що неначе розвинулися з тих первнів.

На кровні вузли спирається родова система та організація племені. У вищих вже формах співжиття, замість самої кровної бази, вирішальну роль грає віра в спільне походження, відоме нам поняття «єдинокровності». Але насправді в біологічній стихії приховано діє, як було з'ясовано, і фактичне кровне пов'язання за законами спадковості.

Коли в рості спільноти біологічні вузли починають губитися в таємнім плетиві спадковості, на перше місце виступають психологічні моменти і на місце ефективного єднання крові з'являється віра в них. Рівночасно закріплює і поширює свій об'єднуючий вплив мова, звичаї, право, релігія, культура. В них і за їх допомогою живе спільнота, тобто свідомість її окремішності, її вартості й прагнення зберегти себе.

Прагнення спільноти існувати чинне зрештою у всіх формах спільноти. І родина, і рід, і плем'я, і народ, і нація прагнуть до того, щоб бути зорганізованими. При цьому елемент влади, що в родині з природи речі виступає найслабше, в роді, племені і народі знаходить чимраз сильніший вислів.

⁵³ Hellpach Willy: Einführung in die Völkerpsychologie (1944), с. 23.

В модерні часи влада навіть вийшла на перше місце, надаючи попри стихійне змагання народу до співжиття, головного тону. Діяння кровних зв'язків зійшло зате на задній план, коли не рахувати сублімованих їхніх форм, тобто віри у взаємну приналежність, закріплену поняттям «народ», «нація», які етимологічно виводяться від слова: «родити»⁵⁴.

Пересування точки тяжіння поодиноких суспільнотворчих первнів (тобто крові, психічних зв'язків і організації) відбувається стихійно. Один входить в ролю другого, і мірою того, як поширюється коло спільноти, пересувається черга домінант.

Родина, побільшуючись, має вже зародки зміни своєї структури. Приплив чужої крові за посередництвом подружжя розсаджує суцільну спільноту походження. Наступні подружжя дітей перетворюють родину в рід, в якому кровне походження, мірою народжень, затрачує свою безпосередню силу єднання. Замість батька, головою роду стає найбільше шанований в роді, не киче найстарший, але його авторитет не спирається вже більше на самозрозуміле біологічне старшинство, а потребує суспільного визнання родом. Старшинство з фізичного перетворюється на соціальне: замість віку, в гру входить сила, розум, досвід, хоробрість і т. п.

Детермінуючий вплив органічних зв'язків переломлює й децентралізація життя. Родини відокремлюються від головного пня, оселяються окремо і, зберігаючи ще почуття спільної крові, розростаються з часом в окремі роди. Постає плем'я із сильно розводненою єдністю крові. Чисто біологічних метод об'єднання в племені вже не вистачає.

Та мірою того, як елемент крові тратив здібність усунювати, другий підставовий чинник родини, психологічний зв'язок, висувався на перше місце. Передусім згадана віра в спільне походження при браку наявності діяння зв'язку крові зайняла його місце. Спільна мова, звичаї, вірування, перекази і всі інші вияви культури з'єднали плем'я сильніше, ніж кровно-біологічне споріднення. На цих вузлах виросла згодом спільнота народу і нації, що у відношенні до племені творить різницю не якості, а ступеня.

Третій суспільнотворчий чинник, влада і організація, що в модерні часи, відповідно до інтенсифікації життя, набрав суцільності і справності, суттєво все таки не відрізняє пле-

⁵⁴ Seipel Ignaz: Nation und Volk (1916), Wien-Leipzig, с. 24.

мени від модерної національної держави, бо племена зі своєю самобутньою і суверенною владою були теж державними, хай і примітивними, формаціями. Модерну національну державу відрізняє від племінної держави тільки масовість та інтенсивність співжиття,⁵⁵ що в новітній культурі та цивілізації знаходить свій безпосередній вияв. Тільки ступенювання соціальної енергії в її виявах, однаково культурних, як і організаційних, надає новітнім формам співжиття, нації і державі, окремих рис.

Сама ж державна конструкція і могутня влада не є самостійним вирішним первнем. Хоч як вона тепер всесильна, проте вона виводиться теж з родинної організації. Зрештою елемент владної організації наявний у всіх соціальних формах, де існує споріднення і співжиття. Без організації не може існувати ні родина, ні рід, ні плем'я, ні народ, ні нація⁵⁵.

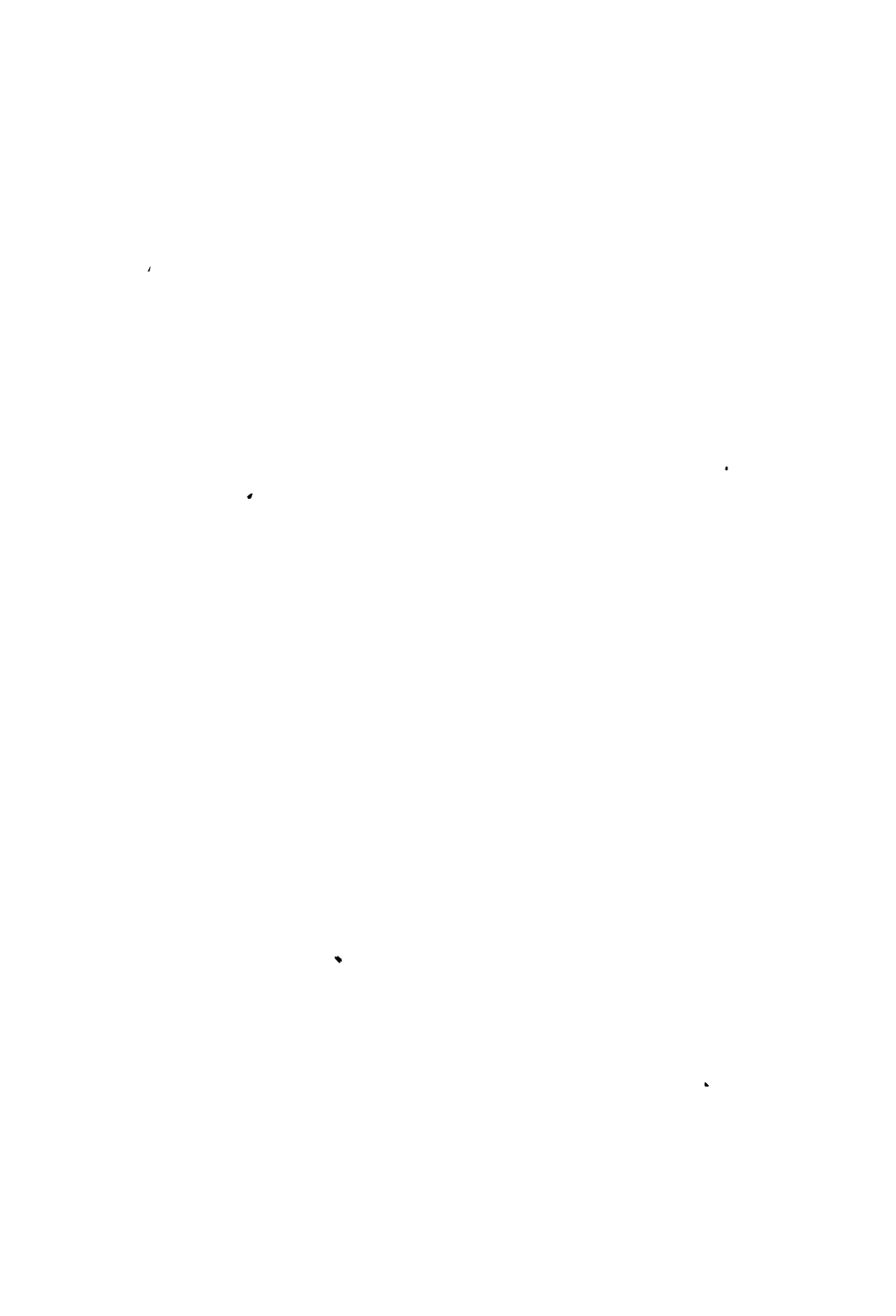
Це зрештою не значить, щоб у житті часом не бувало інакше. Існують ще тепер підбиті нації, бували неорганізовані народи, були й існують бездержавні племена. Одначе всі ці випадки постали наслідком насильних або виняткових процесів, тоді як нормальна еволюція дає повну внутрішню структуру суспільних з'єднань.

З бездержавними народами і підбитими племенами справа виглядає так, як з розбитими атомами. Існування цих цеглинок матерії в надщербленому, розбитому стані не перечить тому, що в повному своєму складі вони мають свою природну закономірність. Подібно і спільноти будуються, коли не впаде на них насильне, зовнішнє втручання, за з'ясованою внутрішньою закономірністю. Тільки злій долі треба приписати, що історія знає так багато руїн народів і племен.

Але безупинні змагання спільнот, племен, народів і націй за своє державне існування або бодай спогад колишньої самостійності свідчить про нерозлучність поняття спільноти і організації. Нема спільноти без організаційних форм, і не було народу, який би бодай в минулому не був державно оформлений.

---

⁵⁵ Seipel Ignaz: Nation und Volk (1916), Wien-Leipzig, с. 58.

V. КУЛЬТУРА І ДЕЯКІ ЇЇ СКЛАДНИКИ

1. Культурні підстави національного формування. 2. Кордони культури. 3. Чи культура вирішує справу існування нації? 4. Значення релігії. 5. Роль мови. а) Мова — передумова і наслідок формування нації. б) Сила впливу мови. в) Мова в історії. 6. Історичне покликання.

Держава та поодинокі її елементи: влада, територія, населення — це важливі показники національної окремішності. Вони ж в різних варіантах творили її та сьогодні в поодиноких націях різно її визначають. Людські спільноти завжди були організовані в держави, коли за державу рахувати кожну незалежну політичну одиницю, і вони навіть після свого упадку, як традиція, і часто як мета нових змагань, далі якоюсь мірою об'єднують бездержавні народи. В цьому розумінні ніякий народ не є бездержавний: всі етнічні групи, хоч як вони часом незначні і без політичного значення, були колись державно, хай і примітивно, зорганізовані.

Спогад колишньої державности діяв і в усіх випадках ставання націй на культурній базі. Тільки зовнішні умови, конкретно — політичне поневолення, були причиною, що національна свідомість бездержавних народів почала наново народжуватися на культурній основі. Брак політичної свободи і національно-політичне переслідування, яких зазнавали народи в межах чужонаціональних імперій, спихали їхні змагання в бік самої тільки культурної діяльності, спершу головно до етнографічних студій, до збирання народних пісень, легенд, оповідань, давньої ноші, звичаїв, виробів мистецтва і т. п. Зворот до давнини мимоволі пригадував минуле, воскресив світлі часи і поволі наново формував масову національну свідомість. Збудження політичних змагань в цих умовах було тільки питанням часу: усвідомлена культурна окремішність веде автоматично до політичного вивершення, до автономії, до самостійности.

З цих самих причин в самій тільки сфері культури віднаходили себе народи, розбиті поміж кілька держав, як наприклад, німці, і італійці. Традиційні кордони територіальних держав, проведені довголітньою династичною політикою поодиноких князів і королів, стояли впоперек чимраз яскравіше вивершуваної культурної спільноти, яка з уваги на умови ставала репрезентативною для національних почуттів, що понад дільниці кордони еднали народ в одну цілість.

Незалежно від цього й держава в процесі своєї централістичної політики, спершу інстинктивно, згодом чим далі більше пляномірно і свідомо почала підтримувати культурні процеси народу. Вона перейняла скоро навіть керму головних ділянок культури, як от шкільництво, та взяла під свою опіку плекання всіх інших її виявів.

В цьому світлі фальшиво розрізнати «державні» і «культурні» нації. Державна нація прагне стати культурною, а культурна — державною. Тільки бездержавні народи (інакше, ніж державні) формувалися не рівнобіжно до держави, яка була для них чужа і ворожа, а без неї і навіть проти неї. Це надало національному почуттю і національним виявам окремих прикмет. З одного боку, народ, будучи в опозиції до чужої держави, силою умов був зданий на самодіяльність, ініціативу і самоорганізованість, з другого боку, заперечення чужої держави творило тло для анархізму, яким, між іншим, в добу революції «прославив» Україну Махно.

Остаточо всі народи, державні і бездержавні, завдячують своє внутрішньо-національне усвідомлення культурним процесам, що з історичних причин почалися спершу в Західній Європі і згодом пересувалися ступнево чимраз далі на схід. Це пересування національного усвідомлення, яке в багатьох народів названо «відродженням», ішло часто під впливом культурної і політичної експансії західних сусідів на схід, і рівночасно як оборонна реакція на неї східних сусідів.

Так французи дозрівали національно в боротьбі з англійцями, німці кристалізувалися як нація в боротьбі з культурним і політичним заливом французщини, поляки і чехи в боротьбі з понімченням, українці — з польонізацією, а згодом русифікацією. Але хоч боротьба поміж народами загострювала національне питання, насправді не вона, а загальноєвропейський розвиток культури і цивілізації створив загальні умови для формування новітніх націй.

Дозрівання європейських народів як націй, державні вони були чи бездержавні, проходило, коли мова йде про внутрішній його бік, подивугідно однаково щодо форм і поодиноких виявів.

1. Культурні підстави національного формування. Однаковість національного формування всіх народів показує виступ поодиноких мов, як виложників національної окремішности.

У всіх європейських народів, починаючи від англійського і еспанського і кінчаючи українським на сході, в початку культурно-національного формування була мова. Перемога рідної мови на заході над латиною і чужими мовними впливами (у нас народної мови над книжною мовою) стоїть біля коліски кожної нації. При цьому вияви інтересу до рідної мови у всіх народів однакові. У всіх випадках піонери національного відродження вихваляють свою рідну мову, як милозвучну, здібну висловлювати всі думки і почування людини та придатну до поезії і науки. Першим завданням патріотів стає вживати і плекати рідну мову.

Рівнобіжно з цим іде процес формування літературної мови, очищення її від чужих впливів, постають академії, завданням яких є плекати літературну мову, видаються граматики і словники, значення яких далеко перевищує їхню об'єктивну філологічну вартість. Культура мови стає (і зрештою досі вона такою є) одним з головних показників національності¹.

Багато мов мусить піднятися з упадку і приниження. Деяким доводиться ступнево вироблятися з народної на літературну. Це стосується не тільки української літературної мови, але й чеської, словацької, болгарської, румунської, сербської і балтійських мов. Клясичним прикладом відродження мови як показника відродження нації є стара жидівська мова, що з мертвої — під впливом змагання жидів віднайти себе — наново ожила.

Разом із гоним до літературного значення народної мови розвивалася і література поодиноких народів. «Божественна комедія» Алігєрі Данте (1265—1321), твори Франческо Петрарки (1304—1374) в Італії, байки Жана де Лянфонтена (1621—1695) і драми Корнеля, Расіна, Мольєра (17 сторіччя)

¹ Lemberg Eugen: Geschichte des Nationalismus in Europa (1950), с. 152.

у Франції, твори Сервантеса, Льопе де Вега, Кальдерона (17 сторіччя) в Іспанії, Мільтона в Англії (17 сторіччя), Кльопштока в Німеччині (17 сторіччя), у нас Котляревського (18 ст.) розпочинали модерну національну літературу цих народів.

Немаловажну роль в цих процесах відіграв інтерес до минулого. Колишня могутність, давні перемоги, величні державні кордони (хай вони на династичній, не національній базі були побудовані) ставали джерелом національного формування з метою новіших змагань.

В дальшому це довело до викристалізування почуття окремого посланництва окремих народів, що мало виправдати не раз навіть ганебні вчинки народів. Процеси посланництва пережили у свій час на свій спосіб всі народи. Почуття місії пуритан було основою національного зрушення в Англії, революційного міщанства — у Франції, і кожний народ на окремий лад був охоплений містичною вірою в те, що він має виконати окреме завдання для добра людства. Не дивлячись на необґрунтованість цієї віри, вона була в усіх випадках менше або більше націотворчою.

Всі ці культурні процеси в державних народів дали у наслідку національну культуру, яка на ґрунті власної держави сформувала суцільну націю. Поневолені, колись державні, народи розвивалися в нації в умовах великих перепон повільніше і для свого національного формування потребували окремого клімату: романтичних теорій 18. і 19. сторіччя, що будили інтерес до простого народу, яким поневолені переважно були, як носія окремого, своєрідного, народного «духу». Тому, попри культуру «верхів» у державних народів, відіграла націотворчу роль культура «низів», особливо, як згадано, в бездержавних народів.

Культурне відродження вивершувалося з часом, хай воно тривало і сторіччя, політичним. Прикладом і передвісником цього формування нації з культурної бази є італійський ренесанс і гуманізм. Звільнення думки від пут, не зважаючи на все захоплення античним світом, все таки мертвої латини гуманістами з часів Данте і Петрарки не ослабило їхній подив до минулої величі римської імперії. Макіявеллі вже рано (16. сторіччя) сформулював національно-державну єдність як мету змагань італійського відродження, і відбудова давньої імперіальної могутности стала головною пружин-

ною дій італійців по сьогоднішній день. Відгребання пам'яток старої римської культури і політичної могутності італійськими гуманістами було основою, на якій після 300 років постала нова хвиля, цим разом головно в політичний бік спрямованого відродження доби Джузеппе Гарібальді (1807—1882) і Кавура Камільйо (1810—1861).

Культурна основа національного ставання помітна теж в наскрізь, здавалося б, державною машиною викованій еспанській нації, поскільки держава й інквізиція, якою та в своїй централістичній політиці послуговувалася, діяла іменем чистоти і тріумфу християнської віри, що сторіччями перебувала перед тим у мохаммеданському приниженні. Цим способом по суті не держава, а культурно-релігійні поштовхи лягли в основу еспанської могутності. Культура теж стала базою відродження національної свідомості в час пізнішого упадку Іспанії. Плекання рідної мови, перевидання давніших письменницьких творів і пригадка історичного минулого мали стати заборолом проти впливу французької мови і культури у 18. сторіччі.

Англія, що після перемоги над еспанською Армадою (1588) почала виростати на світову імперію, розгортала свою могутність рівнобіжно з внутрішньо-культурним формуванням, головні етапи якого: перемога англійської мови над французькою і латинською (1450)² та пуританська релігійна революція, що дала англійцям ще досі актуальне почуття місії — прагнути бодай номінально, до ідеалів свободи в універсальній скалі.

Не без впливу культурних процесів формувалася і, здавалося б, типово «державна» французька нація. Вже для Орлеанської діви (1412—1431) була Франція королівством Христа, і пов'язання національної ідеї з французькою католицькою церквою, що до 1870 року намагалась оформити себе як самостійна французька національна церква (так зв. галліканізм), визначило великою мірою французьку самосвідомість. В процесі централізації управи Францією, що найбільше спричинилося до формування французької нації, уведено обов'язок (1539) вживати в законодавстві і судівництві французьку мову, замість латини і місцевих діалектів. Впродовж шістнадцятого сторіччя йшли намагання французів очистити мову від сильних впливів латини, і досі вона

² Lemberg Eugen: Geschichte des Nationalismus in Europa (1950), с. 160.

перебуває під дбайливою опікою французької академії. Остаточно французька нація оформилася на базі ідей великої революції, що незалежно від держави, а навіть проти неї, висунула поняття «прав людини і громадянина», а рівнобіжно з тим ідею французького посланництва³.

Так отже і у Франції, попри державу, культурні процеси творили націю. Багато більша роля культури в народів, у яких держава, з причини роздріблення, упадку і т. п., не виконала повнотою своєї націотворчої ролі.

Так при формуванні німецької нації багато заважило відкриття (1455) «Германії» Таціта, який трактував німецькі племена, не дивлячись на їхнє фактичне роздріблення, як одну цілість. Це не тільки піддало деяким німецьким колам (аж до наших часів) ідею пангерманської єдності, але взагалі дало поштовх до понадплемінного об'єднання. Давнішою підставою німецької понадплемінної свідомості слід вважати «римське цісарство німецької нації» (962), що хоч виконувало ролю переємника універсальної колись римської держави, було по суті побудоване на німецькому етнічному елементі.

Цікаво відмітити, що власну назву німців, «дойч», приложено до германських племен Середньої Європи ззовні. Слово «дойч» приложено до німецької мови щойно в 8. і 9. сторіччях, його надала німецькій мові церква^{4, 5}, а до людей, що вживали німецької мови, застосовано це слово загально щойно в 11. сторіччі⁶. Насправді слово «теотіскус», тобто «дойч», появляється на початку 8. сторіччя в латинських церковних джерелах на означення мови взагалі германських племен в протилежність до латини. Найстарший документ, де вжито цього слова, це звіт кардинала Георга з Остії про англосакський собор 786 року. В інших джерелах воно стосується виразно тільки до мови німецьких племен. Етимологічно слово «теотіскус» значить — народний, отже «дойч» значило б «народна мова», в протилежність до латинської, церковної мови⁷.

³ Lemberg Eugen: Geschichte des Nationalismus in Europa (1950), с. 164.

⁴ J. Fels: Nation, Staatslexikon, Bd. 3. (1929), с. 1487.

⁵ Friedrich Herz: Wesen und Werden der Nation, Jahrbuch für Soziologie, 1. Ergänzungsband (1927), Leipzig, с. 75.

⁶ Hans Kohn: Die Idee des Nationalismus (1950), Heidelberg, с. 140.

⁷ Otto Behagel: Geschichte der deutschen Sprache (1916), Straßburg, с. 2/3.

Значить, поняття німецькості для самих німців постало з зовнішніх спонук, і це досить випадково. На цьому тлі ще більше значення має «Германія» Таціта. Вона, віднайдена напередодні новітніх часів, одним махом наповнила німецьких гуманістів самопевністю давнього і в старину цінного одного, великого, германського народу. Вона звільнила німецьку тодішню інтелігенцію від почуття меншевартості у відношенні до італійців, бо з описів Таціта виходило, що хоч давні германські племена не були славні культурою, яка могла б рівнятися тодішній римській, проте Таціт, ідеалізуючи далеких варварів, приписав їм такі прикмети, яких бракувало в його час зіпсованим римлянам: чистота звичаїв, відвага, вірність і т. п., тобто такі прикмети, на які і досі посилається німецьке національне самопочуття⁸.

Остаточо німецьке відродження пов'язане з боротьбою проти заливу французької культури, плеканням рідної мови, видумуванням окремого якогось німецького покликання. Разом з тим прийшов інтерес до простого народу і первісної його сили як властивого джерела національного життя. Народжена з цього інтересу романтична теорія про «дух народу» поклала основи під теорію «культурної нації», тобто нації, народженої з культурного і мовного джерела, і цьому зовсім не перечить факт, що остаточно Німеччина цілковито національно оформилась лише після державного об'єднання за часів Бісмарка (1870).

Теорія про «дух народу», оформлена німецькими романтиками (Гердер, 1744—1803) та історичною школою права (Савіньї, 1779—1861), звернула увагу на те, що народ сягає своїми коренями прадавніх часів, з яких він виріс тисячами каналів несвідомого розвитку. Отже за цією теорією не політичне положення, а природний стан речей вирішує справу існування народу, і він як самостійна культурна одиниця має право на окреме, самостійне життя. Кожна людина з природи (незалежно від політичних кордонів) є членом свого народу. Мова, пісні, музика, право, вірування і т. д. — все це вияви окремого духу кожного народу, і кожний народ має своєю творчістю виконати певну функцію у світі.

Визнання Гердером кожному народові повноцінності проявилось у його характеристичних поглядах, висловлених в його «Ідеї до філософії історії людства» (1784—1791), у від-

⁸ Lemberg Eugen: Geschichte des Nationalismus in Europa (1950), с. 146.

ношенні до слов'янських народів. «Слов'яни, — писав Гердер, — жили в патріархальних відносинах як мирні хлібороби і пастирі над Лабою і Одрою, і звідси прогнали їх войовничі німці, поневолюючи їх. Але коло історії повертається безупинно, і багаточисленні та витривалі слов'яни колись дозріють, звільняться від кайданів і заберуть свої землі назад у своє посідання»⁹.

Ці віщі, з погляду встановленого 1945 року слов'янського кордону на Одрі, слова Гердера дуже скріпили віру в себе західніх слов'ян. Теорія про окремих «дух» кожного народу, що записаний в фольклорі і всіх пам'ятках минулого, підбадьорила всі народи Східньої і Південно-Східньої Європи.

Так під впливом романтизму відродився чеський народ, що був 1800 року за винятком селянства і найнижчих верств міщанства, згерманізований. Романтизм навіть призвів частину чеських німців чехізуватися: зворот до простого народу, цього незіпсованого, первісного джерела культури, був обов'язковим для поступових дітей цього часу. Зфальшований Венцлем Ганкою т. зв. Карловоградський рукопис дав тверду віру в прадавність чеського народу. Так само визнання гуситизму як героїчної доби чеського народу та формування ідеї вищого покликання чехів Францом Паляцьким, який проголосив провідною ідеєю чехів демократію, підпорою якої перед німецько-австрійським феодалізмом мав стати чеський народ. Демократія і гуманізм лишилися до найновіших часів головними козирами чеської фразеології¹⁰.

Так бенешівці ще після другої світової війни рахували на давні чеські демократичні традиції, які мали не допустити до комуністичної диктатури, мовляв, комуністи користувалися увесь час існування чеської республіки, інакше, ніж це було у всіх країнах Середньої і Південно-Східньої Європи, повною свободою вияву, тому вони і користуючися підтримкою Москви, не будуть топтати демократичних свобод.

Поворот до народної мови і культури пережили угорці. Польська національна свідомість черпала свої сили з традиції нездійсненої конституції від третього травня 1791 року, з одного боку, з другого — з культури, зокрема літератури. Літературою народжений образ Польщі, що страждає, мов

⁹ Lemberg Eugen: Geschichte des Nationalismus in Europa (1950), с. 201.

¹⁰ Там таки, с. 117.

Христос на хресті, за людство, став висловом потреби поляків служити теж якійсь високій місії.

В кліматі народництва відродилися балканські народи, боротьба яких з турками визначила їх рівночасно політично. Подібно відродилися культурно інші народи Східньої Європи. Культура визначала нації внутрішніми, політика зовнішніми засобами.

2. Кордони культури. Це не значить, що кордони культури не помітні на зовні. Советський, російський письменник В. Катаєв помістив 1951 року в московському журналі «Знамя» (ч. 11) нарис п. н.: «Подорож на південь», де описав свою подорож автом з Москви через Курськ в Україну. Описуючи їзду в напрямі Білгороду (що лежить поза кордонами сьогоднішньої УССР), він дослівно написав так: «Все ще тяглася Росія, але вже відчувалося щось українське. Але що саме? Ми довго не могли зрозуміти і раптом зрозуміли. Білі, мазані хатки... Нагадували про Україну також рожі в палисадах і вітряки...» Описуючи далі безпосередні враження з дальшої дороги, вже в кордонах УССР, Катаєв каже: «Білі мазанки з високими товстими солом'яними дахами, глиняними присьбами, квадратними віконечками, обведеними синькою або охрою, з величезним деревом і криницею-журавлем, з вишневим садком, з плетеними тинами і клунами, з різнобарвними рожами та чорнобривцями»¹¹.

Таким виявився культурний кордон України, що не зважаючи на всі бурі та завірюхи часу, так наочно визначає межі нашої території. Звичайно, за такий опис попало Катаєву і від російської «Літературної газети» і від «Радянської України»: Катаєв, замість білих українських хат, рож, криниць і садків повинен був бачити «соціалістичні перетворення, що принесли народові заможне та культурне життя».

Та правди не сховаєш. Культурні кордони України стоять на півночі не тільки тепер, але, як показують археологічні дані, тисячоліттями. Так професор краківського університету Тадей Сулімірський довів в своїй розвідці¹², що кордони різних культур ще з передісторичних часів бувають часто надзвичайно тривкі і втримуються незмінно впродовж кількох історичних періодів. Деякі з цих передісторичних куль-

¹¹ «Радянська Україна» від 9. 1. 1952.

¹² T. Sulimirski: Z dziedziny zagadnień etnicznych, Kultura, Nr. 2/42 (1951), Paryż.

турних кордонів перетривали до сьогоднішнього дня у вигляді етнографічних меж. Це стосується зокрема до етнічно-культурних українських кордонів. На археологічних картах багатьох археологів межі української культури одноозгідно визначені приблизно так, як вони тепер проходять, і то тисячоліттями.

Так професор лондонського університету, Чайлд, представляючи в своїй праці п. н.: «Початки європейської цивілізації» на мапі простори культур, як нам про це говорить археологія про часи половини третього тисячоліття перед Христом, визначає на території Східної Європи кілька кордонів культури, які повторюються стало аж до наших часів¹³.

Одна з цих кордонних ліній ділить Балкани на дві частини, а саме, на болгарсько-румунську частину і сербсько-хорватську. Друга лінія проходить впоперек Польщу від Гданська до кордонів Галичини. Третя відмежовує теперішні простори України від Росії.

Ці характеристичні лінії появляються не тільки на різних мапах Чайлда, але незалежно від нього і в працях археологів, як в працях польського професора І. Чекановського і новіших працях професора лодзького університету К. Яжджевського. Останній у своєму атласі праісторії слов'ян¹⁴ представив на двадцятьох картах зміни поселення слов'ян на протязі між 1300 роком перед Христом і 1000 років після Христа. На всіх мапах Яжджевського помітні основні лінії культур, зазначені англійцем Чайлдом на час 3000 літ перед Христом і 100 літ після Христа. Ясно відділені українські і польські землі, з одного боку, і українські від російських, з другого. У всіх випадках одначе українські і молдавсько-волоські землі належали до одного культурного простору. Російські завжди були відділені ясною і грубою лінією.

Це показує, що сьогоднішні етнографічні кордони формувалися на прастарій, передісторичній основі. Політичні зміни, завоювання, знищення змітали верхню верству населення. Народна культура жила одначе своїм життям по давній традиції.

Цим пояснюється незмінна відрубність поодиноких народів. Зокрема відпорність українців на русифікацію і польонізацію виступає в зв'язку з цим в окремому світлі. Не зва-

¹³ V. G. Childe: *The Dawn of European Civilisation* (1949), London.

¹⁴ K. Jażdżewski: *Atlas do pradziejów Słowian* (1948), Łódź.

жаючи на однакову з росіянами православну віру і систематичний русифікаційний курс упродовж 300 років, українці не втратили своєї окремішності. Культурні кордони стояли і, як бачимо з найсвіжіших вражень росіянина Катаєва, стоять непорушно далі.

Подібна справа на донедавнім польському відтинку. Не зважаючи на колишню політичну перевагу поляків, польонізація українських земель не мала успіху і, як проф. Сулімірський одверто визнає, «хоч горішні українські суспільні верстви спольонізувалися ще перед розборами (Польщі, прим. автора), проте польсько-українські етнічні межі від найдавніших історичних часів тільки незначно пересунулися на схід»¹⁵. До цієї думки можна ще додати, що хоч наші найзахідніші окраїни під польським тиском денаціоналізувалися, в той же час польське простолюддя таки в межах польського панування українізувалося в українській стихії. Тільки штучна масова колонізація та зовнішня опіка польської влади зуміла якоюсь мірою відзискати вплив на сільський елемент польського походження на західноукраїнських землях.

Тільки на українсько-молдавському пограниччі кордон культури не визначає чітко національних меж, поскільки культура низів і правдоподібно первісне етнічне походження молдаван виводиться з одного якогось слов'янського пня.

Так то прастара народна культура, в найдослівнішому значенні — культура глибин, виростаючи із праісторичної давнини, визначала і досі визначає кордони народів і націй. Вона була і є силою, на якій виростає вся струнка будова модерної нації.

Культура була теж засобом експансивного визначення кордонів. Нею користувалися не раз політики свідомо і з холодним розрахунком. Так Наполеон Бонапарт писав 15. XI. 1807 року до свого брата Жероме, що в той час був королем Вестфалії: «Добродійства кодексу Наполеона, громадське судівництво, уведення суддів присяглих будуть також визначними характеристичними прикметами вашого королівства. І коли я маю вам сказати всю свою думку в справі поширення і закріплення вашого трону, я рахую більше на діяння цього, ніж на наслідок великих перемог.

¹⁵ Kultura, Nr. 4/42 (1951), Paryż, с. 39.

Ваші народи мусять радіти, що мають свободу, рівність, добробут, які німецьким народам невідомі»¹⁶.

Наполеон не дуже помилявся. Французький цивільний кодекс здобув собі такий авторитет в Баденії і лівобережних надрайнських провінціях Німеччини, що і після упадку французького панування він утримався аж до уведення загальнонімецького цивільного кодексу.

Отже культура була наявно засобом імперіялізму. Типове з цього погляду є становище німецького історика Трайчке, який виправдує винародовлення слов'ян і балтів інтересами «вищої», тобто німецької, культури. «Правда, пише він, воно (винародовлення) не йде без безконечного страждання поневолених. Таким способом відбулося в найвищій мірі інтересне злиття на ґрунті північносхідніх колоній. Це було вбивство народу, цього не можна заперечити. Але коли перемішання було скінчене, воно стало благодаттю. Що могли б створити в історії пруси? Перевага німців над прусами була така велика, що для них, як і для вендів, було щастям, коли їх згерманізовано»¹⁷.

3. Чи культура вирішує справу існування нації? Обидва повищі приклади показують зовішню функцію культури. Вона без порівняння вища у внутрішній сфері життя нації.

Стихійний вплив культури оточення — це найбільша сила в'язати людину психологічно із середовищем. Головний стрижень людської індивідуальности базується на колективній свідомості, в якій особисте життя цілком потопає. Зовнішні, суспільні явища є рівночасно одиничними, особистими переживаннями людини. Вона живе тим і в тім, що бачить і чує. Щойно засвоєна культура дає поступово людині ідеї і поняття, при допомозі яких вона має спромогу бути в певній мірі самостійною в оцінці явищ. Приналежність до певної спільноти не тільки об'єктивної природи, але рівночасно суб'єктивна. Людина не має сили, але також і потреби, підноситися понад своє середовище, бо повнота її життя в спільноті. З другого боку, якраз інтереси і потреби громади вимагають, щоб їхні члени думали, бажали і поступали однаково. Однодушність є підставою її існування, і тому зламання її являє собою найбільший злочин.

¹⁶ Gustav Radbruch: Vorschule der Rechtsphilosophie (1947), Heidelberg, с. 49.

¹⁷ Heinrich von Treitschke: Politik, I. Bd. (1913), с. 280/81.

Не один Сократ мусів платити своїм життям за те, що шукав інших богів і іншої правди від тієї, яка зобов'язувала загал, не зважаючи на те, що його пориви були шляхетні. Суспільність борониться перед радикальними змінами, особливо коли вони загрожують їй дотеперішньому існуванню¹⁸.

Спільнота борониться від зламу зв'язку між виплеканими і успадкованими вартостями і внутрішнім життям загалу, бо злам цей веде до зрушення основ її життя, а далі й до упадку.

Рівнобіжність між формами культури і суб'єктивним життям людей це основна передумова соціальних форм. Людина бере участь в житті, коли користується існуючими творами, урядженнями, думками, зціпенілими в творах культури. Культура ця живе, об'єктивно записана, оформлена в матерії, в мові, переказах, звичаях, символах, пам'ятках. Водночас вона існує суб'єктивно як переживання людей. Отже культура існує тоді, коли поміж об'єктивними її формами і суб'єктивним життям існує рівнобіжність, коли сучасники вміють користуватися витвореними речами, вміють читати книги, користуються мовою, розуміють символи і т. д. Інакше культура вмирає, а її пам'ятки зрозумілі тільки археологам. Форми ці, колись повні культу і насичені психічною енергією, стають мертвими об'єктами дослідів¹⁹.

Суб'єктивізм у плеканні культури виступає головню в явищі історичної традиції. В її склад входить не вся минувшина, а тільки спогади про особливі події. Самі історичні факти виконали свою ролю, коли були сучасністю. Традиція не передає всього, що в минулому склалося. В пам'яті поколінь переважно затримуються події, які мають якоюсь мірою значення для сучасности. Пам'ять про давні події вже чисто психологічна категорія, що з уваги на їхню важливість все наново актуалізується і відживає. При цьому всі небажані з сучасного погляду події, як наприклад, внутрішні війни, міжусобиці, клясова боротьба, з передачі елімінуються як негативні і негідні пам'яті явища²⁰.

З цього бачимо, що культура зумовлена історією. Знову історія стає живою дійсністю там, де плекається культура. В цьому взаємовідношенні культура являє собою статичне завершення буття, історія — його ставання.

¹⁸ Fr. J. Neumann: Volk und Nation (1888), с. 45.

¹⁹ Max Rumpf: Politische und soziologische Staatslehre (1933), Tübingen, с. 12.

²⁰ В. Старосольський: Теорія нації (1922), Відень, с. 61.

Культура, що завжди плекається в атмосфері означеної ієрархії вартостей, нетолерантна. Віра в означені вартості наказує їх накидати всім і не дозволяє нехтувати ними. Тільки сильна і багата культура дозволяє на певні малі відміни, але лише тоді, коли ці відміни не підважують провідних правд. Релятивізм в основних справах культури знаменує її розпад.

В наш час, попри культуру, в гру входить ще цивілізація, тобто цілокупність технічних і організаційних уряджень і уладів. Вплив цих двох чинників різний, і цивілізаційний період культури — це початок її кінця.

Культура усуцільнює — цивілізація зрізничковує; культура строга — цивілізація дає вигоду; культура ставить до людини вимоги — цивілізація привчає її до уживання. Далі, культура консервативна — цивілізація жене вперед; культура береже свої вартості, і їхня старовинність ще підносить їхню цінність — цивілізаційні урядження відносно скоро стають безвартісні, і їх заступають новими, модернішими. Багатство, яке дає цивілізація, робить відношення до них поверховим і тимчасовим. З цих всіх причин твердження про те, що кожна культура в пізнішому, цивілізаційному розвитку упадає, дуже переконливе²¹.

Масовість культури знову має окремі свої недомогання. При масовості культури не йдеться про її якість. Вершинні досягнення в літературі, малярстві і музиці вимагають високої освіти. Тому вони масі назагал недоступні. Коли, наприклад, пересічний німець говорить про «німецький фавстівський дух», то це зовсім не означає, що він знає і розуміє проблематику, яку порушив Гете в своєму «Фавсті». Масова культурна свідомість надзвичайно спрощена і знижена до рівня масового розуміння речей. Тому пропагандивні фрази і крилаті газетні гасла на практиці найбільше впливають на свідомість загалу²².

На факт розходження поміж культурою верхів і низів звернуло увагу багато дослідників. Культура не раз ділила в історії один народ на поземні верстви, які у відношенні між собою були чужі, а то й ворожі. За середньовіччя на заході культура лицарства, міст і селянства стояла впоперек

²¹ Willy Hellpach: *Völkerentwicklung und Völkergeschichte* . . . (1944), Stuttgart, с. 22, 23.

²² Barth Paul: *Nie Nationalität in ihrer soziologischen Bedeutung, Verhandlungen des 2. deutschen Soziologentages, Bd. II.* (1913), Tübingen, с. 51.

етнічному станові. І тепер повнотою культурного життя живе тільки частина нації, її інтелігенція.

З цієї причини дефініція нації, послідовно побудована на понятті культури як на основному визначальному критерії зараховує до нації тільки культурні верстви населення, полишаючи простолюддя поза її дужками. «Нація, — каже ця дефініція, — це питання ступня і сягає тільки так далеко, як далеко сягає культурна спроможність маси». Участь в культурі нації творить межі приналежности до неї²³.

Проте і прихильники цього погляду приймають, що для національного життя вистачає, коли загал живе національно-культурним життям бодай в елементарній формі. Мовляв, кожний є членом нації настільки, наскільки він здібний розвинути свої культурні здібності.

Клясократична відміна цієї теорії доводила ці засади до крайніх меж. За цією теорією окремішність характеру і культури якоїсь нації, яка з перемогою демократичного соціалізму буде охоплювати чимраз ширші кола, не існує субстанціонально, як вчили теорії про дух народу. Нація плекається добром, в якому доля унапрямяє спадковість. При цьому допомагає й історична традиція²⁴. Ця дефініція, складаючи всю націотворчу роботу на «добір», яким керує «доля», тобто стаючи на позиції перерішености (детермінізму) та підкреслюючи, як і попередня, значення впливу культури, побудована з погляду політичного соціалізму, який із своєю перемогою, що мала б неначе автоматично поширити культуру на робітничі маси, завершив би формування нації.

Клясова дефініція нації, яка (за цією дефініцією) нібито сягає так далеко, як далеко доходить вплив культури верхів, не згоджується з наявним фактом, що культура як показник нації виступила саме у зв'язку із поворотом до народної культури, з культом народної мови, з культом репрезентованого народною культурою «духу народу».

Зрештою культурне життя не перерішує автоматично існування нації. Існують нації, в яких наявні перехресні культурні впливи, наприклад, різних релігій. Існують нації, що втратили свої мови і т. п. Крім цього, відомі випадки, де чужі культурні впливи ще більше загострюють національ-

²³ Othmar Spann: Gesellschaftslehre (1950), Leipzig, с. 468 і настр.

²⁴ Otto Bauer: Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie (1924), Wien, с. 105, 135.

ний опір. Це переживали німці у відношенні до французів, західні слов'яни у відношенні до німців, українці — у відношенні до росіян²⁵.

Проте в засаді кожна культурна окремішність, коли вона тільки активна і має здібність політизуватися, формує окрему націю, і кожна нація відрізняється окремим типом культури. Тільки не слід забувати, що культура, яка мала б вирішувати справу існування нації, сама є витвором історичної і політичної долі країни, тобто культура не вияснює суті явища нації.

4. Значення релігії. Значення релігії у формуванні найбільш вловне. Вплив релігії на націотворення найдавніший, і вона часто й досі визначає межі нації.

Глибокий вплив релігії на формування націй зрозумілий, коли пригадати, що національне почуття має багато спільного з почуттям релігійної приналежності. Де релігія покривається з етнічними кордонами, там вона відіграла першорядну націотворчу роль. Де релігія і етнічні межі не покриваються, там релігія стала на перешкоді для національного формування, а то й зовсім до нього не допустила.

Націотворча сила релігій виступає дуже сильно на Сході. Вона дотепер там вирішує поділ народів, держав і культур, пригадати тільки Пакістан, оснований після останньої світової війни на мохаммеданській релігії. Подібно на Заході насамперед ті народи розвинулися в модерні нації, які мали вже давніше тенденцію творити і визнавати одну національну релігію. Англіканська церква визначно спричинилася до формування англійського націоналізму, подібно як галліканізм — французького. Змагання певних кіл у Франції в нашому сторіччі («аксіон франсез») переситити світ релігійних ідей національним змістом і поставити його свідомо на службу нації, показує, який великий об'єднуючий вплив церкви на національне життя існує ще сьогодні.

Якою мірою релігійні різниці можуть гальмувати процес національного формування, показує Німеччина, яка в наслідок реформації втратила свою релігійну єдність і відтоді розпалася на два окремі культурні кола. Цей розлам і досі характеризує національне життя німців. Етнічно та мовно

---

²⁵ В. Старосольський: Теорія нації (1922), Відень, с. 21.

тісно споріднені серби і хорвати поділилися навіть на дві окремі нації в наслідок релігійних різниць²⁶.

Вплив церкви на формування народів можна спостерігати від найдавніших часів. У старовину державно-суспільні і релігійні питання були між собою тісно пов'язані. На старовинному Сході релігія і жреці грали передову роль в усіх громадських і приватних справах. Щойно в Римі світська влада взяла перевагу над духовною. Вона поставила релігію на службу держави і, толеруючи всіх богів і всі вірування, вимагала з свого боку божеських почестей цезареві, авгу-стові.

Проте римська держава не встигла цілком асимілювати простори своїх володінь, і західноримська держава впала під тиском германських племен. На руїнах римської імперії виросли різні романські і германські народи, а над ними одна спільна римська церква.

Вона виступила як безнаціональна, універсалістична сила, яка знала тільки чотири людські породи: жидів, греків, варварів і християн, якими мали стати всі люди на землі.

Проте, не зважаючи на ці універсалістичні підстави, церква великою мірою спричинилася до творення модерних націй. Для римлян християни були зрадниками своєї батьківщини, і переслідування їх було патріотичним обов'язком. Коли ж християнство стало само державною релігією, воно почало переслідувати теж своїх противників. Це вже показує, що воно пройнялося світським духом і методами. Рівночасно з тим церква з всесвітньої і універсальної почала диференціюватися на національні церкви: на латинську, грецьку, сирійську, коптійську, етіопську, еспанську, англосакську, скандинавську, слов'янську-православну. У майже всіх випадках християнство спричинилося до постання національної літератури і введення у письменство народної мови.

Християнство зверталось великою мірою до убогих і гноблених та визнавало їх теж синами Божими. Цим способом давня єгипетська мова, виперта грецькою, віджила під впливом християнства, як коптійська мова. Подібним способом християнство давало підтримку всім підупалим народам.

Найбільше до творення і втримання мовних груп спричинилися дві головні церкви: грецька і римська. Правдоподібно

²⁶ J. Fels: Nation, Staatslexikon, Bd. III. (1929), Freiburg, c. 1485.

остаточна романізація просторів Галлії і Іспанії прийшла щойно під впливом римської церкви. Германські племена панували в завойованих римських провінціях тільки завдяки механічній силі, яка не базувалась навіть на числовій перевазі. Населення Західньої Європи було сповнене далі римським духом, наслідницею якого стала римська церква. В ній римський світ знайшов свою останню опору. Римська церква, перебираючи спадщину римської імперії, перейняла опіку над романськими народами. Підкоряючи собі варварських, германських завойовників, вона асимілювала їх з місцевим романським населенням і цим способом творила умови для дальшого розвитку романських народів. Навернення на християнство германських племен за Райном являє собою пряме продовження політики Цезаря. Це була експансія римського духу, здійснювана іншими методами²⁷.

Так і грецька церква з своєю церковно-слов'янською мовою зберігала слов'ян від упадку. Подібне значення мала католицька церква для таких народів, як поляки, ірландці, флямандці, словаки.

Зрештою за всіх часів християнство вросло в ґрунт, і поодинокі церкви набирали характеру народів, серед яких вони організувалися.

Вже перенесення столиці християнства до Риму вплинуло на зміну орієнтального за своїм походженням первісного християнства на греко-римське, імперіяльне, католицьке. Дедалі окремі прикмети поодиноких народів впливали на дальші зміни і диференціацію західнього християнства²⁸.

Північне, південне, західне, східне християнство поділилося на лютеранізм, католицизм, кальвінізм, православ'я. В залежності від умов цей поділ скріпляв або ослаблював кристалізацію націй. Англійська нація завдячує своє остаточне формування пуританізмові. Католицизм був підпорою кельтського населення Великобританії. Франція зберегла свою національну і церковну єдність брутальними методами, що довели до фізичного винищення гугенотів. Південь лишився вірний католицизмові, і в Італії та Іспанії він став національною релігією. Німеччина зазнала довгої релігійної боротьби, яка спинила консолідацію єдності німців. З друго-

²⁷ Friedrich Herz: *Wesen und Werden der Nation, Nation und Nationalität*, Jahrbuch der Soziologie, 1. Ergänzungsband (1927), Leipzig, c. 70—76.

²⁸ Max Lenz: *Nationalität und Religion*, Preußisches Jahrbuch, 127. Bd. (1907), c. 402/3.

го боку, протестантський переклад святого письма на народну німецьку мову мав значний вплив на національну свідомість німців, хоч остаточно німців об'єднала не релігія, а політика. Гідний уваги факт, що силу і єдність німецькій нації дали не ідеальні стимули минулого, не релігійний підйом, а доба політичного і господарського розвитку.

У інших народів роля релігії куди більша. Протестантизм підняв з небуття фінський, естонський і лотиський народи. Чеський гуситизм був рівночасно проявом чеського націоналізму, як виявом англійської окремішності дотепер є англіканська церква. В східньому світі окремі патріархати стоять на чолі церков поодиноких православних народів.

Так отже, хоч в основі Христова наука лишилася однаковою, певні різниці в догмах, обрядах і організації сприяли, чи вірніше самі були її наслідком, окремішності поодиноких народів²⁹.

Часто національні змагання йшли головно у формі релігійних рухів. Це найбільше дослівно стосується до Іспанії, яка зела сторіччями війну проти мохаммеданських арабів. Тому народжена з міту боротьби з ісламом Іспанія внутрішньо консолідується під кличем чистоти католицької віри і раси. Свята інквізиція, введена 1478 року, стояла на сторожі внутрішнього об'єднання. Прогнано як нехристиян жидів і маврів. Церква стала головною національною інституцією, а еспанці здобували світ в переконанні, що вони носії найчистішої віри³⁰.

Як сильно в Іспанії живий ще дух інквізиції, показують події, які склалися там весною 1952 року. Як подали часописи, на початку травня того року архієпископ і кардинал Севільї видав пастирський лист із твердженням: «релігійна свобода для всіх не згідна з нашим сумлінням». Безпосередньо після цього почався в багатьох містах погром протестантських церков, хоч в Іспанії протестантів дуже мало (1 на 3000).

Символом національності був католицизм і для поляків. Опинившись серед оточення, в якому тільки одна Австрія була католицькою, трималися поляки католицизму, як скелі. Містика католицького посланництва в цьому просторі була головною силою польської агресії супроти право-

²⁹ Max H. Boehm: *Europa irredenta* (1923), с. 15—17.

³⁰ Hans Kohn: *Die Idee des Nationalismus* (1950), Heidelberg, с. 214.

славного сходу, а також bastіоном оборони перед пруським протестантизмом на заході. Поляк і католик були для поляків синонімами.

Цікавим випадком використання церкви для імперіалістичних цілей була грецько-візантійська церква.

Після упадку Візантії (1453) греко-православна церква лишилася останньою підпорою колишнього панівного становища греків на просторах її колишніх володінь. Сповнені імперіалістичними традиціями пішли константинопольські греки, звані відповідно до ділянки в якій мешкали, фанаріотами, на службу султанів як урядовці, купці, моряки, дипломати, інженери. В цій ролі вони досягли в турецькій імперії високих державних постів.

Цілковито в їхніх руках була православна церква, головно патріархат в Константинополі. За посередництвом церковної ієрархії, що вся була грецька, були православні балканські народи: болгари, румуни, серби, албанці далі під пануванням греків, тим більше, що греки часто були високими турецькими урядовцями в цих країнах. Нічого дивного, що ці греки, будучи на ключових постах турецької держави, далі мріяли про відбудову давньої грецько-візантійської імперії. Православні ж народи Балканів мусіли в своїх визвольних змаганнях поборювати не тільки турків, але й боротися проти церковного зверхництва греків³¹.

Релігія поклала сильну відбитку на формування американської нації. Загально вважається, що властиво американську націю створив дух перших пуританських колоністів. Він помітний і досі в державі і цілій будові суспільности. Державна влада вивінувана тільки такими компетенціями, які необхідні в загальному інтересі, полишаючи суспільству повну свободу, церкві повну незалежність.

В Європі церква сприяла централізові держави так у Франції, як і в Англії. Церква дала спільну назву німцям: дойч. Це не значить, що вона підтримувала національне питання як таке. Папа римський віддав Прусію до навернення німецькому ордену, не дивлячись на те, що об'єктивно це була германізація окремого народу. Католицизм в Чехії підтримував німців, тому національне повстання гуситів мало сильне протикатолицьке зафарблення.

³¹ Hans Kohn: *Die Idee des Nationalismus* (1950), Heidelberg, с. 716.
Eugen Lemberg: *Geschichte des Nationalismus* (1950), с. 187, 188.

З цього бачимо, що конфлікт між церквою і нацією в історії бував часто. Націоналізм іде в розріз з універсалістичними прагненнями церков. Під час національних рухів доби «весни народів» віденський собор єпископів пішов назустріч суперкатолицькій австро-угорській монархії, засудивши пастирським листом національні змагання як рештки поганства та називаючи мовні різниці наслідком гріха. В новіші часи церква уникає конфлікту з національними інтересами, страючись мати національні рухи по своєму боці.

Це постільки трудне, що націоналістичний рух намагається вивершити національні змагання як процес, що прямує до вічності. З цього погляду нація суперечить ідеї церкви про вічність, і сама має тенденцію стати певного роду релігією.

Християнство зуміло давню ідею жидівських пророків і грецьких філософів, саме ідею братерства і рівності перед Богом, провести тільки як ідеологічний постулат. Відколи стало очевидним, що християнство не зуміє об'єднати людство в одне «стадо» (воно ж не тільки не зуміло асимілювати масу народів, але й саме поділилося на окремі церкви), ідею всеобіймаючої солідарності перейняла національна ідея, здійснюючи її в своїх рамах.

Зміну становища характеризує факт: в наш час Святу Землю завоювали не глибоко віруючі хрестоносці, а організовані в політичну течію і керовані патріотичними почуваннями жида.

5. Роля мови. Побіч релігії, мова — другий основний чинник культури, що відіграв і далі грає головну ролю в націотворенні.

а) Мова — передумова і наслідок формування нації. З уваги на свої суттєві властивості (як посередниця при обміні думок та як властивий творець всієї людської думки) мова являє собою, як здається, конечно передумову для постановня і існування нації. Мова, попри релігію, найчастіше служить за критерій національної приналежності. Тому деякі теоретики, наприклад, Шмідт-Рор³², вважали мову за властиву, вирішальну національну прикмету.

Одначе мова тільки один з елементів, при допомозі яких можна визначити націю. Це доводять численні приклади.

³² Georg Schmidt-Rohr: Die Sprache als Bildnerin der Völker (1932), Jena

Данці і норвежці мають спільну літературну мову, проте вони окремі нації. Подібно англійці, ірландці і американці це окремі нації, хоч мають одну мову. По-іспанськи говорять іспанці, мекіканці, аргентинці і т. д. Португальці і бразильці, голландці і бури — це окремі народи, хоч вживають однакової мови. З другого боку, французи не вважають вальонців чи швайцарців, що говорять французькою мовою, за французів. І навпаки, кельтські по мові бретонці зараховуються до французької нації. Швайцарці хочуть бути і вважаються за одну націю, хоч складаються з німецької, французької і ладійської мовних груп³³.

Великі успіхи порівняльного мовознавства в минулому сторіччі викликали надію, що цією дорогою можна буде відкрити таємницю творення мов і народів. Ця надія однак не виправдалася, бо нації можуть змінити мову і тут порівняльне мовознавство не може багато допомогти при з'ясуванні явища націотворення. Нормандські завойовники Англії принесли з собою французьку мову, яку засвоїли собі, завоювавши перед тим Нормандію. В Англії перейшли вони знову з часом на германську, цим разом англійську мову. Цікаві приклади зміни мови дають іспанці і румуни, мови яких зараховуються тепер до романської групи. Але колись предки одних говорили іберійською мовою, других тракійською і тільки римська імперія довела їх до одного мовного романського пня. Процес гублення рідної мови спостерігаємо тепер в США, де великі національні групи приймають систематично англійську мову як власну³⁴.

З другого боку, значення мови виявляється, коли б уявити собі, що французи, англійці і німці говорять однією спільною мовою. Тоді всі національні різниці поміж ними не були б більші від тих, які ділять прусаків, баварців, австрійців, а всі війни, які вони вели між собою впродовж історії, не різнилися б від звичайних внутрішніх міжусобиць будь-якого народу. Мова вирішує, що такі країни, як Бельгія чи Швайцарія, не творять нації в повному значенні цього слова, а націю в чисто політичному розумінні.

Коли б у сьогоднішній Франції населення далі говорило кельтською мовою, франконською і латинською — замість однієї французької нації існували б тепер аж три, а Фран-

³³ J. Fels: Nation, Staatslexikon, III. (1929), Freiburg, c. 1485.

³⁴ Rudolf Kjellen: Der Staat als Lebensform (1917), c. 108.

ція була б не національною державою, тільки державою національностей. Не диво, що в час національного підйому французів в добу великої революції, вони подбали про планову мовну асиміляцію ще не зовсім зроманізованих чи пофранцузжених провінцій за допомогою сітки шкіл. Тим чином французький народ став природною, національною одиницею³⁵.

Одначе при трактуванні мови як націотворчого елементу натрапляємо на цілий ряд труднощів. Під спільною мовою звичайно розуміють одну літературну мову. Яке значення в явищі нації мають діалекти? Не треба забувати, що питання, яка мова є головною мовою, а які діалектами, не легко вирішити. Часто важко визначити, де кінчається діалект, а де починається самостійна мова.

З цих причин визначення приналежності на підставі мови не легке. Проведений після першої світової війни плебісцит серед мазурів випав не на користь поляків, а на користь німців, хоч за своїм походженням і за мовою вони були безперечно галуззю польського племені. Так само в чехо-словацькій державі не вдалося створити чехо-словацької мови, а в Югославії — югославської.

Подібність мови не творить ще нації. Вона може полегшити зростання в одну цілість, але на її підставі не можна припускати існування однієї нації. Ні слов'янські, ні германські, ні романські мовні групи не дають нації. І жидівська розмовна мова, що по суті є німецьким старим діалектом, не визначає жидів як германців³⁶.

В районі Мелянезійського архіпелагу, серед Тихого океану, туземне, щодо мови дуже різнородне, населення користується у взаєминах між собою як розмовною мовою убогою і покаліченою англійською мовою. Але ця спільність розмовної мови не робить з них спільноти. Не створили спільноти народи Близького Сходу в старовину, коли серед них панувала, як міжнародна, грецька мова. Так само ні латинська мова, як панівна мова західно-християнської культури, ні французька, як інтернаціональна мова вищих верств і дипломатії, не створили ніякої тривкої спільноти.

Доказом того, як мова може бути попросту наслідком випадкового впливу, може послужити випадок, який трапився

³⁵ Rudolf Laun: Der Wandel der Ideen Staat und Volk (1933), Barcelona, с. 404, 406.

³⁶ Kurt Stavenhagen: Das Wesen der Nation (1934), Berlin, с. 9—12.

одній муринській групі в Тексасі, в США, що говорить... баварським діалектом. Ці мурини були колись невеличкими баварськими колоністами. З часом баварські власники покинули цю місцевість і опісля зовсім американізувалися. Мурини лишилися на місці і після скасування невеличкості зберегли мову своїх давніх панів³⁷.

З цього погляду цікавий приклад із жидами, що, прогнані з Німеччини і Іспанії, зберегли середньовічну німецьку чи відповідно еспанську мову. Мовна асиміляція збереглася, хоч прийнята чужа мова не позбавила їх окремих властивостей жидівського племені.

З усіх цих причин визначення суті нації за допомогою мови не вистачає. Мова, як і інші чинники, тільки одна з передумов існування нації. Але рівночасно вона і наслідок формування нації. Так Норвегія, що має попри окрему, хоч і наближену до данської, народну мову, ще спільну з Данією літературну мову, — після відокремлення від Данії намагається створити з народних діалектів окрему літературну мову.

Мова бо вважається дзеркалом народу і рівночасно важливим внутрішнім вузлом. Із спільної мови виростає нація, яка теж, навпаки, своєю чергою творить її.

б) Сила впливу мови. Мова — це головне джерело внутрішнього, особистого і суспільного життя. Вона, з одного боку, мусить бути людиною все наново переживана і відтворювана. З другого боку, мова — це архів переживань і думок народу, свідок його змагань і долі. Тому мова діє на нові покоління через сторіччя.

Мова бо це суспільна форма пізнання. Суть її не сказане слово і не зміст, який із цим словом асоціюється в свідомості людини. Мова за своєю природою є не тільки засобом порозуміння, але взагалі передумовою думання. На початку було слово — говорить св. письмо, а жиди прямо уявляли собі Бога не як ество, а як слово. Бог передусім промовляв до них, і Його слово мало таємну силу. Зрештою само ім'я «Бог» було для них повне таємничої містерії.

Звукові засоби мови є символами, за допомогою яких людина формує в своїй свідомості все пізнання і досвід. Певні примітивно-первісні почування, бажання і уявлення

³⁷ Thurnwald Richard: Werden, Wandel und Gestaltung von Staat und Kultur (1935), Berlin-Leipzig, с. 286.

людина може переживати і без знання будь-якої мови, але вийти з цього кола тваринного буття вона може тільки при допомозі мови. Без мови всі спостереження не конкретизуються і всі поняття невловні: тільки слово дає їм ядро, навколо якого вони кристалізуються. З цих причин глухонімі, не зважаючи на навчання, стоять на поземі розвитку дитини. Також надто вчасно накинене навчання чужої мови може в дитини викликати психічні zaburення. Розвиток людини тісно пов'язаний з засвоєнням мови, і все думання відбувається словами³⁸.

Глухонімі живуть переважно зоровою сферою життя, і світ звуків для них замкнений. Тому вони беруть тільки часткову участь в подіях, і це катастрофально відбивається на їхньому розвитку. Дванадцяти-шістнадцятилітні глухонімі стоять своїми зацікавленнями ближче до 3—4-літньої дитини, ніж до шестилітньої, не зважаючи на те, що вони виховуються у спеціальних школах для глухонімих. У їхньому внутрішньому житті переважно панує світ подробиць; розуміння загальних і абстрактних явищ у них багато слабше³⁹.

Досліди над мовою дитини показують, що поняття розвиваються разом із засвоєнням слів. Після першого періоду власного словотворення дитина починає вростати в мову і поняття свого оточення. Завдяки цьому вона легко засвоює собі досвід багатьох поколінь, викутий у мові. Бо найбільш примітивна мова без порівняння багатша від того, що могла б досягти людина в мовотворенні впродовж усього свого життя. Не диво, що капітал досвіду, закутий в мові, має великий вплив на думання і поведінку людей. Думає не людина, а великою мірою за неї думає її матірня мова⁴⁰.

Це не значить, що говорення полягає в простому нанизванні слів. В кожному випадку треба перевірити значення слів у відношенні до їхнього змісту. Поняття вимагають порівняння старих уявлень із новими, творчого вкладу людини, її праці над нею. Пристосування мови до біжучих життєвих умов робить її ще більше виробленою, прозорою, ясною і точною.

³⁸ Leo Weisgerber: Sprache, Handwörterbuch der Soziologie (1931), Stuttgart, с. 599 і наст.

³⁹ E. Weisgerber: Muttersprache und Geistesbildung (1929), Göttingen, с. 14.

⁴⁰ Там таки, с. 120/21.

Думання відбувається уйманням явищ при допомозі успадкованої апаратури мови, і щойно значеневе в'язання досвіду вводить його у свідомість. Слова, мов ядра кришталів, обростають в час думання за законами асоціації живим змістом. Так, наприклад, звичайний сірник не просто патишок з головкою. З ним пов'язане поняття вогню, запаху, прикурювання, вогнища, тепла і т. д. В цьому розумінні мова і пов'язані з нею поняття організують волю, сталять свідомість. Мова захоче оцінки вартостей, береже ідеї⁴¹.

Вже значення поодиноких слів набирає традиційного характеру. Поняття, яке зв'язане із словом, незалежне від індивідуального думання і має об'єктивну сталість. Тому спільнота мови є не тільки спільнотою вислову, але й спільнотою думання, вартостей, прагнень.

Разом з традиційно передаваним змістом слова передається й його чуттєве забарвлення. Так для нас разом із словом «степ» асоціюється не тільки безкрая рівнина з буйною зеленню, але й почуття незахищеності перед нападами кочовиків та спогад історичної долі, яку великою мірою ми завдячуємо степовим рівнинам. Подібно чуттєво забарвлені слова: козак, Київ, Дніпро і т. д. Ці і їм подібні слова, поза своїм чисто речовим змістом, мають символічне значення для всієї історичної проблеми і відтворюють спогади, бажання, прагнення, які є спільними для всіх членів даної спільноти. Спільність мови актуалізує спільність життя⁴².

Засвоєння рідної мови визначає все життя людини. За допомогою мови людина не тільки порозумівається, пізнає світ і т. д., але й дослівно переживає усе життя. Мова приходить до людини як явище об'явлення, як великий дарунок минулого, як багата спадщина по предках. Через мову дістає людина зв'язок з величезним запасом енергії, якою є насичена мова. З цього невичерпного джерела енергії людина користується все своє життя. При допомозі слів вона вичаровує влитий в них колись зміст все наново для свого вжитку і все наново актуалізує психічне напруження народу⁴³.

Крізь слова пробивається все внутрішнє життя одиниці і загалу, настрої, думки і прагнення. Тому різниці поміж мо-

⁴¹ Georg Schmidt-Rohr: Die Sprache als Bildnerin der Völker (1932), Jena, с. 116.

⁴² Kurt Stavenhagen: Das Wesen der Nation (1934), Berlin, с. 56.

⁴³ Karl Vossler: Geist und Kultur in der Sprache (1925), Heidelberg, с. 46.

вами — це не тільки різниці звуків: в кожній мові заховане минуле народу, його характер, світосприймання і змагання. Мова — це клявіатура душі народу, це ключ до її внутрішньої енергії. Тому змагання за поширення своєї мови це змагання за поширення володінь кожного народу, а денационалізація полягає передусім у накинненні другому народові своєї мови. Рідна мова як інструмент думання неповторна, і людина користується в своєму внутрішньому житті тільки однією мовою, навіть коли знає більше мов. Тому можна прищепити чужу мову в засаді тільки молоді.

Мова неповторна тому, що її людина переживає тільки один раз в житті, саме тоді, коли разом із засвоєнням її в молодості пізнає взагалі категорії думання, а разом з тим все багатство і красу життя. Все людина утривалила при допомозі рідної мови, чужу мову людина при засвоєнні не переживає, і це робить мовну приналежність дуже важливою в оцінці національної приналежності⁴⁴.

Однаке треба пам'ятати, що мова цезь більше, ніж психологічний стан одиниць. Вона існує незалежно від одиниці як національний скарб, з якого одиниця користується в більшій чи меншій мірі, але ніколи цілком. Людина не вживає всіх слів, понять і зворотів, які має мова. Щойно цілість багатства усїєї живої мови висловлює національну психічну енергію, втілену в мові. Ця енергія передається з покоління до покоління, і вони, все наново формуючи своє відношення до спадщини, часом дещо міняють зміст поодиноких слів, деякі слова перестають вживати, творять деякі нові.

Значить, мова не являє собою сталої, завершенної цілості. Вона розвивається разом з народом. Одиниці перебувають у сталому зв'язку із нею, засвоюють собі певні нові звороти, слова, деякі творять їх самі. Тому нема двох людей, мова яких покривалася б цілком.

Значить, мовна спільнота не є абсолютно тотальна. Мова це немов своєрідний етер, який оточує народ і служить всім його членам як спільний інструмент порозуміння і думання. З цього погляду мова творить природні кордони народів.

в) Мова в історії. В історії народів мова відіграла першорядну роль. Тільки вона не прийшла ніде як готова річ. Як вже було сказано, мова не стільки творить націю, скільки

⁴⁴ Karl Vossler: Geist und Kultur in der Sprache (1925), с. 129.

росте і розвивається, а часом таки прямо кується разом із нею.

Чим сягати в дальше минуле, тим зустрічаємо більше різних діалектів і мов. Одна національна літературна мова виробляється і розповсюджується здебільша в процесі політичного дозрівання народів в національних монархіях, в межах і шляхом державно-адміністративних зв'язків. Так німецька літературна мова, що остаточно виробилася і загально прийнялася за допомогою біблії Лютера, своїм походженням сягає до канцелярської мови цісарської канцелярії в Празі. Мову цю прийняли німецькі держави і її розповсюдили за допомогою адміністрації, суду, війська, школи.

За середньовіччя, коли урядовою мовою була незрозуміла загалом латина, а держава була справою феодалних панів, не могла виробитися одна літературна мова. Щойно абсолютистично-бюрократична держава почала з технічних, адміністративних причин, не з національних мотивів, вводити одну мову, як обов'язкову. Сьогодні в цьому напрямі впливають господарські, культурні, політичні відносини, що разом із школами, радіо, часописами впливають на вироблення і розповсюдження однієї мови.

До часу, поки ці сили почали діяти, мовна карта Європи була багато більше строкатою, і там, де вони ще не почали діяти, головно в Східній Європі, вона лишилася строкатою ще дотепер. Як тепер ще не зовсім усталені мовні кордони поміж слов'янами, так були колись неясні межі поміж французами, еспанцями, італійцями, німцями, голляндцями. Ще сьогодні фризійський говір вважається посереднім поміж англійською, німецькою і голляндською мовами⁴⁵.

Механічний процес творення національної мови показує приклад Німеччини, де більше, ніж деінде, розвинулися діалектні різниці.

В південній і середньо-західній Німеччині німецькі племена змішалися із кельтами та створили окрему «колоніальну» мову, що сильно різнилася від долішньо-німецької мови. Щойно франконське завоювання з часів Карла Великого об'єднало політично німецькі племена і усунуло небезпеку постановня двох окремих мов і двох окремих народів. Це на-

⁴⁵ Friedrich Herz: Wesen und Werden der Nation, Jahrbuch für Soziologie, 1. Ergänzungsband (1927), Leipzig, с. 29, 30.

сильне об'єднання, змішавши франконських завойовників в однаковій мірі з місцевим провідним елементом в поодиноких племенах, дало рівночасно всім німецьким племенам християнську віру і культурну спільну базу. З франконської Надрайнщини виводиться також поетична та лицарсько-двірська мова XIII сторіччя, що з певними місцевими примішками поодиноких німецьких країн поширилася по всій Німеччині.

Північна Німеччина теж прийняла вплив цієї горішньо-німецької мови і коли в канцеляріях володарів почали вживати німецьку мову, в ній став помітний її вплив. Реформація, переклад біблії Лютера і вплив, який вийшов із Вюртембергії на всю Німеччину, вирішив, що стихійна перевага горішньо-німецької мови вивершилася і долішньо-німецька мо- стала діалектом.

Так політичний розвиток вирішив, що долішньо-німецька мова не стала окремою мовою, до чого напевно дійшло б, якби політично долішньо-німецька говірка була відокремлена, так як голландська.

Характеристично, що остаточно німецьку мовну єдність створив не чисто німецький захід, де все жили свіжі джерела літературної німецької мови, а схід. Не на заході, а на свіжо завойованому сході виростили дві найсильніші німецькі держави, Австрія і Прусія, та найбільші міста — Відень і Берлін. Тут на свіжо сколонізованих теренах, особливо у Відні, в Празі і в Саксонії, виробилася в цісарських і королівських канцеляріях мова, якою опісля користувався Лютер при перекладі своєї біблії. Це вирішило, що Німеччина має одну, понадплеменну, загальнонімецьку мову⁴⁶.

Формальні, державно-технічні, централістичні мотиви були вирішальними за переднаціоналістичної доби у творенні і розповсюдженні однієї літературної мови.

Так з чисто адміністративно-технічних причин насаджували мову Парижу французькі королі. Щойно французька революція запровадила мовну уніфікацію не із самих технічно-централістичних, але із внутрішньо-націоналістичних мотивів. Зрештою тільки з централістичних мотивів вводили

⁴⁶ Friedrich Panzer: Volkstum und Sprache (1926), Frankfurt/M., с. 11—13.

як обов'язкову німецьку мову в ненімецьких провінціях Пруссії і Австрії Фрідріх II і Марія Терезія, вживаючи водночас в приватній кореспонденції французької мови⁴⁷.

Не національні, а політичні мотиви сприяли спершу відродженню чеської мови. На початку 18 сторіччя в Чехії панівною була німецька мова. Навіть твори, спрямовані на відродження народу, були написані німецькою мовою. Проте жива сила мови діяла серед нижчих верств народу. Знімчена шляхта, яка знала тільки територіяльний патріотизм, сприяла під впливом його відродженню народної мови. Бо ця мова мала значення не як вислів національної окремішності, а великою мірою вона була символом історичної традиції країни. З цієї причини знімчене чеське дворянство дбало про те, щоб традиційна формула тронної присяги була завжди висловлена згідно з традицією, по-чеськи. Територіяльно-політичний патріотизм впливав і на те, що це дворянство вивчало народну мову⁴⁸.

Так політичні поштовхи висували мови як чинник окремішності і злютованості. У 18 сторіччі, коли явище нації ставало дедалі більше усвідомленим і свідомо плеканим, зустрічаємо, як уже була мова, програмове ставлення до мови, зразком якого є думки американських патріотів на початках американської самостійності.

Так в день прийняття американської конституції Ной Вебстер виступив з твердженням, що Америка потребує безумовно самостійної національної культури. «Коли ми стали незалежною державою, — писав він, — наша честь вимагає, щоб ми в нашій мові, як і в нашій формі управління, розвинули самостійну систему. Правда, ми діти Англії і говоримо її мовою, однак Англія не повинна нам служити мірою, бо смак її письменників вже зіпсований і її мова починає підупадати»⁴⁹.

Вебстер почав від редакції букваря, що до того часу відзеркалював англійські традиції та англійський стиль життя. Буквар, попри біблію, став упродовж сторіччя найважливішим інструментом виховання молоді. У вступі до цього букваря (1783) автор написав між іншим: «В майбутньому наша

⁴⁷ Hans Kohn: Die Idee des Nationalismus (1950), Heidelberg, с. 283.

⁴⁸ Lemberg Eugen: Wege und Wandlungen des Nationalbewußtseins (1934), Münster i. W., с. 111—115.

⁴⁹ Hans Kohn: Die Idee des Nationalismus (1950), Heidelberg, с. 409.

країна мусить зовсім так само відзначатися своєю освітою, як тепер відрізняється свободою світського і церковного ладу. Європа старіється в глупоті, корупції і тиранії. Там право насилуване, там панують неоготвані звичаї, занепадає література і людська природа принижена».

«Завданням американців є громадити мудрість всіх націй, — писав він, — і її вбудувати в основу їхнього ладу, уникати помилок інших, уникати введення чужих і розвитку своїх злих звичаїв та гріхів, плекати чесноту і любов до батьківщини, сприяти єдності і чистоті мови, а цю молоду державу і людську природу піднести до вищої гідності».

Ще більше, ніж про національне виховання, дбав Вебстер про створення однієї національної мови. Для цієї мети він пропонував передусім реформу англійського правопису. «Головна користь із цього, — писав він, — буде різниця поміж англійським і американським правописом. Я переконаний, що ця справа має велике політичне значення. Одна національна мова це міцний національний вузол». Вебстер вірив, що англійська мова буде розвиватися в різних країнах різно. Що з тих мов, які вийдуть з англійського пня, американська буде на першому місці, через майбутню числову і культурну перевагу західного континенту, і цією мовою буде говорити ще перед серединою 20 сторіччя більше людей на землі, ніж будь-якою іншою мовою, за винятком китайської⁵⁰.

По цій лінії йшли й інші американці цього часу. Так Джон Адамс писав у листі від 23 вересня 1780 року, пропонуючи заснування академії для плекання і вдосконалення англійської мови в Америці: . . . «Я маю відвагу пророкувати, що в наступному сторіччі . . . англійська мова буде найвизначнішою, найбільш читаною і мовленою мовою світу. В майбутньому американський народ буде мати більше число тих, що говорять англійською мовою, ніж будь-яка інша мова . . . Дійде до того, що англійська мова стане засобом міжнародного порозуміння і мовою освічених, як у минулі сторіччя була нею латинська і французька мови⁵¹.

Цікаво на цьому місці зіставити думки на справу мови, що нуртували приблизно в той час у теперішнього суперника Америки — Росії. У вступі до своєї граматики російської мови Михайло Ломоносов (1755) писав: «Римський цар

⁵⁰ Hans Kohn: Die Idee des Nationalismus (1950), Heidelberg, с. 415.

⁵¹ Там таки, с. 415/16.

Карл V одного разу сказав, що слід говорити по-іспанськи, коли взиваємо Бога; по-французьки в стосунках з приятелями; по-німецьки в розмовах з ворогами; по-італійськи в розмові з жінкою; однак коли б він знав російську мову, тоді він без сумніву сказав би, що при всіх згаданих нагодах можна говорити по-російськи. В цій мові він міг би знайти піднесеність іспанської мови, легкість французької, силу німецької, ніжність італійської, побіч багатства і ясності іспанської мови⁵².

Так то майже рівночасно покладено, ще в 18 сторіччі, основи під сьогоденні змагання обидвох мов, англосаксонської і російської, стати новою, справді світовою мовою.

Дуже цікава доля третьої мови мільйонів — китайської. Як вся китайська культура, так і китайська мова попала в своєму, колись високо культурному, розвитку в кайдани форм, які замкнули їй шлях до дальшого її росту і з яких вона не може звільнитися.

Кайданами китайської мови, що їх вона ніяк не може позбутися, є китайське письмо. Як відомо, воно складається не з поодиноких літер, як будь-яке європейське письмо, а з окремих значків для кожного слова. При цьому значки ці висловлюють, вірніше змальовують зміст слова, але ніяк або тільки натяком його звучання. В своїх початках китайське письмо було чисто образним. Реальний рисунок предмета, спрощений до найосновніших рис, віддавав відповідне поняття. При цьому за допомогою надзвичайно дотепного в'язання основних реалістичних знаків китайці створили систему вислову теж абстрактних понять. На прикладі справа виглядає так:

Такий рисунок означає - „дерево“, два дерева - і маємо „ліс“, три дерева дають „праліс“.

Система ніби проста. Всю рафінованість старої культури бачимо на значках, які висловлюють абстрактні поняття. Так

⁵² Hans Kohn: Die Idee des Nationalismus (1950), Heidelberg, с. 781/82.

значок дерева з доданою вгорі поперечною, трояки довшою рис-

кою **末** - означає „вершок” і водночас „кінець”. Інший
приклад: **刀** - „ніж”, **分** - „ділити”, **口** - „уста”,
吩 тут маємо „наказувати” (ділити устами).

Дотепність китайців бачимо на цьому прикладі:

女 + 子 = 子女 + **宀 = 安** **女 + 女 = 女女**
жінка дитина добро, жінка дах мир, жінка жінка сварка,

女 + 女 + 女 = 女女女
жінка жінка жінка плітка.

Одначе вся наявна глибококультурність письмового китайського вислову стала, з уваги на особливість своєї форми, великою мірою мертвою, хоч водночас китайське письмо, як деінде літературна мова, виконало велику націотворчу ролю.

Китайське бо письмо, віддаючи поняття, не звуки самої мови, має ту перевагу над будь-яким європейським письмом, що воно зберегло думки предків не порушеними історичними змінами самої мови, з одного боку, з другого — воно стало засобом об'єднання прерізних китайських діалектів. Однієї літературної мови Китай не має. Тільки загальноприйнятим образним письмом китайці утримують єдність культури. Завдяки йому кожна епоха і кожна мовна провінція читає ті самі думки, вкладаючи в знаки різні звуки, залежно від діалектів, що дуже між собою різняться.

Китайці не мають однієї літературної мови, тільки одно літературне письмо, що здолало забезпечити китайській культурі єдність крізь час і простір.

Одначе китайська система запису має свої важкі негативні наслідки. Ніякий китаець не спроможний засвоїти собі 40 000 письмових значків, і довголітня освіта кінчається вивченням 4—10 тисячів значків. Тому широкі кола китайців неписьменні, і тому Китай засуджений на вічну неписьменність, проти якої ніщо не може зарадити.

Із зрозумілих причин в Китаї важко зреформувати письмо і з образного перейти на абеткову систему. Абеткове письмо зразу відгородило б поодинокі китайські провінції

на окремі, чужі між собою мовні групи, це поперше. Далі, всі надбання культури тисячоліть, вся поезія, побудована не на звуках, а на поняттях, зразу пропала б.

Це, разом із небезпекою розпаду китайської імперії, стримує всякі спроби реформи письма; вони довели б до катастрофи.

Отже і з цього прикладу бачимо, що єдність мови (у Китаї не її звуків, а тільки понять) була і є базою національної єдності. Високо і давно культурний Китай не має сили, із-за небезпеки для цієї єдності, знайти нові і модерні форми для дальшого розвитку культури і засуджений на буття в старих культурних лущинах, але в єдності⁵³.

З усіх вищенаведених прикладів бачимо, що мова, коли вона рідна, не дається думати без етнічного підмету, що її виростив і, як свій суттєвий виложник, зберігає. Кожний народ замкнув свій світ переживань і думок в своїй системі мовних символів, що являють собою ключі до його ества. Тільки в наслідок історичної катастрофи деякі народи втратили свою питому мову, як інші державу, віру і т. п. Але і в таких випадках часто засвоєна чужа мова набирала в лоні нового народу окремих прикмет. Романські — французька і еспанська — мови відрізняються від латинської праоснови значно більше, ніж італійська, яка зрештою й оформилася безпосередньо на латинському ґрунті. Хто заперечить, що перейнята жидами така чи інша чужа мова набирала в їхньому оточенні окремих прикмет? Жидівський темперамент наситив і середньовічну німецьку мову і еспанський діалект прогнаних з Еспанії жидів.

Мова це один з головніших показників національності, який, попри віру, найбільше зв'язаний із сферою масових психологічних станів, із сферою соціальної психології, звідки зрештою виводиться тотально і все явище нації.

6. Історичне покликання. Загальна віра якогось народу в особливе його покликання це окремий спосіб внутрішнього самовизначення як окремої соціальної одиниці. Поскілки це покликання, ця місія, існує не як об'єктивне визначення, а як внутрішня і суб'єктивна віра, воно має націотворче значення як національна ідеологія, як патріотична фразеологія, при допомозі якої кожен народ старається фактові свого існуван-

⁵³ Dr. Hans Neef: Wird China das Alphabet einführen? Die Neue Zeitung, Nr. 163, 12. 6. 50.

ня надати блиску якогось вищого призначення (у нас: «на грані двох світів»).

У зв'язку з цим говориться про окрему опіку Провидіння, про місію навертання на християнство, про культурну чи цивілізаційну місію і т. п. Цього роду почуття посланництва рідко народжувалося з насправді об'єктивного і виправданого стану. Здебільша воно було проявом звичайної мегаломанії, часто було ширмою для звичайного історичного розбою і тільки рідко наслідком справді щирого і чистого внутрішнього переконання.

Але у всіх випадках віра в особливі історичні завдання, заслуги чи прикмети мала, незалежно від свого фактичного виправдання, великий вплив на національне формування. Віра ця ще й тепер живить націоналістичні почування всіх народів, чи проявляється вона одверто і несмачно, чи прибрана в примирливіші форми.

Прикладом найстаршої, ще досі живої віри в особливе поклонання є віра жидів у Божу опіку над ними. «Бог вибрав тебе, щоб ти був Його власністю, з-поміж усіх народів, що на землі», — пишуть жидівські книги. Віра, що «Бог Ізраїля» заведе своє царство на землі, в якому жиди будуть панувати, головна підпора жидівства крізь катастрофи сторіч. Бог обіцяв за вірність Йому обітовану землю та знищення всіх її ворогів, що тим самим стають ворогами Бога. У наслідку мало прийти царство Боже на землі просто як вивершення жидівської історії — в нагороду за послух Божим законам⁵⁴.

Ідея вибраного народу, яка, щоправда, не зважаючи на вузьку, егоїстичну виключність, не була висловом безпосереднього агресивного наставлення дрібненького зрештою старого жидівського народу, була досить сильною на те, щоб, хай і в закостенілій формі, втримати недолею битих, розпоршених по світу жидів як окремих народ.

Якою мірою віра жидів в своє посланництво жива, показує таке характеристичне місце з листа великого німецького патріота-жида, міністра закордонних справ ваймарської Німеччини, Вольфа Ратенав: «Ми ще не виконали свого посланництва. Знаєте чому ми прийшли на світ? Щоб покликати кожну людину до Синаю. Ви туди не хочете? Коли я вас не кличу, буде кликати вас Маркс, коли Маркс не

⁵⁴ Hans Kohn: Die Idee des Nationalismus (1950), с. 65, 75.

кличе, буде кликати Спіноза, коли Спіноза вас не кличе — буде кликати вас Христос»⁵⁵.

Зухвалі своїм змістом, хоч на свій лад дотепні, слова Ратенав висловлюють амбіції всіх народів, всіх часів: мати так чи так світовий вплив. Відоме згірдливе відношення греків до «варварів», тобто до всіх чужинців, та зневага римлян до всіх підбитих племен та далеких «націй», тобто порід.

Новітнє почуття особливого покликання зформувалося, мабуть, насамперед серед еспанців в боротьбі з арабами: чистота Христової віри, на службі якої став від часу успішної боротьби з мохаммеданством фанатичний по сьогоднішній день еспанський народ. Бути твердинею католицизму вважається дотепер найпочеснішим завданням еспанців.

Цікаво, що найближчими до жидівської фразеології посланництва стали англійці. Вони черпали її просто із біблії, якою вони із замишуванням зачитувалися. Вже в 16 сторіччі появляються в Англії прирівнювання англійців до жидів. Пуританізм доби Кромвела кристалізує остаточно цей жидо-подібний англійський месіянізм.

Кромвел умісне плекав ідею вибраного народу, учасником якого стати було обов'язком кожного англійця. Релігійний підйом пуританізму скріплювали успіхи політики Кромвела, що приймалися як надгорода за релігійну дбайливість. Захоплення Шотландії, завоювання Ірландії, поширення колоніальних посіlostей, ріст фльоти, торгівлі і ремесла — все це йшло разом з кличами свободи сумління і свободи людини. Релігійно забарвлений націоналізм висунув тодішні англійські ідеї і англійську людину як репрезентативну для всього християнського світу⁵⁶.

Кромвел в своєму переконанні боровся за ідеали людства, але ці ідеали покривалися з інтересами англійського народу, що в ці історичні часи провадив тільки «Божі бої». Англійські перемоги в переконанні пуританців були наслідком Божого благословення за побожність і службу Богові. З цього погляду тодішні англійці просто утотожнювали себе з жидівським народом, називаючи себе «новим Ізраїлем».

В своїй першій промові перед парламентом (1653) Кромвел сказав: «Бог обдарував вас на цім світі такими чудовими доказами ласки, яких ще ніколи впродовж так короткого

⁵⁵ Walter Rathenau: Neue Briefe (1927), Dresden, Brief Nr. 58.

⁵⁶ Hans Kohn: Die Idee des Nationalismus (1950), с. 243.

часу не отримали сини чоловіка... Ви справді покликани Богом так, як юдейці, щоб з Ним й для Нього панувати... як ви є Богові перед цілим світом, так Бог ваш»⁶⁷.

Рік пізніше перед тим же парламентом Кромвел сказав: «Єдина аналогія для Божого діяння для нас, яку я знаю, це виведення жидів з Єгипту крізь пустелі до місця їхнього осідку за допомогою багатьох знаків і чудес». 1657 року Кромвел висловив релігійно-націоналістичну екстазу так: «Землю Англії населяє, дозвольте мені це сказати, бо я вірю, що це правда, — найкращий народ світу. І що ще дорогоцінніше, серед цього народу є люди, які для Бога значать стільки, як його власні зіниці, і Він говорить так про вас, байдуже, чи їх багато чи мало. Але їх багато! Богом благословенний народ, народ, що користується Його безпекою і охороною, народ, що ззиває ім'я Бога, чого не вміють погани. Народ, що знає і боїться Бога. Такого народу нема на всій землі».

Фактичу забриханість цієї фразеології видно наочно з проклямації Кромвела до «ошуканого і зведеного» ірландського народу (1650), виданої в час завоювання Ірландії. «Я можу вам сказати справжню причину, чому до вас приходять військо. Англія зазнала благословення Бога при здійсненні справедливої мети, байдуже якою ціною і відвагою. І якщо будь-коли була на світі справедлива справа, задля якої люди боролися, то напевно ця справа (тобто завоювання Ірландії — прим. автора) не менш справедлива... Ми приходимо зламати силу спілки безправних осіб, які живуть як вороги людського роду, бо вони відмовилися від англійської зверхності... Ми приходимо з поміччю Божою, щоб принести блиск і славу англійської свободи народові, якому маємо право це зробити, — свободи, в добродійстві якої може брати участь теж ірландський народ, користуючись свободою і щастям разом з англійцями, коли тільки складе зброю»⁶⁸.

Тільки релігійно-націоналістичне божевілля Кромвела, бо про свідомий цинізм, здається, таки не можна говорити, могло диктувати йому виправдання поневолення ідеєю свободи. В історії вже не раз перед тим і після цього до наших часів називали завоювання визволенням. Але так послідовно виправдувати всі війни за свої інтереси ідеалами свободи, як

⁶⁷ Hans Kohn: Die Idee des Nationalismus (1950), с. 245.

⁶⁸ Там таки, с. 247.

це від часу Кромвела сторіччями робить англосакський світ, ніякий народ не вміє. Це народжена в пуританській революції ідея посланництва, відповідно якій англійці покликані вибороти народам свободу, служить їм виправданям усієї їхньої політики.

В іншому місці була згадка про ідею американського посланництва, що її виплекав Джефферзон. Ця ідея теж повна містичної віри у вибраність американців. У своїй промові від 4 березня 1805 року Джефферзон так і сказав, що американці вибраний народ, якому Бог показав свою ласку: «Він вивів наших предків, як колись народ Ізраїля, із землі, де вони народилися, і пересадив у країну, де надмірно багато речей, які потрібні для життя . . .»⁵⁹.

Американську форму правління він вважав «обов'язковим прикладом і зразком, який повинен служити іншим народам до наслідування»⁶⁰. Всюди люди повинні бути вільними, твердив Джефферзон, але лише в Америці є вони вільними. Це національна прикмета Америки. Вона є особливою країною, де здійснено ідеал свободи, а також рівності, людської гідності, поступу, толеранції, справедливості, моралі, демократії і т. д. Америка, казав він, це ідеальна держава, де вільна людина може досягти свого найвищого призначення. Тому новий світ має бути азилем і прибіжищем убогих, переслідуваних і гноблених з усіх країн⁶¹.

Провидіння відділило Америку, писав Джефферзон, від старого світу на те, щоб вона не була заражена, зіпсована і могла виконувати своє завдання. Провидіння зберегло теж цю велику і багату країну в дикому стані на те, щоб можна було без обтяження минулим розпочати історію наново⁶².

З цих думок черпав віру в свою окремішність, виправданість та вищість американський народ впродовж всієї історії. На славній статуї свободи, що стоїть при в'їзді до пристані Нью-Йорку, написано: «Дай мені твоїх втомлених, твоїх убогих, ряди важкодосвідчених, що тужать за вільним віддыхом, прогнаних з твоїх урожайних узбереж, пришли мені бездомних і гонених бурєю: я тримаю мій смолоскип високо при золотих воротах».

⁵⁹ Hans Kohn: Die Idee des Nationalismus (1950), с. 420.

⁶⁰ Там таки, с. 421.

⁶¹ Otto Vossler: Der Nationalgedanke von Rousseau bis Ranke (1937), с. 84.

⁶² Там таки, с. 88.

Містичність сучасного американського націоналізму засвідчена такими словами, виголошеними 17 березня 1952 року в Домі Свободи в Нью-Йорку на мітингу Інтернаціональної Федерації Вільних Журналістів визначним республіканським політиком із Віскансену, Чарлзом Керстеном: «Ми, американці, — сказав він, — глибоко свідомі нашої єдності із світом, у зв'язку з тими обставинами, в яких формувалася наша нація і в зв'язку з тими принципами, які ми обстоюємо. Ми — майже метафізична нація, нація всього світу, нація, коріння якої можна знайти скрізь по всьому світу. І ми не мусимо забувати, що серед основних принципів і ідей, які існують в нашій країні, завжди існувала одна ідея, що є основою вільного суспільства: ідея людського братерства в усьому світі і ідея єдності людства. Тому наша єдність, як нації, являє собою зародок світової єдності і коначність її ми відчуваємо більше, ніж будь-хто в світі. І тому можна сказати, що розбудова Америки піснерами з історичного боку була наріжним каменем майбутньої будови світової єдності»⁶³.

З Керстеном наче перекликається демократичний кандидат на президента в 1952 році, Адлай Е. Стевензон, який проголосив «американське вірую» в наступних словах: «... Здійснилося передбачення Лінкольна, що ми дійсно „остання і краща надія землі“, і за таку визнає нас цілий вільний світ, що нас благає бути великими та вести його мсгутністю і передусім терпеливістю... Ми, американці, що живемо в середині сторіччя, є людьми, яким їхні шляхи передбачені. Ми вибрані долею, і за те ми повинні навіки бути вдячними і не нарікати. В які часи ми живемо! Які квіти принесла праця і віра наших батьків! Хто в ім'я Бога хотів би, щоб Америка була менше сильна і несла меншу відповідальність? Чи ми не прагнули завжди до того, що тепер є? Кому мали б ми передати смолоскип вільного світу?»⁶⁴.

Як бачимо, фразеологія з часів Джефферсона і Лінкольна серед американців дуже жива. Цікаво спотерігати у Керстена, як ідея «метафізичної нації», «нації, коріння якої можна знайти скрізь по всьому світу», як ідея «братерства» і «духової єдності людства» переходить непомітно в «за-

⁶³ «Українські Вісті» від 6 квітня 1952, ч. 29.

⁶⁴ Die Neue Zeitung, 17. 10. 1952.

родок світової єдності», «наріжним каменем» якої має бути Америка. Чи як то виходить у Стевенсона: «остання і краща надія землі», «вибрана долею» нести «смолоскип вільного світу».

Це шлях кожного народу до нації, а Америка перебуває більше, ніж будь-яка нація, в стані росту. Свідомість цього викликає зрозумілий гін до могутності, при допомозі якої сучасні американці почувають себе зобов'язаними чинити великі діла.

Подібний процес самовизначення при допомозі утотожнювання з ідеалами людства, носієм яких даний народ якраз себе вважає, пройшли й французи в добу французької революції.

Загальнообов'язковий, вселюдський аспект кличів французької революції (свобода, рівність, братерство) послужив французьким політикам як зовнішньополітична зброя. Вони вважали (і це пропагували), що французькі приклади гідні наслідування і здійснення всюди. Тому тодішня Франція клала собі завдання повалити феодалний лад і завести систему народного суверенітету на всіх просторах своїх впливів. Революційні генерали діставали інструкції касувати від імені Франції на окупованих територіях феодалні права дворянства, всякі привілеї та після повалення монархій скликувати народне представництво як орган волі народу.

Ця поведінка мала запевнити французам передусім моральний провід як вчителям народів. За те, що Франція несла іншим народам свободу, рівність і братерство, вона вимагала підтримки від усіх народів, які повинні — як казали тоді французи — об'єднатися навколо Франції в ім'я ідеалів, проголошених декларацією прав людини⁶⁵.

Це шлях, яким пройшло багато народів, до російських большевиків включно. Ідея покликання народила, як бачимо, французьку націю, і оборону цивілізації (перед німцями) чи її вирощування (наприклад, в Північній Африці) французи вважають своїм високим завданням по сьогоднішній день.

Дослівно за слідами французьких революціонерів пішли російські большевики, вимагаючи від комуністів всього світу безоглядної підтримки своєї політики, мовляв, росіяни, вір-

⁶⁵ Raschhofer Hermann: Der politische Volksbegriff im modernen Italien (1936), Berlin, с. 46.

ніше російські робітники, — це авангард світового пролетаріату, центр інтернаціонального руху, батьківщина революції. Таку вимогу виразно поставив свого часу Сталін, визначаючи, що «інтернаціоналістом є той, хто без надуми, без хитань, за всяких передумов готовий захищати ССРСР»⁶⁶.

При допомозі теорії особливого покликання доходили до формування себе як нації і німці. Так Фіхте, виходячи з заціплених тоді французами універсальних ідеалів, вихваляє свою націю, яка має бути на службі людства кращою від всіх інших націй

Спершу Фіхте був всесвітнянином і визнавав засади французької революції. Щойно французька інвазія довела його до написання відомих «Мов до німецької нації». В них він виступив як переконаний націоналіст, хоч загальнолюдських ідей він не покинув. Німецький народ має, на його гадку, повести людство на нові шляхи, тому що він єдиний є первісним, не зіпсованим народом. Він здібний тому збудувати царство розуму на землі. Відданий своїй мрії про універсальний поступ, він визначає німецькість як віру в людину, свободу і вічний поступ. Хто таку віру має, твердив Фіхте, той є німцем, незалежно від того, де він уродився і якою мовою говорить. Хто ж вірить в реакцію, застій, в поворот назад, той не є німцем⁶⁷.

Так Й. Фіхте, виходячи з вселюдських ідеалів, творить на ділі суто націоналістичну теорію німецького покликання.

Ще більше вимовні, в іншому місці цитовані вже слова Шіллера про те, що кожний народ має свій день в історії, але день німців це жниво всіх часів.

Сповнене почуттям німецького покликання було і вчення Гегеля. В народах і націях здійснюється дух, вчив він. Поодинокі народи здійснюють його впродовж історії у своїй культурі і державі. Однак кожна нація проявляє тільки одну можливість, один бік розвитку світу. Тому він наступає в змаганні народів поміж собою. Перемагає той народ, який висловлює ріст об'єктивного духу, і в ньому концентрується призначення людства⁶⁸. Гегель вираховує чотири ступені розвитку цього духу: орієнтальний, грецький, римський і сучасний йому германський, вірніше — пруський. Цей останній

⁶⁶ Й. Сталін: Твори, т. 10, с. 51.

⁶⁷ Otto Vossler: Der Nationalgedanke . . . , с. 98, 99.

⁶⁸ Там таки, с. 174.

знайшов, за його вченням, в пруській монархії своє найкраще втілення⁶⁹.

Етап посланництва пройшов кожний народ в час свого формування чи відродження. Так ідея демократії стала основою чеської національної ідеології від часу, коли Франц Палацький проголосив гуситизм як предвісника чеського посланництва в протилежність до февдального і абсолютистичного ладу Німеччини, з якою Чехія сусідувала, і Австро-Угорщини, в межах якої знаходилася. Служба ідеї демократії, яка якраз в половині 19 сторіччя була бойовою політичною силою, вважалася рівночасно службою національній справі. Іменем демократії, якої носіями чехи себе вважали, стали вони по боці західних альянтів в першій світовій війні. Кличі демократії стали частиною національної чеської ідеології, віра в яку не покинула чехів і в останній війні⁷⁰.

Мучеництво Польщі ніби задля свободи всіх народів (Польща, мов Христос, розп'ята задля їхньої свободи, Польща — Христос народів) стало після програного повстання в 1830 році базою польської національної свідомості, а вигадана культурна католицька місія на сході — виправданням експансивної політики в цей бік.

Боротьба з мохаммеданськими турками в обороні християнства лягла в основу почуття історичного завдання сербів, угорців, болгар. Боротьбу із степом вважають головним рушієм своєї історії українці. Ідеєю оборони православної віри сповнена боротьба козаків. В часи ж ідеологічних шукань основ української політичної свідомості (в 1840-их роках) постають «Книги битія українського народу» з ідеєю «угольного каменя», на якому має спочити федерація вільних народів.

Ця дрібка національної зарозумілості ніщо в порівнянні з справді «універсальною» московською ідеєю «третього Риму». При встановленні московського патріярха 1589 року в грамоті написано: «Тому, що старий Рим впав із-за ересі Аполлінарія, а другий Рим, Константиноград, знаходиться тепер у володінні безбожних турків, стала твоя велика держава, царю, третім Римом. Своєю побожністю перевищує вона всіх, і всі інші, християнські королівства увійдуть

⁶⁹ G. Del Vecchio: Lehrbuch der Rechtsphilosophie (1937), 138.

⁷⁰ Lemberg Eugen: Wege und Wandlungen . . ., с. 178, 177.

тепер у твоє царство. Ти єдиний християнський володар в усьому світі, ти пан всіх християн»⁷¹.

Це, може, найпростіша формула універсалізму, яку знала історія. Її на свій спосіб поставила на свою службу сьогоднішня «батьківщина пролетарів всього світу» Москва.

Але первісно, в своїй психологічній суті, ідея покликання не впливає з цинічних політичних розрахунків. Вона проявляється в умовах, коли даний народ, прагнучи в означеному етапі своєї історії до здійснення своїх змагань та вартостей, ставить ці змагання в площину бажаної і загальнообов'язкової ідеї. Внутрішня динаміка національних змагань в даних умовах переступає національні межі та вважається зразком побудови, як при цих нагодах кажуть і вірять, нового, кращого, зразкового для всіх народів ладу.

Всі народи стали націями, коли почули в собі силу реформування людство.

Явище історичного покликання, з яким виходили, як було з'ясовано, у свій час всі народи, замикає коло головних, позадержавних, отже внутрішніх чинників формування нації. Вони, попри державу та її складники, основне ядро кристалізації національної свідомості та джерело національної волі, цих двох рущійних елементів національного життя.

---

⁷¹ Hans Kohn: Die Idee des Nationalismus (1950), с. 451.

VI. ПСИХОЛОГІЧНА СУТЬ НАЦІЇ

1. Свідомість і воля. 2. Колективна свідомість і стихія.

1. Свідомість і воля. Свідомість і воля, і взагалі психологічні процеси стали головними критеріями оцінки явища нації щойно від часу поглиблення студій над цим явищем. Але увага до психологічних моментів в явищі нації така давня, як взагалі теорія нації. Так один із перших модерних теоретиків нації Паскваль Станислав Манчіні з'ясовує вже 1851 року у славному своєму викладі в туринському університеті «Про національність як основу права народів» всю вагу психології в існуванні нації.

Манчіні розрізняв об'єктивну сторону національності, яка є наслідком таких чинників: територія, походження, мова, звичаї, історія, закони, релігія, що разом визначають окрему природу даної нації. Але разом з тим, твердив Манчіні, національність, так визначувана — «мертва матерія без живого духу». Особливою умовою існування нації є національна свідомість. Як довго немає свідомости, існує тільки неживе тіло, нездібне стати національною особовістю.

Коли Манчіні, висловлюючи тодішні прагнення державно ще не об'єднаних італійців, дефініював і висував націю як підмет права та вказував на свідомість як вирішальний чинник існування нації, француз Ернест Ренан вказував дещо пізніше, теж керуючись політичними мотивами, на волю як на вирішальний момент в явищі нації. В розвідці на тему: «Що таке нація» Ренан ставить увесь натиск на волі як на вирішальному чинникові існування нації¹.

Часто цитуються його фрази про те, що «людина не є рабом своєї раси, ні своєї мови, ні релігії, ні течії рік, ні напрямку гірських хребтів. Велика спільнота людей, здорова

¹ Ernest Renan: Qu'est-ce qu'une nation (1888), Paris.

J. Fels: Begriff und Wesen der Nation (1927), Münster, c. 116.

Herz Friedrich: Wesen und Werden der Nation, Jahrbuch für Soziologie, 1. Ergänzungsband (1927), Leipzig, c. 56.

духом та гаряча серцем, творить моральну свідомість, яка називається нацією². А далі, нація це «спільне загальне почуття, це загальний плебісцит, продовжуваний з дня на день, що творить націю, цю велику спілку, яка опирається на свідомість понесених жертв і тих жертв, які її члени готові принести в майбутньому»³.

Коментатори теорії Ренана⁴, вказуючи на чисту суб'єктивність його підходу (ні раса, ні мова, ні релігія, ні територія, тільки свідомість і щоденний плебісцит), пояснюють її політичними умовами того часу. Після анексії Альзасу і Льотарінгії Бісмарком у 1870 році ці етнографічно безумовно німецькі країни могли бути зараховані за французькі тільки на підставі суб'єктивних моментів, тобто волі населення належати до Франції, не дивлячись на його німецьке походження.

Тому Ренан прикроював свою теорію так, щоб і ці, тоді для Франції втрачені, до того етнічно не французькі території, схопити своєю дефініцією.

Так брак державних обручів, які охоплювали б всю національну територію, диктував і італійцеві Манчіні і французові Ренанові суб'єктивний підхід до явища нації, бо він був для тодішніх відносин обох народів більше пригожий.

Однаке коли йдеться про Ренана, то, попри політичну доцільність, на його підхід мала вплив і національна французька традиція, що ще від часу теорії Руссо була суб'єктивістична. Суб'єктивною вона лишилася і в нашому сторіччі, і видатніші французькі автори, згадати б Ле Фюра і Жоаннета⁵, бачать суть нації далі у волі членів нації належати до неї⁶.

Крайньо суб'єктивна теорія нації, як її репрезентує Ренан, знайшла рішуче заперечення в багатьох авторів⁷. Ні

² Старосольський В.: Теорія нації (1922), Відень, с. 15.

³ С. Рудницький: До основ нашого націоналізму (1920), Відень, Воля, т. II., ч. 7/8, с. 296.

⁴ J. Fels: Begriff und Wesen der Nation (1927), с. 116.

Robert Michels: Patriotismus. Handwörterbuch der Soziologie (1931), Stuttgart, с. 439.

⁵ Le Fur L.: Races, Nationalités, Etats (1922), Paris.

René Johannet: Le Principe des Nationalités (1923), Paris.

⁶ Kruschewski Walter: Der französische Nationsbegriff, Nation und Staat III. (1929/1930), Wien.

⁷ J. Fels: Nation, Staatslexikon, Bd. III., Freiburg in Br. (1929), с. 1488.

Laun Rudolf: Der Wandel der Ideen Staat und Volk (1933), с. 416.

свідомість, ні воля не можуть бути суттю нації, бо свідомість і воля це функція підмета, що цим способом проявляється. Отже існування свідомості і волі означає, що поза ними існує підмет. Але підмет цей не визначається самими тільки актами свідомості і волі. Для їхнього постання необхідний ще апарат їх формування та умови, в яких вони організуються.

З другого боку, вольове самовизначення не може бути довільне. Воно може скеровуватися тільки в бік якоїсь існуючої нації та оформлюватися за посередництвом якихсь зовнішніх ознак, як мова, культура, релігія і т. д. Внутрішнє визначення на користь якоїсь нації має значення тоді, коли воно покривається з певними зовнішніми ознаками, які, крім цього і незалежно від цього, визначають національну приналежність людини. Національні прикмети (мову, виховання, традицію чи фізичну конституцію) не можна змінити простою декларациєю національної приналежності. У випадку денационалізації і асиміляції з чужою нацією прийняття нової мови, культури і т. п. триває звичайно довго, і рідко коли є повне. Щойно діти, виховані в новому оточенні, асимілюються остаточно.

Людина це частина нації, і всі прикмети середовища, в якому вона виросла, характеризують її без огляду на те, чи вона собі цього бажає, чи ні. Людина родиться членом нації, не вибирає собі її довільним актом волі. Тому національну окремішність можна визначити не тільки «щоденним плебісцитом», як казав Ренан, але й зовнішніми ознаками даної нації, що, як правило, визначають національну приналежність так, як визначається дуб чи сосна.

Етнографіні прийоми визначення нації багато певніші від плебісцитів: Тацит знав дуже добре, хто є германці, хоч вони цього не були зовсім свідомі, вони просто існували без зраціоналізованої свідомості своєї народности. Зате Тацит, як обсерватор, цілковито визначив їх, описуючи їх за зовнішніми ознаками.

Зрештою, національна свідомість і воля ні в якій нації не є однаково чіткі та інтенсивні. Свідомість і воля бувають теж розціплені. Бувають випадки подвійної чуттєвої

Bleyer Jakob: Nation, Volk, Nationalität, Nation und Staat, III. (1929/30), Wien, с. 288.

Ziegler Leopold: Volk, Staat und Persönlichkeit (1917), Berlin, с. 28 і наст.

приналежності. Багато німців, наприклад, почувають себе не тільки німцями, але рівночасно й прусаками, баварцями, а далі австрійцями, а не забуваймо, що поза межами Німеччини існують ще етнічно і культурно німецького кореня швайцарці. Цікавий випадок творять канадійці французького походження, що політично почувають себе канадійцями, культурно — французами, і рівночасно вони є членами британської спільноти народів.

Можна також погодитися, що взагалі зосереджена свідомість і воля не є прикметні нації, яка властиво більше подібна до стихії. На всякий випадок національна субстанція, тобто народ, може існувати і без свідомости соціальної окремішности як етнографічна маса, як сума людей з окремим фолкльором, побутом і т. д.

В нації знову свідомість може бути різного ступеня, воля навіть суперечна. У наслідку маємо внутрішні конфлікти, роздори, партійництво, громадянську війну. Національна свідомість кристалізується виразно сама собою тільки у часи зовнішньої небезпеки, масового патріотичного напруження і піднесення. Після цього національне життя має тенденцію повертати назад до стану стихії з прикметними їй збуреннями, пасивним буттям, безвільним триванням. Понад рівень стихії тримає націю її організованість, насамперед держава і поодинокі її апарати. Це вони, не нація, як цілість, репрезентують її як підмет, вони виявляють іменем нації її волю, організують та здійснюють її.

Яке велике значення державного апарату для підметности нації, показує випадок недержавних націй, державний апарат яких розбитий в наслідок революції чи програної війни. Національна воля в таких випадках не має однозначного вияву, буває суперечна, хитка, нескристалізована і незорганізована. Щойно національні організації, центральні комітети, тимчасові уряди, виступаючи як органи нації, надають їй певної підметности.

З цього погляду здається, що суті нації не можна вяснити просто, як явища свідомости і волі. Але, з другого боку, можна теж показати випадки, коли свідомість і воля стали вирішальними в національному визначенні.

З давніх народів збереглися однаково потомки єгиптян і жидів. Але даремно шукати в сьгоднішніх феллагів, що расово і територіяльно є нащадками будівничих віковічних

пірамід, свідомости свого походження. Для них історія і культура старого Єгипту мертва. Не їхні предки були її власниками, а тільки фараони і жреці. Тож пам'ятки минулого доводилося відкривати європейцям, бо потомки старовинних феллагів не вважають себе переємниками минулого Єгипту. Єгипетські автохтони не мають ні свідомости, ні волі бути носіями традиції старого Єгипту. Вони живуть стихією етнографічної маси.

Натомість жиди, позбавлені території, держави, мови, багатьох питоменностей окремої культури, зберегли разом з релігією історичну свідомість, що врятувала їх як окрему національну групу крізь розпорошення і бурі століть. Про історичність жидів нагадувала їм на кожному кроці їхня біблія, пригадати тільки вступ до десяти заповідей: «Я той, хто вивів вас із землі єгипетської, дому неволі . . .»

Вивчаючи релігійні книги, вони засвоювали рівночасно свідомість своєї історичности. Та ще волю здійснити пророцтва пророків, що в наслідок їхньої вірности Єгові прийде на цьому світі царство Боже, очевидно, перш за все для них, Божих обранців. Віра в здійснення цієї ідеї безсмертності, що мала б прийти попросту як одна стадія жидівської історії, як її вивершення, наставляла волю дочекатися цього часу і заслужити собі на нього. Жидівство перетривало стару добу і середньовіччя у наслідок змагання в майбутнє, в якому мідт минулого був одним полюсом, а очікування здійснення пророцтва — другим. Жиди саме тому були незнищимі, що суттєва база їхнього буття як народу великою мірою відірвалася від матеріяльних ознак, і жидівство стало більше внутрішнім пережиттям, ніж зовнішнім фактом. Жиди лишилися великою мірою собою завдяки не об'єктивним, які були визначно поменшені, а суб'єктивним чинникам — завдяки свідомості і волі⁸.

Вирішальне значення волі для формування нації можна обсервувати, як вже було сказано, на випадку «пруської нації». Після об'єднання Німеччини в 1870 році перестала, як відомо, існувати окрема пруська нація, хоч ніякі зовнішні ознаки прусаків не змінилися. Змінилася тільки пруська свідомість і воля, що з племінної переставилася на німецько-соборну свідомість і волю: прусаки перестали хотіти бути

⁸ Hans Kohn: Die Idee des Nationalismus (1950), с. 61.

окремою нацією і стали складовою частиною німецької нації.

Виходило б, що такі свідомість і воля вирішують справу постання нації. Таку думку можна підтвердити ще прикладом формування американської нації. Відомо, що американці походженням, расою, культурою, мовою, традицією не відрізнялися від свого англосакського кореня. Попри територію, що переділена океаном, відрізняла новий світ від англійського материка ще тільки окрема політична воля, воля жити самостійним життям, і вона перетяла існуючі вузли зв'язків.

Значить, воля і свідомість має все таки велике значення. У випадку індивідуальної декларації національної приналежності, очевидно, перш за все тоді, коли ця декларація згідна з об'єктивним станом і акт волі згідний з існуючими у даної людини характеристичними прикметами даної нації: людина говорить мовою даної нації, визнає відповідну віру, притримується звичаїв, обрядів і т. д. Інакше, тобто у випадку, коли декларація не згідна з етнографічною приналежністю людини, маємо справу або з непорозумінням, іноді умисне створюваним чужою владою, або з типовим випадком свідомої денационалізації, як це було і є, наприклад, з натуралізованими американцями.

В кожному одначе випадку, навіть у випадку т. зв. національно-несвідомої, але етнографічно ясно визначеної людини, свідомість і воля вивершує її приналежність: людина є тим, чим є і чим хоче бути.

Інший аспект дає збірна національна свідомість і воля. Тут треба розрізнити стихійну волю і свідомо організовану волю. Стихійне існування характеризує народ, нації прикметна є організована воля. Народ стає нацією, поскільки він організований, поскільки посідає керівні органи, поскільки він є державним народом. Щойно тоді нація набирає прикмет міжнародноправного підмета, має змогу однозначно виявити свою волю.

Що так воно насправді є, показує випадок з італійцями. Як довго італійці не були об'єднані, тобто впродовж 19 сторіччя, італійська політична думка опиралася, починаючи від Манчіні, на ідею народности як на вирішальну правду політичного життя, як на силу, первіснішу від держави. З цієї теорії живилася італійська «ірредента», тобто змагання до

об'єднання всього італійського народу в одній державі. Після Версальського миру, що вщерть наситив територіальні амбіції італійців, ще й з лишком, зникло не тільки поняття ірредента, але політичну свідомість італійців наповнила, замість провідної до цього часу ідеї нації, ідея держави.

Крім здійснення дотеперішніх змагань до об'єднання італійців відіграло в цьому свою роль і існування національних меншин в новій великій італійській державі, словінців і німців, від яких легше було вимагати лояльності до італійської держави, ніж до італійської нації.

Далі, держава висунулася на перше місце ще й тому, що основу для державної соборності Італії остаточно створив не революційний підйом народу, не славна італійська ірредента, а дипломатичний розрахунок державного мужа, Кавура. Італійський народ отримав державне об'єднання остаточно, сказати б, як дарунок і з державою внутрішньо зв'язана була лише верхівка народу. Італія була зроблена, треба було ще зробити італійців, як казав сучасник Кавурового діла⁹.

Все це склалося на те, що в 20 сторіччі італійську політичну думку опанувало поняття держави як головної істини їхнього життя. Організована бо воля має перевагу над стихійною, хоч вона із стихійної впливає і на ній базується.

Не випадково французька теорія нації, попри всю суб'єктивність вихідних позицій, так дуже підкреслює значення держави. Психологічний підхід французів до явища держави, починаючи від «загальної волі» Руссо, радше доповнював факт практично вирішальної ролі держави в житті французької нації. Участь людини в творенні цієї «загальної волі», чи як це пізніше оформив Ренан, в «щоденному плебісциті», мала тільки зв'язати її з існуючою французькою національною державою, що була зовнішньою формою національної ідеї, та спонукати її бути активним співтворцем державного життя. Звідси поняття «нація» у французів стало синонімом поняття держави, і відповідно до цього національна приналежність означає у них державну приналежність.

Інша справа, що пов'язання індивідуальної волі із збірною не таке просте. В новітніх державах воля нації, вірніше апарат, який виявляє цю волю, формується формально

⁹ Hermann Raschhofer: Der politische Volksbegriff... (1936), с. 191, 193.

шляхом виборів, тобто механікою підрахунку виборчих листків. Але цим способом можна вирахувати тільки кількість волі, ніколи не її якість, завзяття і рішеність. Звідси виходить, що часом меншість в політичних розграх представляє фактично більшу силу: вона має здібність накинати свою волю ще позавиборчими і позаправними засобами, шляхом революції, коли не лише кількість, але і якість волі стає вирішальною.

Остаточно виявлення волі якоїсь нації це справа її політичної культури, і тут вирішальну роль грає творення громадської думки, яка властиво є тим «духом народу», що визначає особовість народу і робить його політичним підметом.

2. Колективна свідомість і стихія. Із соціально-психологічного боку ближче вияснює явище нації поняття колективної свідомости.

Центральний пункт колективної свідомости творить поняття «ми». Самосвідомість, що в індивідуальній психології має свій центр в явищі «я», в соціальній психології має свій відповідник в понятті «ми». Поняття «ми» уводить людину в соціальне життя. В ньому поширюється особовість одиниці, збагачується її зміст і людина стає учасником чогось великого і непромінального. Утотожнюючи себе із стихією, що, сягаючи на сторіччя в минуле, спрямована в майбутнє, проминаюча одиниця набирає почуття приналежності до чогось вічного. Свідомість безконечного ланцюга поколінь, одним звеном яких є одиниця, родить почуття невмирущости і дає найбільший тріумф людині: перемогу над смертю.

Змаганням із смертю переповнене бо все життя, і воно спонукає людей однаково заповняти фабрики і святині. З цієї боротьби народилися всі філософії, релігії, вона спонукала будувати піраміди, святині. Людина прагне передусім утривалити своє існування на цім і на тім світі, і всі засоби, здібні задовольнити це основне прагнення, унапрямяють життя і поведінку одиниць.

Отже поширення самосвідомости людини в широчінь (в простір, який заселює нація, в простір батьківщини) і в час (в історію), що zarazом є процесом поглиблення її особовости, витворює стан соціальної свідомости і кристалізує психологічну категорію «ми». Цим способом усі громадські добра, урядження і всі прояви життя стають в певній мірі

частиною приватного життя. Звідси поняття: наша мова, наша церква, наші закони, наше господарство, наші поети, наша держава, наш уряд і т. д. Людина, що почуває себе учасником життя, яке називає «нашим» і яке є рівночасно її особистим, виконує рблю його живої цеглини в такій мірі, в якій вона цього прагне і на це спроможна.

Ріст людини відбувається рівнобіжно з вростанням в найближче оточення. Вже в ранній молодості людина вважає себе нерозривною частиною родини, рідної хати, рідного гнізда, переживання яких не покидають її аж до смерті. Від свого середовища одиниця перебирає мову, а разом з тим поняття, уподобання, звичаї та всі скарби й багатства, на збирани і передані поколінням. В цій атмосфері одиниця росте і розвивається, засвоюючи собі чимраз більше коло речей, понять, ідей, які існують в суспільстві. Саме цим способом людина поширює свою особовість. Вона розвивається в міру того, як чимраз більше зовнішніх речей і думок стає їй зрозумілими, близькими і рідними. Так отже ріст дозрівання і формування особовости веде неухильно до вростання в середовище, в атмосфері якого одиниця розвивалася і від якого черпала матеріяльні і духові підстави свого особистого життя, з мовою як ключем пізнання і думання включно¹⁰.

Як бачимо, людина стає членом суспільства не як готовий твір, і кожний суспільний контакт, кожне переживання до певної міри змінює людину. З цього погляду одиниця як індивідуальність це тільки можливість, яка в суспільстві актуалізується, оформляється і здійснюється.

В цьому розумінні усупільнення одиниці стає обов'язком, бо тільки найсильніше і найширшими вузлами зв'язана із суспільством людина досягає максимуму самоздійснення і самовияву, лише так вона живе найповнішим життям і тільки так вона стає повною особовістю. Так отже дбайливість супроти себе стає обов'язком у відношенні до загалу і навпаки.

Проте соціяльна свідомість нації не є її причиною. Самосвідомість сама є твором єдності, не її автором. Єдність виводиться із стихії та плекається вихованням. Успадковане, передане, заціплене і засвоєне керує поведінкою людей

¹⁰ Filippo Carli: Die Kollektivvorstellungen, Jahrbuch für Soziologie (1927), III. Bd., с. 60.

найчастіше без участі свідомости, яка щойно згодом, і то частинно, раціоналізує та вияснює існуючі форми співжиття. Нація постала раніше від теорії нації¹¹.

Її народила, коли сягати до основних коренів, як згадано, стихія, з якої постали всі спільноти: рід, плем'я, народ, нація, а також такі похідні явища, як вартість, традиція, звичай, мода і т. п. В обох випадках сугестія маси надає тон індивідуальній поведінці, напрям, приклад і гарантію, що доля одиниці невідривна від долі загалу.

Масові переживання в щоденному житті часті явища. Типом психологічної маси є натовп з обома крайніми типами: публікою і збіговищем, що в атмосфері взаємної сугестії здібна ступенювати свої внутрішні переживання многократно. Наскільки масові переживання найпервісніші форми співжиття, показує знову явище паніки, серед якої страх нівелює свідомість до найнижчого гону: втримати своє життя¹².

З масових сугестій черпає свої сили соціальне життя. Насправді воно повнотою на них побудоване, коли мова йде про найпервісніші його підстави. Особливу роль грають масові зрушення в добу переломів, суспільних змін, потрясень, революцій. Тоді населення організує свою волю і настрої на вічах, зборах, походах, де люди взаємно, головно чуттєво, «заражуються» певним наставленням, переконанням, бажанням.

Цього не поменшує факт, що в сьогоднішні часи стихійний вибух «народного обурення» чи маніфестація «народної волі» часто свідомо організується, і маси стали радше інструментом свідомої політики, а стихійні зрушення і підйоми виявами організованої волі.

Психологічна маса відзначається особливими прикметами. Передусім всі учасники цієї стихії, в наслідок самого факту приналежності до неї, почувають, думають і діють інакше, ніж вони це робили б індивідуально. Причиною цього є факт, що свідоме і кероване психологічне життя творить лише частину всього психологічного життя. Більша його частина належить до підсвідомої сфери. З цієї причи-

¹¹ Müller-Freinenfels Richard: Allgemeine Sozial- und Kulturpsychologie (1930), Leipzig, с. 106.

¹² Hollpach Willy: Sozialpsychologie (1946), Stuttgart, с. 140—148.

ни більшість людських вчинків впливає з іраціональних мотивів.

В масі людина почуває себе безпечніше, в збірній дії набирає почуття сили та самовпевнености і в гоні анонімної стихії звільняється від почуття особистої відповідальности. Маса діє на одиницю, мов гіпноза, особовість завмирає, індивідуальна воля зливається із загальною, а всі думки і почування спрямовуються в одному, спільному для всіх напрямі.

Родом психологічної маси є, не зважаючи на всю різницю між типовою масою і нею, нація. Від типової маси різниться вона тим, що масова психологічна постава членів нації тривка, в протилежність, наприклад, до натовпу, який є хвилевим. Далі, масове психічне об'єднання в нації відбувається на базі традиційних вартостей, і психологічні стани, які ці вартості викликають, пляномірно і організовано виховуються всіми шарами соціальних зустрічей. Отже тривке виховання в культурі традиційних національних вартостей — це підстава національного буття.

Воно має проте спільну підставу із всіма масовими психологічними процесами: учасники їхні, байдуже чи це нація, чи звичайний натовп, однаково не живуть самотійним психічним життям. Вони однаково засугеровані, у випадку нації вихованням і сталим переживанням виховних вартостей, у випадку натовпу — настроєм, яким всі «заразилися».

Так опанована панікою людина вірить, що разом з усіма їй загрожує небезпека, та, її реально переживаючи, відповідно до того поводить, так довго, поки не вийде із цієї сугестії. В нації масові психологічні процеси стало відтворюються культуром однакових, спільних вартостей, переданих традицією. Тоді як звичайна психологічна маса нестійка, часто випадкова і нетривка, психологічне життя народу керує завжди в одному напрямі незрима сила традиції. Вона дає віру в успадковані урядження, закони, звичаї та відданість вартостям культури. Традиційні формули живуть як очевидні, бездискусійні правди, хоч їхня життєва підстава давно неактуальна. Так у нас слово «езуїт» дотепер висловлює щось на зразок «підступний душехватор», хоч езуїти віддавна перестали бути для нас небезпечними. В традиційних формулах захована пам'ять поколінь.

Невидима сугестія предків, їхній досвід і мудрість із-за світів править поведінкою сучасників, і коли всякі інші масові переживання змінюються залежно від предмета (театр, катастрофа, похід), нація йде в своїх переживаннях за живими дороговказами історії. Традиція сплітає одиницю за посередництвом нації з історичністю, з частинкою вічності¹³.

Нація, немов ріка, пливе до своєї невідомої мети, все та сама, хоч все нові й нові води проходять у вічність через її річище. Вона подібна й до лісу, в якому падають старі і вирощуються з їхнього коріння нові дерева. Він все той самий, але й інший: все нові й нові генерації входять в життя, а старі відходять. Змінюються елементи, лишається вічне явище ріки і лісу.

Носіями цієї вічності є власне ці змінні елементи. Так нація є об'єднанням живих людей, без яких її не можна уявити. Не дивлячись на всю суцільність масових соціологічних процесів, соціально-психічна енергія, що їх викликає, — це не якась понадлюдська субстанція, це не збірна душа чи, як казала романтична школа, «дух народу». На ділі в явищі нації йдеться про стани, які встановлюються поміж одиницями і у них самих. Всі бо масові переживання постають в психіці одиниць, і тільки зосередження цих переживань робить враження, що існує субстанціонально «дух народу». Насправді нація існує не як готовий факт, як річ, а як соціальна енергія людей, якими керує та сама ідея співжиття і які, плекаючи ті самі вартості, почувають себе і діють як єдність. Нація це безперерйна актуалізація, репродукція, доконування і продовження традицією освяченого стилю життя.

З цього погляду нація подібна до мови і релігії, які теж є соціальними явищами, і порівняння з ними унаочнює основну таємницю її структури, зокрема залежність її об'єктивної сторони від суб'єктивної. Психологічне походження мови понад всяким сумнівом, але хоч мова найбільше з-поміж усіх соціальних явищ є насамперед функцією, проте вона не може обійтися без об'єктивізації, саме за допомогою звуків і письмових знаків. Так і релігія є функцією, не субстанцією. Вона живе в людському відношенні до Бога і до

¹³ Kurt Stavenhagen: Kritische Gänge in die Volkstheorie (1936), Riga, с. 22, 26 і наст.

ближніх. Проте і релігія об'єктивізується в символах, святинях та утривалюється в організаційних формах церкви¹⁴.

Це саме відноситься до нації. Хоч нація здається об'єктивною, від індивідуальних переживань незалежною інституцією, в дійсності за своєю внутрішньою структурою і вона є функцією, переживанням. Вона живе, постає і розвивається серед людей і разом з людьми відроджується все наново в кожному поколінні. Вся культура і традиція, увесь досвід і надбання минулого втримуються в наслідок все наново здійснюваного переживання, перейняття, підтвердження кожним новим поколінням. Тільки цією дорогою втримується тяглість нації крізь сторіччя і тільки абстрагуючись від вкладу окремих людей, що перед величчю нації зовсім непомітні, вона може здаватися об'єктивною, від одиниць незалежною якістю.

---

¹⁴ Georg Jellinek: Allgemeine Staatslehre (1914), Berlin, с. 174 і наст.

VII. НАЦІЯ ЯК СПІЛЬНОТА

Глибоке пов'язання людей поміж собою, що сягає кризь час і простір, творить явище спільноти, аналіза якої виявляє суть нації із соціологічного боку.

Людина належить рівночасно до кількох кіл соціяльних з'єднань, з якими почуває себе солідарною: до родини, нації, церкви, стану, звання і т. д. Між цими з'єднаннями не завжди була гармонія, і були випадки, коли людина попадала у внутрішні конфлікти (Хвильового «Мати»), зрікалася приналежності до однієї групи та поборювала її для тріумфу іншої. В історії бувало, що релігійна чи станова приналежність була сильнішою від етнічної, і суперечності між різними лініями соціяльних зв'язків творили глибокі конфлікти, що розбивали народи на різні ворожі (релігійні, станові, партійні і т. д.) групи. І сьогодні брак гармонії між поодинокими формами соціяльних зв'язків творить роздори, які в залежності від переростів свідомости приналежності до одного чи іншого об'єднання набирають характеру релігійного, партійного чи територіяльного забарвлення.

Людина може бути насамперед українцем, опісля православним, далі волиняком і врешті гетьманцем. Але порядок може бути протилежний. Людина може почувати себе перш за все соціялістом, і це почуття може брати верх над всіма іншими вузлами, більше того, воно може їх нівечити.

На цьому прикладі бачимо, що однорідне впорядкування ієрархії організуючих ідей має засадниче значення для соціяльного ладу. Чим більше однорідних, в одному напрямі діючих чинників соціяльного об'єднання, тим тривкіша доля спільноти.

Сьогоднішня доба стоїть під знаком панування найбільш універсальної ідеї солідарности, під пануванням ідеї нації. Вона має тенденцію підпорядкувати собі всі інші соціяльні об'єднання і довести їх (церкви, провінції) до взаємної толеранції і співпраці в рамках національної солідарности.

В цьому змаганні національна ідея заступила в Європі ідею універсальної релігійної солідарности, коли релігійним

рухам не вдалося перетопити народів в одну цілість. Ще тепер тоталітарні тенденції релігії і націоналізму суперечать одна одній, і хоча поодинокі церкви стали національними або обмежили свою діяльність до чисто релігійних питань та в наслідок цього вже конфлікти з націями не такі гострі, все ж таки вони час до часу поновлюються. Поміж національними і релігійними рухами потенціально завжди існує можливість сутички, поскільки і наскільки одні й інші рухи хочуть бути тотальними і виключними.

Колись релігії прагнули до того, щоб зорганізувати царство Боже на землі. В наш час цю ідею бажали здійснити на свій спосіб деякі нації. Деякі з них пробували поставити собі на службу якийсь обов'язковий тотальний світогляд, який, як віра мас, мав забезпечити державі виключне і тотальне панування над душами. В цьому намаганні пробували деякі нації перетворитися в монолітні, віруючі, тотальні і виключні групи (комунізм, національний соціалізм).

Такі тенденції виходять з відносин, які були за середньовіччя з тією різницею, що джерелом універсалізму пробує бути якийсь місцевий націоналізм. За середньовіччя тим часом існували окремі етнічні групи, різні стани, міста, держави і т. д., але понад ними підносились універсальна спільнота християнського світу¹. Такий стан утримується ще дотепер на сході, де, наприклад, буддизм чи іслам визначають кордони культури і національності.

На просторі європейської культури секуляризація, демократизація і раціоналізм звільнили життя з-під тотального впливу релігійних авторитетів. Тенденція дошукуватися все наново істини, обґрунтовувати проголошені правди, свобода поглядів і совісти, експеримент і свобода дослідів промостили шлях до вільних суспільних процесів, серед яких із давніх завдатків шляхом історичних змін постали світські соціальні групи.

З-посеред них нація грає найважливішу роль, маючи найширший і найглибший засяг впливу. Одначе і в системі інших групових пов'язань доводиться їй все наново зводити бій за свою першість. Проте вона найбільш тотальна з-поміж усіх і найсильніше позначається в житті.

Часом виявляється вона зовсім несподівано. Нескрystalізована, приспана, недорозвинена і т. п. національність це не

¹ Kurt Stavenhagen: Das Wesen der Nation (1934), Berlin, с. 69.

доказ, що її нема. Вона актуалізується в хвилини потрясення, нещастя, війни, серед граничних ситуацій, переломів, коли почуття національної приналежності спалахує неочікуваним підйомом. В спогадах діячів років революції (1917—1920) не раз читаємо, як несподівано, неорганізовано «вибухали» серед маніфестацій прояви національної свідомости, що заскакували спостерігачів.

З'ясовані масові підйоми можливі тому, що національна солідарність базується на понадіндивідуальній, збірній і спільній традиції, на об'єктивній сфері спільних вартостей та на почуваннях, які вони викликають. Солідарність ця не має, коли брати до уваги її масові вияви, персонального характеру і проявляється поміж особами, які в житті ніколи особисто не зустрічалися. Тому буває, що людина почуває себе більше зв'язаною з якоюсь історичною постаттю, ніж з найближчим сусідом.

В цьому організуючому впливі проявляється значення об'єктивних ознак нації. Попри те, що вони якоюсь мірою служать зовнішніми ознаками окремішности, вони грають ще ролю, як база національної свідомости.

Так мова стає націотворчим чинником не в наслідок наукового доказу, що вона самостійна, а тому, що традиція, збережена в мові, покривається із традицією усієї спільноти. Якась мова стає літературною мовою тому, що вона стала висловом самобутности якоїсь спільноти, яка створилася, крім цього ще, на базі історичній, культурній, політичній, економічній.

Отже суттю всіх зовнішніх виявів солідарности є репрезентативний характер цих зовнішніх виявів у відношенні до внутрішньої будови соціально-психічної енергії, яка завжди криється за поодинокими проявами життя. Не є репрезентативною для жидівської національної психології мова, якою користуються жиди в діяспорі. Відносно часті зміни цієї мови і певна недбайливість в користуванні позиченими чужими мовами показує, що уживані ними мови це тільки засіб порозуміння, і вони не мають природного кореня в їхньому психічному житті.

Національна бо мова є нею не тому, що вона визнана гарною, чи багатою, чи виробленою, а тому, що вона дає своїм членам найкраще дібрані, традиційні формули психологічного життя і всій нації служить як зрозуміла, рідна форма духового контакту.

Так само, як мова, вся культура репрезентує всю систему національних вартостей. Твір культури тільки тоді і тільки тому знаходить визнання, що він знаходить своє місце в обов'язковій ієрархії вартостей. При цьому важливе не так те, щоб культура була насправді цілком окрема, як те, щоб вона була трактована нацією як її символ. Так поляки впродовж сторіч утотожнювали себе з католицизмом, хоч об'єктивно католицизм зовсім не польське явище.

Отже нація, клясифікована як окрема спільнота на підставі культури, є окремою насправді на підставі традиційного почуття солідарности, і культура настільки творить це почуття, наскільки вона його організує і висловлює².

Те саме стосується до держави. Як чисто зовнішня, організуюча сила держава не творить сама собою нації, а тільки умови для її кристалізації і розвитку нації. За середньовіччя, коли на заході взаємини між людьми існували рівночасно в кількох незалежних або слабо пов'язаних між собою площинах і людина була одночасно членом стану, міста, країни, церкви, а поруч з цим і якоїсь держави, державна приналежність не визначала визначо національної приналежності. Тому за середньовіччя держава не створила нації.

В нашу добу держава найбільш повно організує співжиття, і всі інші його форми або підпорядковані їй, або стали льояльними до неї. Як найбільш тотальна організація держава є найбільш яскравим зовнішнім показником національності, коли тільки вона опирається на добровільну підтримку населення³.

Одначе остаточно не держава, не культура чи будь-які прикмети нації, а тільки спільні ідеї та вартості це найбільш суб'єктивний і об'єктивний чинник формування нації. Так історично доведено, що народ стає нацією тоді, коли починає трактувати свої традиційні форми існування як універсальні форми людського буття⁴, а історичні твори політизувати.

Політизація внутрішньо-культурних станів довела до масових історичних процесів за останні два сторіччя, коли із народних спільнот, побудованих на стихії, почали виростати національні політичні з'єднання. Політизація тра-

² Kurt Stavenhagen: Das Wesen der Nation (1934), Berlin, с. 90 і наст.

³ Там таки, с. 104.

⁴ Homeffer Reinhold: Die Entstehung des Staates (1933), Tübingen, с. 13.

дійсних етнічних груп це грандіозний рух культурно-психологічних спільнот стати політичними організаціями. Спільне прямування, спільна доля і недоля вивершили перехід спільнот головно: культурно-психологічного порядку в організації політичного характеру⁵.

Рівнобіжно до цього йшов протилежний процес, процес, в якому чисто прагматична спільнота перетворилася в психологічну. Як однакові погляди формують однакову оцінку становища, так само однакове становище доводить людей до спільних поглядів. Буває, що спершу однакова життєва доля, а не конче спільні вартості, стає вирішальним кристалізаційним чинником, тільки спільнота долі не може постати на тлі суперечних вартостей. Так англійські колонії в Америці належали до того самого кола культури, що й їхній материк, і тільки спільні, проти своєї давньої батьківщини спрямовані політичні змагання створили з них окрему прагматичну спільноту, яка щойно з часом перетворилася на окрему націю. Це саме якоюсь мірою стосується до Швейцарії⁶.

Як первісно емпірична спільнота в наслідок «одуховлення» своїх основ стала психологічним типом людей, показує історія англійського джентлмена, що із сталого способу дворянського буття перетворився на характеристичний національний тип. Колись становий традиційний кодекс поведінки став згодом зразком життєвої постави для кожного, хто прагне до висот. Тенденцію абстрагувати вартості від ситуації ілюструє й уживання слова: «лицарський», «панський» не в становому, а лише в загальному розумінні. Відповідно цій тенденції в Англії витворився за сторіччя звичай підносити вартості в становище ситуації, і тому там визначних і заслужених громадсько-політичних діячів відзначають шляхетськими званнями⁷.

Аналогічно до цього нація існує і все наново обновлюється безупинним коловоротом ситуацій, які родять вартості, і вартостей, що стимулюють ситуації. Ідея, що стала буттям, і буття, що народило ідею, це два основні полюси явища нації.

⁵ В. Старосольський: Держава і політичне право (1924), Подебради, с. 341.

⁶ В. Липинський: Листи до братів хліборобів (1946), Мюнхен, ч. III, с. 23.

⁷ В. Старосольський: Теорія нації (1922), Відень, с. 32, 33.

Маючи найбільшу інтенсивність впливу на людське життя, нація стоїть на вершку піраміди всіх соціальних з'єднань, які в наш час в основі їй підпорядковані. Своєю тотальною інтенсивністю впливу нація підпорядковує собі не тільки всякого роду спілки, але й інші спільноти, як родину чи церкву⁸.

Коли людина належить до спільноти усім своїм еством і всіма сторонами свого життя, то це в нації здійснюється з найбільшою послідовністю. Людина належить до нації стихійно, усім своїм еством і у всіх напрямках життя та на все життя⁹.

За цю тотальну і тривку приналежність одиниці до нації з нею конкурують ще тільки родина і церква, які теж як спільноти сягають за володіння людиною і здійснюють його часом в згоді з національними інтересами, часом в конфлікті з ними, і тоді маємо розбиття і боротьбу.

В наш час перевага національного позначається в співпраці з родиною, а часто і з церквою і в доброзичливому розмежуванні сфери впливу між ними¹⁰.

Коли така перевага національної ідеї над іншими спільнотами, то тимбільше вона охоплює своїм впливом і існуючі в її лоні спілки, які спираються вже тільки на раціоналістичні, а не стихійні елементи, охоплюють людей тільки з уваги на мету, як правило, на спільний інтерес, задля якого існують, до того більше зовнішньо і механічно і передусім не на все життя і людина може без затрати своєї особовости вийти із спілки і приступити до любої іншої чи належати рівночасно до кількох різних спілок¹¹.

Нація, родина чи церква для людини тільки одна, і, як правило, вона стає членом її вже самим фактом народження та лишається ним аж до гробової дошки.

Прикмети спільноти надають нації окремого, теперішньому культурному розвитку відповідного характеру. Інтенсивний вплив на маси, що почався колись будовою доріг, загальним шкільництвом, обов'язковою військовою

⁸ Geiger Theodor: Die Masse und ihre Aktion (1926), Berlin, c. 11.

⁹ Kurt Stavenhagen: Das Wesen der Nation (1934), Berlin, c. 31.

¹⁰ Ferdinand Tönnies: Gemeinschaft und Gesellschaft, Handwörterbuch der Soziologie (1931), Stuttgart, c. 180—191.

¹¹ W. Sombart: Grundformen des menschlichen Zusammenlebens, Handwörterbuch der Soziologie (1931), c. 227.

службою, в наш час, час радіо, телевізії, літака і атомової енергії, ще більше поглибився.

Так вивершується процес усуцільнення населення, що йшов у доземному напрямі, згори вниз. Суперництво, що йшло спершу в горішніх верствах поміж дворянством і династією, які тільки себе вважали нацією, втягнуло в суспільно-політичні справи міщанство. Володарі часто спиралися в боротьбі з дворянством на міста, які з ростом матеріяльного багатства і духового дозрівання починають самі сягати по впливи і владу. Кличами свободи, рівности і братерства третій стан переборює станове розщиплення суспільства і творить підстави для модерної нації. Але щойно найновіші часи, коли в політичне життя вступило робітництво і селянство, поставили маси в ролю вирішального чинника, і щойно тепер відбувається процес повної, в тому теж і господарської, демократизації суспільства. Це й є процес росту націй, що новітній добі надає провідного тону.

VIII. ЧИ НАЦІЯ ПЕРЕЖИТОК?

Хоч на національній базі побудовані всі держави, і всякі міжнародні організації це насправді об'єднання націй («Ліга Націй» між обома світовими війнами та «Об'єднані Нації» після другої світової війни), проте в світі існують тенденції, коли вже не цілком заперечувати національний принцип взагалі, то бодай обмежити його чинність тільки до певного, означеного часу історії. Хоч ці намагання походять не від наукового світу, а тільки з певних політичних кіл, вони мають не абияке значення в практичному житті тепер і в майбутньому. Зрештою, ці кола посиляються на певні теорії, і ці теорії слід з'ясувати в пляні науки про націю.

Найбільш основно і з найбільшим практичним наслідком обмежують, а посередньо й заперечують, явище нації теорії Леніна і Сталіна. Відповідно до них нація це побічне і супровідне явище капіталізму, і із зміною суспільного ладу вона мала б перестати існувати.

Перемога капіталізму над февдалізмом була зв'язана з національними рухами. Економічна основа цих рухів в тому, — писав Ленін 1914 року, — що буржуазія потребувала внутрішнього ринку для перемоги товарового господарства. Вона будувала цей ринок по лінії природних зв'язків, тобто по лінії мов. Бо мова являє собою засіб єднання і порозуміння, що для вільного обміну товарів має першорядне значення. З цієї причини для всієї Західньої Європи і всього цивілізованого світу капіталістичної доби типове є національне господарство¹.

Епоха буржуазно-демократичного суспільства з її національними рухами зрушує маси, втягає їх в політику шляхом друку і масових організацій. В цю епоху населення бореться за політичну свободу взагалі і за права нації зокрема. В дальшому, в епоху дозрілих капіталістичних господарств, на перший плян виходить антагонізм поміж пролетаріатом і буржуазією².

¹ В. И. Ленин: О праве наций на самоопределение (1946), с. 4, 5.

² Там таки, с. 9.

В Західній Європі, — писав далі Ленін, — епоха буржуазно-демократичних революцій тривала приблизно від 1789 до 1871 року. Це була епоха національних рухів і постанов національних держав. В Східній Європі і Азії епоха буржуазно-демократичних революцій почалась щойно в 1905 році. Від цього часу помічається в цих просторах змагання до національної самостійності і державності³.

З цієї причини російські марксисты стоять за право націй на самовизначення. Це домагання відповідає історичній добі, в якій опинилася Росія. Однак принципово марксисты стоять за утримання і творення в першій мірі пролетарського фронту проти буржуазії, відповідно до ухвали лондонського міжнародного конгресу від 1896 року, яка звучить: Конгрес оголошує, що він стоїть за повне право самовизначення націй і висловлює своє співчуття робітникам кожної країни, що страждає в теперішній час під ярмом воєнного, національного або іншого абсолютизму; конгрес закликає робітників всіх цих країн вступати в ряди клясово-свідомих робітників всього світу, щоб разом із ними боротися за повалення міжнародного капіталізму і за здійснення мети міжнародної соціал-демократії.

Резолюція ця, — кінчає Ленін, — зокрема правильна для країн Східньої Європи і Азії на початку 20 сторіччя⁴.

Подібні думки висловив і Сталін в своїй розвідці про «Марксизм і національне питання» (1913 р.). Нація, — писав він, — не є просто історичною категорією, а історичною категорією певної означеної епохи, саме епохи наростаючого капіталізму. Процес ліквідації феудалізму і розвитку капіталізму це рівночасно процес об'єднання людей в нації. На Заході формування націй означало творення відразу національних держав. На Сході постають зате держави багатонаціональні, особливо Австро-Угорська монархія та Росія. В Австрії виявилися найбільше політично розвиненими німці, в Угорщині — угорці, в Росії — росіяни. Цього роду твори змогли постати і встояти через те, що на цих просторах ще не був усунений феудалізм, що капіталізм був ще слабо розвинений і відсунені в тінь народи не могли економічно сконсолідуватися в нації»⁵.

³ В. И. Ленин: О праве наций на самоопределение (1946), с. 14.

⁴ Там таки, с. 41.

⁵ J. Stalin: Marxismus und nationale Frage (1946), Berlin, с. 16 і наст.

Щойно розвиток капіталізму зрушив пригнічені нації. Одначе національні рухи не могли організуватися в національні держави, бо зустрічали опір провідних верств панівних народів.

Розвинулася боротьба, — писав далі Сталін, — в якій по боці молодих націй головним елементом була національна буржуазія. Для цієї молоді буржуазії головним поштовхом була справа ринку. Цей ринок вона хотіла забезпечити для себе. «Ринок це перша школа, де буржуазія навчилася націоналізму», — дослівно каже Сталін⁶. — Одначе панівна буржуазія перемагає при допомозі поліційних метод. З господарської площини боротьба переходить в площину релігійну, культурну, мовну, шкільну. Буржуазія поневоленої нації звертається в цій боротьбі до народу по допомогу, і цим способом постає національний рух.

Сила цього руху залежить від участі широких верств населення, отже робітництва і селянства. Але те, чи робітництво йде під прапори міщанства, залежить від розвитку клясових суперечностей, клясової свідомости і організованости пролетаріату. Клясово свідомий пролетаріат має свій власний, випробуваний прапор і не має причини йти під прапором буржуазії.

В умовах росту капіталізму національна боротьба — це боротьба буржуазних кляс поміж собою. Часом буржуазії вдається потягнути пролетаріат в національний рух, і тоді національна боротьба набирає зовнішньо загально-національного вигляду. Проте вона по суті завжди є боротьбою міщанства і йде на користь буржуазії.

Це не значить, щоб пролетаріат не мав поборювати політику гноблення національностей. Національна дискримінація спиняє розвиток духових сил пролетаріату. Але національна боротьба відвертає увагу пролетаріату від соціальних питань, від клясової боротьби — в бік спільного з буржуазією національного фронту. Це творить враження, що існує гармонія інтересів, і утруднює творення спільного фронту робітників всіх національностей.

Робітники зацікавлені в тому, повчав Сталін, щоб об'єднати своїх клясових товаришів в однорідну інтернаціональну армію і звільнитися від гноблення буржуазії. Щоб розвивати духові сили своїх товаришів, якої національности

⁶ J. Stalin: *Marxismus und nationale Frage* (1946), Berlin, с. 17.

вони не були б, робітники борються з політикою всякого політичного гніту і проклямають право націй на самовизначення.

Однак це не означає, що соціал-демократія буде підтримувати всяке домагання якоїсь нації. Обов'язки соціал-демократії відносяться до пролетаріату, інтереси нації, яка складається з різних клас, не підходять в цілості під ці обов'язки. Стаючи на захист права націй на самовизначення, соціал-демократія має за мету ослабити і зліквідувати міжнародну боротьбу. Тим відрізняється політика пролетаріату від політики буржуазії, яка саме намагається поглибити і загострити національну боротьбу⁷.

На початках капіталізму можна ще говорити про те, що пролетаріат і буржуазія творять культурну спільноту. Однак із загостренням класової боротьби ця спільнота починає розпадатися. Вона завмирає з моменту, коли підприємець і робітник перестають себе розуміти, коли буржуазія хоче війни, тоді як пролетаріат оголошує війну війні. Як можна з суперечних елементів творити щось одностайне, що охоплює всі класи, національне об'єднання? З цього ясно, що національна автономія суперечить всьому ходові національної боротьби.

В добу загострення класової боротьби соціал-демократи не можуть організувати окремішності націй. Це значило б покидати класові позиції і вступати на шлях націоналізму. Тим часом розчленування людства на окремі національні спільноти перечить модерному розвитку. Національні перепони не закріплюються, лише руйнуються і падають⁸.

Останню думку, тобто думку про падіння національних перепон, які, мовляв, суперечать модерному розвитку, вивершив Сталін в лекціях, читаних в Свердловському університеті на початку квітня 1924 року. «При розв'язці національного питання, — замикає коло міркувань Сталін, — лєнінізм виходить з таких засад: він визнає право націй на відокремлення, на самостійне державне існування, бо без проведення цього гасла неможливо налагодити об'єднання і співпрацю націй в єдиному світовому господарстві, яке становить матеріальну базу перемоги соціалізму».

Звідси дві тенденції в національному питанні: тенденція до політичного визволення від імперіалістичних пут та

⁷ J. Stalin: *Marxismus und nationale Frage* (1946), Berlin, с. 22.

⁸ Там таки, с. 37.

до утворення самостійної національної держави... і тенденція до господарського зближення націй, яка виникла в зв'язку з утворенням світового ринку й світового господарства⁹.

Клич національної автономії, — пише Сталін в іншому місці, — суперечить загальному розвитку нації. Він намагається оформити націю, але чи можна її штучно створити, коли життя і господарські відносини розсівають цілі групи населення по різних просторах? Нема сумніву, що в початках капіталізму нації скристалізувалися. Але також є безсумнівним, що в дальшому розвитку капіталізму настає процес розсіювання націй, коли цілі групи мандрують за заробітком в простори чужих держав...¹⁰

Отже бачимо, що світовий ринок і світове господарство мали б промовляти за те, що нації, які постали ніби на початку капіталізму, стають тепер пережитком. Тому теорія ленінізму-сталінізму визнає право націй на самостійне життя тільки обмежено і тільки як допоміжну силу для революціонування світу.

Існує необхідність, — пише Сталін, — «рішучої і активної підтримки з боку пролетаріату національно-визвольного руху пригноблених і залежних народів»... Це не значить, звичайно, додає він, що пролетаріат повинен підтримувати всякий національний рух, скрізь і завжди, в усіх окремих випадках. Мова йде про підтримку таких національних рухів, які спрямовані на ослаблення, на повалення імперіялізму, а не на його зміцнення і збереження. Бувають випадки, коли національні рухи окремих пригноблених країн приходять до сутички з інтересами розвитку пролетарського руху. Само собою зрозуміло, що в таких випадках не може бути й мови про підтримку¹¹.

Питання про права націй не є ізольоване і самодостатнє питання, — повчає Сталін, — а частина загального питання про пролетарську революцію, що підпорядкована цілому і вимагає свого розгляду з погляду цілого. Маркс в 40-вих роках минулого сторіччя стояв за національний рух поляків і угорців, проти національного руху чехів і південних слов'ян. Чому? Тому, що чехи і південні слов'яни були тоді ре-

⁹ Й. Сталін: Про основи ленінізму (1946), Київ, с. 53.

¹⁰ J. Stalin: *Marxismus und nationale Frage* (1946), Berlin, с. 35.

¹¹ Й. Сталін: Про основи ленінізму (1946), Київ, с. 50 і наст.

акційними народами', 'російськими форпостами' в Європі, форпостами абсолютизму, тоді як поляки і угорці були 'революційними народами', які боролися проти абсолютизму. Тому що підтримка національного руху чехів і південних слов'ян означала тоді посередньо підтримку царизму, найнебезпечнішого ворога революційного руху в Європі.

В умовах імперіалістичного гніту, — каже далі Сталін, — національний рух має революційний характер навіть без наявності в ньому пролетарських елементів, без наявності революційної або республіканської програми руху, без наявності демократичної основи руху. Боротьба афганського еміра за незалежність Афганістану є об'єктивно революційна боротьба, не зважаючи на монархічні погляди еміра і його сподвижників, бо вона ослаблює, розкладає, підточує імперіалізм, тим часом як боротьба таких одчайдушних демократів і соціалістів, революціонерів і республіканців, як скажемо, Керенський, Церетеллі і т. д. була боротьбою реакційною¹².

Значить, революційною і об'єктивно поступовою є національна боротьба, коли вона звертається проти чужої, неросійської імперії. Вона корисна, навіть коли носить виразно «буржуазний» характер. Щоб не було ніяких сумнівів, Сталін додає ще наступні міркування: боротьба єгипетських купців і буржуазних інтелігентів за незалежність Єгипту є, з тих же причин, боротьбою об'єктивно революційною, не зважаючи на буржуазне походження і буржуазне звання лідерів єгипетського національного руху, не зважаючи на те, що вони проти соціалізму, тим часом як боротьба англійського робітничого уряду за збереження залежного становища Єгипту є, з тих же причин, боротьбою реакційною, не зважаючи на пролетарське походження і на пролетарське звання членів цього уряду, не зважаючи на те, що вони за соціалізм¹³.

На цьому замикається коло большевицької теорії нації. Вона починається ніби від підтвердження націоналізму як закономірного явища модерних часів, переходить до обмеження епохи націоналізму до часів капіталізму, нібито побічним наслідком якого він є, і кінчається виразною постановою національних рухів на службу російському комунізму.

¹² Й. Сталін: Про основи лєнінізму (1946), Київ, с. 51.

¹³ Там таки, с. 51.

Отже насправді большевицький підхід спрямований проти явища нації як такої, поскільки, очевидно, це стосується до неросійської нації. «Увесь світ визнає тепер, що центр революційного руху перенісся із Західної Європи в Росію, — писав Сталін 1930 року. — Революційні робітники всіх країн однодушно аплюдують советській робітничій клясі, і головно російській робітничій клясі, авангардові советських робітників, як своєму визнаному вождеві, який здійснює найбільш революційну і найактивнішу політику, яку будь-коли думали здійснювати пролетарі інших країн. Керівники революційних робітників всіх країн з жадобою вивчають повчальну історію робітничої кляси Росії, її минуле, минуле Росії. . . . Все це наповнює серця російських робітників почуттям революційної національної гордості, здібної двигати гори, здібної творити чуда»¹⁴.

Як бачимо, до російської нації зовсім не стосується большевицька теорія про капіталістичність її походження. Вона має бути вічною батьківщиною пролетарів всього світу.

*
* * *

Як воно не дивно, дослівно майже по цій самій марксистсько-російській лінії розвинулося, правда, з інших мотивів, негативне ставлення до ідеї нації в США. Теорію світової комуністичної революції, з якої виходять усі міркування большевизму, заступила в США оформлена після другої світової війни теорія світового уряду.

Поскілки в одному і другому випадку йдеться кінець-кінцем про творення світової організації, обом підходам стоїть на перешкодї явище нації, і обидві теорії, большевицька і суперкапіталістична, ставляться до неї неприхильно.

Теорія світового уряду, популярна в Америці безпосередньо після другої світової війни, не знайшла якогось визначного і впливового теоретика. Її оформив мало відомий жидівський емігрант з Угорщини, і її значення, зрештою, як і теорії Леніна-Сталіна, не в науковій площині, а в площині практичної політики. Так само, як за теорією большевицьких ідеологів стояла сила партійного і державного большевицького апарату, за теорією світового уряду стояла сила впливових анонімових кіл в США. Ці кола не виступили безпосередньо з пропагандою ідеї світового уряду. Але книж-

¹⁴ Й. Сталін: Сочинения, Т. 13, с. 24, 25.

ка згаданого емігранта з Угорщини стала предметом, — за допомогою невидимих протекторів, — масових дискусій, доповідей, конференцій в США і була перекладена майже на всі мови світу.

Хоч у світлі світового напруження, яке принесла з собою холодна війна, теорія світового уряду відійшла на задній план, її дух діє потиху далі. В західному світі існує неухильне наставлення, систематично підсичуване, вважати ідею нації і національні держави перестарілим явищем. Дискусії про об'єднання Європи мали б бути передвісником нової епохи, епохи переборення національних окремішностей і національного егоїзму. Тьому питання визволення націй з-під чужого панування ніби зовсім несучасне, поскільки розвиток веде не до відокремлення, а до об'єднання.

Теоретичне обґрунтування такої настанови, пропаговане в США, наступне: зовсім незалежно від організації національних держав і політичної концепції демократії у 18 сторіччі майже рівночасно появилось щось, що було призначене викликати однаково сильний дух і стати однаково могутнім чинником людського поступу. Це була індустріялізація¹⁵.

Обидва ці панівні рухи нашого часу, націоналізм та індустріялізація, перебувають у сталому і неухильному конфлікті.

Індустріялізм прагне до того, щоб охопити своїм впливом всю землю. Модерна індустріяльна масова продукція потребує сировини з усього світу і шукає ринків збуту в кожному його закутку. Вона прагне до того, щоб здійснити свою мету без огляду на будь-які політичні, географічні, расові, мовні або національні перегороди.

З другого боку, націоналізм прагне до того, щоб поділити наш світ на вузькі і ще вужчі відділи, а людську масу поділити на все вужчі незалежні групи.

Впродовж одного сторіччя цим протилежним рухам вдалося йти поруч. Національні держави 18 сторіччя мали після свого постання ще досить великі простори, які були достатніми для розвитку тодішньої індустрії.

Але від початку цього сторіччя ці дві сили зіткнулись із незвичайною енергією та ворожнечею. Саме сутичка політичного життя із господарським і технічним життям спри-

¹⁵ Emery Reves: Die Anatomie des Friedens (1947), Zürich, с. 130.

чинила кризу 20 сторіччя, проти якої ми від 1914 року безпомічно боремося.

Зміст цієї боротьби ясний. Політична побудова цього світу з його 70 чи 80 суверенними національними державами творить вільному індустріальному поступові, індивідуальній свободі і соціяльній безпеці непереможну перешкоду.

«Або ми розуміємо цю проблему і створимо такі рамки в цьому світі, в яких буде можлива індустріялізація, індивідуальна свобода і мирні людські взаємини, або ми вперто відмовляємося змінити підстави нашої перестарілої політичної структури»¹⁶.

Як бачимо з цієї цитати американського пропагатора світового уряду, національні держави стоять на заваді індустріялізації, що вимагає для себе доступу до світових джерел сировини і великих ринків збуту. А що найбільш індустріялізованою країною в наш час є якраз США, то розуміється, що національні перегороди суперечать головно їх інтересам, і саме тут починається облуда. Постулят перемоги над національною ідеєю ставиться, зовсім аналогічно з большевицьким випадком, в ім'я національного інтересу Америки, і це властиво здібне всупереч намаганням авторів, саме скріпити національний егоїзм, і то егоїзм найгіршого сорту.

Американський противник національних держав пропонує: першим кроком, який теперішній хаос може припинити, мусить бути переборення страшного чуттєвого стриму, який нас спинає пізнати і визнати, що ідеал суверенної національної держави з її успіхами впродовж 19 сторіччя сьогодні творить причину незмірного горя і нужди світу. Ми живемо в повній анархії, бо в малому світі, який з кожного погляду являє собою одностайний твір, існує 70 або 80 різних, окремих джерел права, 70 або 80 суверенностей.

Становище, — продовжує цей самий автор, — таке, яким воно було в той період історії, коли феодалні землевласники посідали необмежену, суверенну владу над своїми ленами і своє життя заповнювали взаємним поборюванням, вбиваючи один одного, аж поки королі не накинули їм вищу суверенність, побудовану на ширшій базі. Лицарі продовжували взаємну ворожнечу і ненависть і в середині нового твору. Але вони були змушені робити це мирно¹⁷.

¹⁶ Emery Reves: *Die Anatomie des Friedens* (1947), Zürich, c. 131.

¹⁷ Там таки, c. 132.

Автор навіть не догадується, як близький він до большевицьких формул «дружби народів», що мусять «мирно» спізжити під «суверенністю, побудованою на вищій базі». Очевидно, американська концепція світового уряду не може бути прирівняна до жорстокости, облуди і людоненавистництва большевицького ідеалу світової революції. Але концепційно ідея світового уряду, якому стоять на перешкоді національні держави, нічим не різниться від ідеї світового комунізму. Одна і друга ідея ставиться вороже до національного питання, вважаючи його переходовим явищем, яке, як і февдальна диференціяція, виконало вже свою роль. Продукційні сили, розвиток індустрії розсаджують ніби систему національних держав, і майбутня організація світу може бути, відповідно до обидвох теорій, тільки інтернаціональною.

Насправді обидві теорії продиктовані неприхованим інтересом імперій, у яких і для яких вони постали. В одному випадку доходить до слова давня російська містична віра в особливе покликання російського народу стати центром світу («третій Рим»), цим разом в ролі «батьківщини пролетаріату». В другому розмах найбільш індустріялізованої країни в світі, що бажає для себе дешевої сировини і великих ринків збуту. Вже це викриває обидві «великопростірні» концепції побудови світу.

Всупереч їм, панівним був і лишився в організації суспільства національний принцип. Історія записала долю народів, починаючи від найдавніших часів, починаючи від египтян, вавилонців, фінікійців, ізраїльтян, греків. І «римський світ» («пакс Романа») кінця старовинних часів був наслідком не природного процесу тих епох, а наслідком довголітньої імперіяльної політики Риму. Після доби церковного універсалізму середньовіччя наново оживають паростки національності як природної системи диференціяції людства, і від французької революції ідея нації стає ідеологічним складником нашої цивілізації.

Ідея світового миру, навіть світового уряду може здійснитися не всупереч ідеї нації, а тільки при умові її повного і справедливого використання. Мирові у світі загрожували і загрожують не 80 суверенних малих держав, а дві чи три великодержави, які прагнуть саме такого чи іншого «світового уряду», очевидно створеного ними. Світова рівновага,

мирна співпраця, вільна торгівля може спиратися тільки на вільний союз справді вільних народів, з-посеред яких ні-
один не здобув би переваги поневоленням інших народів
і не набув би охоти поневолювати інших, переконуючи їх, що
цього вимагає доба.

Ніяка доба не може вимазати поняття батьківщини, по-
чуття рідности, прив'язання до свого оточення, землі, бать-
ків, предків, історії, культури. Людина здібна прийняти світ
тільки під кутом своїх безпосередніх переживань, вражень,
пізнання. Не випадково великі держави — ССРСР і США —
побудовані на підставі федеральній: центральний уряд не
може задовольнити місцевих потреб навіть в найбільш то-
тальній державі.

Народність і нація були й лишилися підставовими фор-
мами людського співжиття.

РЕЧЕВИЙ ТА ІМЕННИЙ ПОКАЗНИК

- Австрійці 65, 68, 71
Адамс 145
Александр Македонський 28
американська нація 50, 63, 95,
96, 97, 144, 152
англійська нація 51, 68, 74, 84,
87, 103, 118, 119, 150
Апельт 6
Арістотель 28
Бекен 15
Бельгія 68
Берк 20, 52
білоруси 65
Бісмарк 63, 66
Блюншлі 11
болгари 65, 156
Болеслав Хробрий 85
Бочковський 6
Вебстер 144
Вільгельм Оранський 15
влада — розбиття 30
володар 82, 83
Володимир Великий 85, 87
воля 159
Вольтер 9
Ганка 122
Гегель 21, 63, 155
Гельфріц 6
Гердер 53, 121
Геродот 27
Гізо 20
Голляндія 67
Горнеффер 5
греки 27, 65, 73, 74, 75, 76, 134
громадянство
розвиток самодіяльності 34
ріст сили 45
Гумбольдт 57
Гарібальді 58
Гете 9
держава 39, 61, 67, 162, 164
Джеферсон 50, 152
Дізраелі 21
Дністрянський 6
еспанська нація 73, 104, 119,
133, 150
етнічні групи 36
єгиптяни 163
Єллінек 6
Жоаннет 160
жиди 26, 88, 92, 117, 135, 149,
163
земля 86
Ізократ 28
інтелігенція 86
ірландський народ 151
історичне покликання 118, 148
італійська нація 58, 62, 69, 74,
87, 95, 118, 164
Кавур 66, 69, 165
Карло Великий 32
Карно 49, 85

картагенці 68
Катаєв 123
кельтійська мова 131
Кельзен 6
Керстен 153
китайське письмо 146
Кромвел 15, 51, 150, 151
культура 62, 115
    кордони 123
Ле Фюр 160
Ленін 181, 182
Липинський 6, 74, 88
Ломоносов 145
Людовік XIV 17, 44, 47
Лютер 17
Лявн 6
маніфестації 93
Мацціні 58
Маччіні 58, 64, 159, 164
де Местр 20
Мірабо 18
місто 89
мова 117, 135
монархія 84
Монтеск'є 9, 16, 18
Монтлюз'є 20
мохаммеданці 98
Муссоліні 64
Наполеон 20, 64, 125
народ 14, 22
    історичний, неісторичний 58
нація
    історія слова 9
    історія поняття 11
    в старині 25
    в середновіччю 30
    історичні корені 51
    репрезентація бездержавної
    78, 79, 162
    різниця між державою 81
    психологічна суть 159
    пережиток 181
    спільнота 173
німецька нація 53, 69, 87, 99,
    120, 121, 133, 142, 143, 155
Палацький 122, 156
Папа Стефан IV 10
П'ємонт 68
підсоння 89, 90
плебісцит 13, 49
поляки 17, 48, 65, 78, 122, 156
покоління 107
Португалія 67
право 93
пруська держава 55, 68
    нація 63, 66
раса 94
Ратенав 149
релігія 130, 173
Ренан 49, 159, 165
Річард Левове Серце 14
римляни 29, 73, 77
родина 104
Романьосі 58
росіяни 65, 68, 69, 72, 73, 78,
    145, 154, 156, 187
Рудницький 6
румуні 65
Руссо 19, 47, 165
Савінї 54, 59
самовизначення 49
свідомість 159
    колективна 166
Святоплук 85
Сїє 18
символи 92
серби 65, 156
Сменд 5
спільнота 173
спілка 178
Сталін 59, 155, 182
Старосольський 6
Стахів 7
Стевензен 153
стихія 166
суверенітет народу 47

Сулімірські 123, 125		80, 87, 95, 97, 98, 111, 118, 119, 154
суспільство 111		
США 67		хорвати 65
територія 86	»	церква 31, 110
традиція 169		Ціцерон 9
Трайчке 126		Чайлд 124
турки 65		Чекановські 124
Тьеррі 20		чехи 65, 118, 122, 144, 156
угорці 17, 65, 70, 78, 156		Швейцарія 63, 68, 71, 72
українці 65, 156, 175		Шіллер 57, 155
Україна 87, 89, 92, 123*)		Шіндлер 5
февдалізм 84		Шмідт 5
Ф'єве 19		Шмідт-Рор 135
Фіхте 21, 53, 155		Шмітт 5
французька нація 49, 70, 74,		Яжджевські 124.

---

*) Див. «Формування української нації», Мюнхен, 1951.

З М І С Т

	Стор.
ВСТУПНІ ЗАВВАГИ	5
I. ІСТОРІЯ СЛОВА «НАЦІЯ»	9—24
1. Походження слова «нація» та його значення за старих часів	9
2. Історія поняття «нація» за середньовіччя	11
3. Кристалізація понять «нація» і «народ» за новіших часів	14
II. ІСТОРІЯ ЯВИЩА НАЦІЇ	25—60
1. Старовинний світ не знав явища нації	25
2. Середньовіччя не створило явища нації	30
а) Значення розбиття влади на світську і духовну	30
б) Церква близька до створення тривкої єдності усього християнського світу	31
в) Розвиток громадської самодіяльності	34
г) Роля етнічних груп	36
3. Модерна держава — база явища нації в Західній Європі	39
а) Абсолютистична держава творить рами для нації	40
	197

б) Ріст сили громадянства поза державою	45
в) Ідея суверенітету народу	47
г) Історичні корені нації	51
ІІІ. ОСНОВНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ НАЦІЇ	61—66
ІV. ЗНАЧЕННЯ ДЕРЖАВИ І ЇЇ СКЛАДНИКІВ	67—113
1. Держава	67
а) Не завжди держава творила націю	71
б) Держава видатно спричиняється до формування нації	73
в) Держава є зовнішньою формою нації	76
г) Спільні корені модерної держави і нації	79
г) Різниця між державою і нацією	81
2. Інтегруюче значення поодиноких елементів держави	82
а) Значення носіїв влади — монархів, феодалів, інтелігенції	82
б) Значення території, символів і державних функцій	86
3. Людський елемент	93
а) Раса	94
б) Родина	104
в) Покоління	107
г) Основи суспільства	111
V. КУЛЬТУРА І ДЕЯКІ ЇЇ СКЛАДНИКИ	115—157
1. Культурні підстави національного формування	117
2. Кордони культури	123

3. Чи культура вирішує справу існування нації?	126
4. Значення релігії	130
5. Роля мови	135
а) Мова — передумова і наслідок формування нації	135
б) Сила впливу мови	138
в) Мова в історії	141
6. Історичне покликання	148
VI. ПСИХОЛОГІЧНА СУТЬ НАЦІЇ	159—171
1. Свідомість і воля	159
2. Колективна свідомість і тсхія	166
VII. НАЦІЯ ЯК СПІЛЬНОТА	173—179
VIII. ЧИ НАЦІЯ ПЕРЕЖИТОК?	181—191
Речевий та іменний показник	193

ПРАЦІ АВТОРА:

- Порівняльна метода в науці права. Мюнхен, 1947, докторська дисертація (неопублікована).
- Держава і нація. Мюнхен, 1949, габілітаційна праця (неопублікована).
- Формування української нації. Мюнхен, 1951, Вид. «Сучасна Україна».
- Походження українців, росіян і білорусів в світлі сучасних советських теорій. Мюнхен, 1955, (неопублікована).

